

GAT

Gazdaság & Társadalom

Tartalomból:

- Dr. Romány Pál: Átalakuló mezőgazdaság –
megváltozó agrártársadalom
- Dr. Csete László: Szövetkezetek-e a mezőgazdasági
szövetkezetek Magyarországon?
- Kiss Viktor: Az off-shore cégek térhódítása Magyarországon
és hatásuk a gazdasági élet szereplőire
- Dr. Mázsár Péter: Piaci lehetőségek és korlátok az
egészségügy finanszírozásában I.
- Dr. Gazdag László: A kultúrák szerepe az európai
innovációban
- Dr. Balázs Judit: Környezetvédelem és a közös biztonság a
mediterrán régióban
- Dr. Franz Kerner: Umweltmärkte

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

V. évfolyam 5. szám, 1994.

A szerkesztőbizottság elnöke: Dr. Gidai Erzsébet

A szerkesztőbizottság tagjai: Dr. Bíró Zoltán, Dr. Fecske Mihály,
Dr. Gánti Tibor, Dr. Gidai Erzsébet, Dr. Szretykó György

Megjelenik kéthavonta

GT

Felelős kiadó: Dr. Gidai Erzsébet
Kiadja a Társadalomkutató- és Előrejelző Intézet
1132. Budapest, Victor Hugo u. 18-22.

ISSN 0865 7823

TARTALOM

GAZDASÁG

Dr. Romány Pál: Átalakuló mezőgazdaság – megváltozó agrártársadalom.....	5
Dr. Csete László: Szövetkezetek-e a mezőgazdasági szövetkezetek Magyarországon?.....	29
Kiss Viktor: Az off-shore cégek térhódítása Magyarországon és hatásuk a gazdasági élet szereplőire.....	49
Dr. Mázsár Péter: Piaci lehetőségek és korlátok az egészségügy finanszírozásában I.....	65

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA

Dr. Gazdag László: A kultúrák szerepe az európai innovációban	88
---	----

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Dr. Balázs Judit: Környezetvédelem és a közös biztonság a mediterrán régióban	105
Dr. Krizsán László: Korai regionalizációs folyamatok és tendenciák történelmi-társadalmi elemei Afrikában a XIX. században.....	116
Dr. Franz Kerner: Umweltmärkte.....	139

VITA

Dr. Szabó Iván: Az állam gazdasági szerepe Hayek munkásságában.....	171
Dr. Bognár István: Kell-e nekünk Atomerőmű?.....	179

Szerzőink

Dr. Balázs Judit, kandidátus, MTA Világgazdasági Kutatóintézet tudományos osztályvezetője

Dr. Bognár István, mérnök

Dr. Csete László, a mezőgazdasági tudományok doktora, Agró-21 Kutatási Programiroda vezetője

Dr. Franz Kerner, vállalkozó, tudományos tanácsadó (Németország)

Dr. Gazdag László, egyetemi adjunktus, Janus Pannonius Tudományegyetem (Pécs)

Kiss Viktor, közgazdász, MTA aspiránsa

Dr. Krizsán László, a történelemtudományok doktora

Dr. Mázsár Péter, Országos Mentőszolgálat orvosa

Dr. Romány Pál, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, ny. egyetemi tanár

Dr. Szabó István, a közgazdasági tudományok kandidátusa,

GAZDASÁG

Dr. Romány Pál

Átalakuló mezőgazdaság – megváltozó agrár- társadalom¹

„... a gazdaságtörténelem tanulsága szerint a gazdasági életben hosszú idő alatt, szinte észrevétlenül érnek meg az új irányzatok és intézmények, és az új gazdasági rendet máról holnapra sem az egyéni tudás és akarat, sem az állami beavatkozás nem képes kikényszeríteni, mert minden erő csak azt formálhatja és fejlesztheti, ami anyagi és szellemi javakban rendelkezésre áll.”

Dr. Czettler Jenő, 1930.

Az emberi gazdálkodás története című, a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen tartott előadásokat felölelő könyv utolsó szavai állnak a mottóban. Elegendő okunk van arra, hogy mi ezzel kezdjünk, ezt a megállapítást mértékadónak tekintsük. Igazolni látszik Czettler Jenő gondolatát a hazai agrárvilág változásainak sora, az át- és átalakulások sokféle társadalmi hatása, következménye, s a mai valóság is. Úgy tűnik, hogy az idő tényező az, ami a gazdasági folyamatok alakulásában – különösen pedig alakításában – soha, semmilyen körülmények között nem hagyható figyelmen kívül.

¹ A tanulmány a T-C 06359/93 sz. OTKA keretében készült.

A téma áttekintésénél most a következő kérdéscsoportokat vesszük sorra:

1. *Az átalakulás elemei*, a változások hordozói. Másképpen: a politikai, a gazdasági erőviszonyok, a kulturális és más feltételek, amelyek a folyamatokat alakíthatják, egyben eszközei lehetnek az érdekek formálásának, megnyilvánulásának. Fogalmi kérdések.

2. *Az agrárviszonyok hazai állapotát* nem kerülhetjük meg. Nélkülözhetetlen annak a helyzetnek az ismerete, amiből a gazdaság – elsősorban a hazai agrárvilág – elmozdul, változik. Az állapot részletezésétől, főleg pedig annak adatolt bemutatásától eltekinthetünk, de az alapvető jellemzőtől nem. Különben légvárak építésében segédkeznenk.

3. A hatások vizsgálata, *a megváltozó agrártársadalom* (az alkalmazható módszerek, a szervezeti, intézményi feltételek alakulása) és ezzel együtt bizonyos faluprognózis felvázolása a harmadik kérdéscsoport, amely témánk tárgyalásában még beilleszthető.

1. Mi alakul át és mi – vagy ki – alakít az agrárvilágban?

A gondolkodó ember előtt nem titok, hogy a mezőgazdasági folyamatok lényege – és egyben gyönyörűsége – maga az átalakulás. Költőien szólva, ahogyan az egyetem aulájának főfalán ez látható: a Magapoteózi.² A szakmai nyelv természetesen egyszerűen fotoszintézisről, citoplazmáról, a négy évszak ritmusáról, a biológiai-természeti törvények átalakító hatásáról beszél. És persze arról, hogy az agrártermelésben végbemenő változásoknak vannak külső, nem mezőgazdasági eredetű, nem természeti-termelési jellegű indítékai is.

A gazdálkodásra, a földművesek életére évezredek óta nagy hatással volt az állat- és növényfajták sokasága, a domesztikáció, a megjelenő új fajták tulajdonsága, vagy éppen a klíma alakulása. A természeti-biológiai tényezőkön kívül változásokat hordozott, alkalmazkodást

követelt azonban a gazdasági élet egésze, a közgazdasági-műszaki környezet, valamint a társadalom politikai állapota, kulturális színvonal is. Ezek közül elegendő utalni a települési viszonyok (a letelepedés) szerepére, amely a Föld több vidékén még napjainkban is élesen különbözik a rurális térségeken. (Az egykori Szovjetunió keleti területein, pl. az ötvenes évek elején még napirenden lévő megoldandó kérdés volt a letelepedés. Afrika, Ázsia egyes országaiban az ma is.

Az átalakulás elemei között fontos hely illeti meg a közlekedést, az áru továbbíthatóságát. A szállítás lehetősége hatást gyakorolt – és gyakorol továbbra is – az agrártermelés szerkezetére, a feldolgozás módjára, az áru tárolhatóságára. Teljesen indokolt ezért, hogy például a Duna-Tisza köze kertészeti kultúrájának e századi dicsőségén együtt osztozzék a vasútépítő Baross Gábor, a szövetkezeti összefogást szervező Károlyi Sándor gróf és követőik, valamint Mathiász János, Miklós Gyula, Wéber Ede és a Kecskemét vidéki kertkultúra sok más jeles művelője. A homoki termőtáj átalakulásának, a nomád pásztorkodás visszaszorításának mindannyian részesei voltak.

Érdemes megkülönböztetni a fogalmakat:

Átalakulásról, evolúciós fejlődésről beszélhetünk akkor, ha az új fajták, az új termelési módszerek és eszközök fokozatosan nyitnak teret a változások kibontakozásának. A változások térhódítását új, más fogyasztási igények, jogszabályi előírások s más, közvetett alakító tényezők is előmozdíthatják. A mezőgazdaság jellegének, a természeti-biológiai folyamatoknak, a földművesek települési viszonyainak, reagálási gyakoriságuknak leginkább az átalakulás, a belső építkezés, vagyis a szerves fejlődés felel meg. Az elhatározó átalakulás akkor épülhet a megismerés – bizalom – vállalás három összefüggésére.

Az előbbiektől eltérően nem megérlelt belső folyamattal, hanem külső eredetű hatással, azaz átalakulással van dolgunk akkor, ha az ag-

rárvilágot radikális jellegű, kötelező erejű, olyan általános érvényű hatások érik, amelyek következtében kényszerűen megváltozik:

- a termelési módja, szerkezete (agrobiológiai kényszer, előírt vetésmód stb.)
- a termelés célja (hadigazdálkodás, piaci kényszerpálya stb.)
- a tulajdonosi rendelkezés, az üzemszervezés (törvényi előírások, ideológiai diktátumok stb.)

Magyarország e századi agrártörténete bővelkedik a türelmetlen át- és visszaalakítás értékpazarló tarkaságában. Rövid időszakokat lehet csupán megjelölni, amikor az átalakulás, a felismert, szerves fejlődés, a gondos építkezés éveiről beszélhetünk. Legalábbis, mint jellemző, országos állapotról. Szerencsére az is történelmi tény, hogy – éppen az agrárvilág sajátosságaiból adódóan – mindig fellelhető volt a másság is, érvényesült kisebb-nagyobb kockázatot vállalva az eltérő, az újat kereső vagy az értéket megőrző törekvés.

Egy-egy történelmi szakasz meghatározott agrármodellel azonosítható, amelyet az érvényesített agrárpolitika

- kötelező erővel (diktátummal, megszorításokkal);
- szerves fejlődés által (kedvezményekkel, ösztönző feltételekkel);
- vagy a fentiek kombinálásával kívánt elérni.

Esetenként nem jutott túl a meghirdetésen, illetve a szándék demonstrálásán (így Károlyi Mihály a kápolnai birtokának a fölosztásán), s egy-egy változat ritkán közelítette meg a kizárólagos érvényesítést is.

A kormányzati agrárpolitika átalakítási koncepciója (esetenként: ötlete), illetve érvényesített álláspontja alapján szükséges a különbségeket, modelleket megjelölni.

A 20. század hazai agrármodelljeinek vázlata:

1. Feudál-kapitalista modell, kötött forgalmú nagybirtokrendszerrel, törpebirtokok millióival, kivándorlással (1920. után is túlélve);
2. Kispaszti modell, az 1945 utáni földreform utáni átmeneti időben; kézierővel, polarizációval;
3. Kollektivizált falu (kolhoz) modell, erőszakos szervezéssel, kötelező egységes részletes szabályozással, tervlebontással, beadási rendszerrel, kötött árakkal;
4. Szövetkezeti ún. magyar agrármodell, a több szektorú mezőgazdaság elemeit kombinálva, szövetkezeti öngazgatással, agrármodernizációval, a kistermelés és az ipari tevékenység integrációjával, szervezett piaccal;
5. Farmgazdasági modell, a nagyüzemi formák és keretek központi-lag szervezett lebontásával (széthordásával), ár- és áruforgalmi liberalizációval, a rendszerváltást követő tulajdonviszonyokra építve;
6. Vállalkozói agrármodell, a magántulajdonú egyéni gazdálkodás fokozatos kiépülésével, a nagyüzemi művelés (bérleti, társas gazdálkodás) tartós fennmaradásával, a nemzetközi versenyképesség előtérbe állításával.

Elgondolás, teória, sőt kezdeményezés jóval több volt, mint a felsoroltak, de e féltucat is több, mint sok erre a századra. Egyszerre mutatja elmaradásunkat is, avantgardizmusunkat is. Egyszerűen: huzatos történelmünket. És sejteti, hogy nem a skandináv országok, nem Nagy-Britannia agrárkultúrája és jogbiztonsága uralkodott a Duna-Tisza táján. Ámítást és ámítást sem nélkülözött a falvak története. A napjainkban formálódó agrármodell alakulásánál talán az illúziókkal is leszámol majd az agrárpolitika. Erre utal, hogy hivatalosan 10-15 évre becsülik az új agrárstruktúra kiépülését.

Az agrárátalakulás időigénye azonban nem a jelenlegi alkalmi becslésekhez igazodik, hanem azokhoz a tényleges paraméterekhez, amelyekre Czettler Jenő utalt. Azokhoz az anyagi és szellemi javakhoz, amelyek vagy rendelkezésre állnak, vagy nem, illetve az évek során előteremthetők lehetnek. Ez utóbbi esetben az átalakulásra egy évtizedre sincs szükség. Az agrártársadalomnak is, az országnak is ez volna az előnyös.

2. A kiindulási helyzet – mezőgazdaságunk az agrárátalakítás kezdetekor

A világ agrártermelésének sokféleségét megszerezni lehet, a kezelhetőség elérése végett szükséges is. A típusok alakítása történhet

- a termelési ágazatok szerint;
- a regionális agrárföldrajzi különbségek;
- az agrárcivilizáció színvonala, jellegzetessége;
- a tulajdonviszonyok és a gazdálkodási rendszer jellemzői, de több más ismérv szerint is.

Nem végezhetjük el itt ezt a színes áttekintést, csupán utalhatunk néhány hozzáférhető munkára. Így Grigg, D. B.: *A világ mezőgazdasági rendszerei* című könyvére, amely a Cambridge-i egyetemi kiadónál 1974-ben jelent meg, s 1979-től segédkönyv a magyar agráregyetemen is. Ebből a munkából nyolc gazdálkodási rendszerről – a nomád pásztorkodástól a nagyüzemi gabonatermesztési rendszerig – lehet ismereteket szerezni. Enyedi György (1965): *A Föld mezőgazdasága* című munkájában a termelési típusok szerint végzi a csoportosítást. Sorra veszi az altípusokat is, a sarkövi nomádizmustól a kubai ültetvényes mezőgazdaságig. Az előbbit a hagyományos mezőgazdaság földrajzi típusai közé, az utóbbit a szocialista mezőgazdaság sajátosságai közé helyezi. Lökös László (1993) hatékonysági mutatók szerint végzi a rendszerezést. Ismerünk más elveken nyugvó csoportosításokat is.

Ezzel eljutottunk kiindulási fő kérdésünkhöz: hová sorolható, milyen mezőgazdaság az, amelynek az átalakulását tárgyaljuk? A választól jelentősen függ az átalakulás meghatározása is, ezért nem kerülhetők meg az aktuálpolitikai kérdések sem.

Fel kell idézni néhány leegyszerűsítő nézetet, hamisan csengő tételt. Évtizedeken át hirdetett, s ma is sokak által vallott tétel, hogy két út – két világ létezik, azaz a mezőgazdaságnak, vagy a tőkés, vagy a szocialista utat kell járnia. Más: a sikeres gazdaság az egyéni tulajdonú kisüzem, a rossz hatékonyságú a társasági, a közös tulajdonú, az alkalmazkodni nem tudó nagyüzem. S a hosszú listából még egy: Jalta következményeként Keleten a kolhozok uralták a mezőgazdaságot, Nyugaton a farmok (családi gazdaságok) váltak általánossá. Ez utóbbiak pedig mindenben előtte járnak a Keleti Blokk (az országok eme összevont kezelése is a leegyszerűsítés egyik formája) gazdaságainak, agrárteljesítményeinek.

Az ilyen jellegű „minősítések” szót sem érdemelnének, ha nem volnának máig ható súlyos következtetések kiindulási pontjai, ha nem képeznének olyan hivatkozási „argumentációt”, amelyek minden reális alapot – tudományosságról nem is szólva – nélkülöznek. Egyetlen tételt vizsgálhatunk most kissé részletesebben: a két út – két világ „tézist”.

A szlogen elhíttetni szeretné – a mindenkori belenyugvás érdekében is, – hogy hiábavaló valamiféle nemzeti „harmadik út” keresése. Valójában: fölösleges is. De csak azért, mert sokkal több út van, mint három. A valósághoz az van közelebb, hogy ahány ország, ahány agrárpolitika, annyi út a mezőgazdaságban. Közelebből nézve még országon belül is érdemi eltérések regisztrálhatók

- a természetföldrajzi feltételekben;
- a természeti erőforrások hasznosítási lehetőségeiben;
- a közgazdasági, az üzemi adottságokban;

- az országos (hivatalos) agrárpolitika gyakorlati (helyi) alkalmazásában;
- az agrárlakosság, az emberi tényező tekintetében.³

Ki állíthatná, hogy Magyarországon azonos típust képviselt a mezőgazdaságban – a „szocialista úton” – a hortobágyi óriásszövetkezet, a Duna-Tisza-közi tanyavidék szakszövetkezete és a volt Habsburg birtokon működő állami mezőgazdasági vállalat? Ahogyan, érthetően, más a gazdálkodási rendszer, az üzemi forma az olasz Délen, mint a Pó-síkságon, más Normandia mezőgazdasági parktájain, a Bocage vidékén és más a Párizsi-medencében. Természetesek az eltérések nálunk, a mi adottságaink közepette is. Persze csak akkor, ha érvényesül a mezőgazdaság jogi kezelésében a „szabályozhatatlan sokféleség” elve, ami a hetvenes évektől polgárjogot nyert a hazai agrárirányítás gyakorlatában.

A magyar mezőgazdaság nem csak helyi, vagy regionális típusai-ban, hanem országos jellemzőiben, azaz: rendszerében is megkülönböztethető volt a korszak szocialista mezőgazdaságának nevezett, más országokban bevezetett típusaitól, különösen a kolhozrendszerétől. A témát valamennyire ismerő szakértő már a hatvanas évek végén felismerte a növekvő eltéréseket. Más kérdés, hogy a hazai megfogalmazás – nemzetközi, főleg szövetségi érdekekre utalva – került a sajátosságok, az önmagában gyanús, nemzeti út elismerését. (A magyar modell kifejezés használatát is kerülni kellett). E. Butz, az Egyesült Államok első ízben Magyarországra látogató mezőgazdasági minisztere, személyesen emelte ki a magyar megoldás példás, tanulmányozásra érdemes vonásait 1975 őszén. Hasonló véleményen volt utóda, B. Bergland miniszter is. Ugyanígy nyilatkozott E. Saouma, a FAO főigazgatója is Gödöllőn, amikor egyetemi székfoglaló előadását megtartotta.

Joggal állapíthatták meg az Országos Agrárértelmiségi Fórum 1991. március 24-ei tanácskozásán, hogy „amikor nemzetünk polgárainak komoly értékrend zavarai vannak, fontos lenne határozottan rámutatni

azokra a területekre, amely területeken még a fejlett világ szemében is elismert, eredeti, bátor és konstruktív teljesítmények születtek Magyarországon az elmúlt évtizedekben... Hazánk volt az egyetlen szocialista ország, amelyik radikálisan eltávolodott a sztálini modelltől annak el- lenére, hogy a termelészövetkezeteket a sztálinihoz hasonló politikai kényszer és eszközök igénybe vételével hozták létre.”⁴

A magyar agrármodell megkülönböztethető jegyeinek a felsorolásá- ra itt nincs mód. (V. ö. Társadalomkutatás 1992. 4., Gazdálkodás 1993. 8. sz.) Tény, hogy a század utolsó negyedére a magyar mező- gazdaságban – a 20. század egymást követő átalakulási és átalakítási szakaszai után – egy jellegzetes, határozott elvi és gyakorlati különb- ségeket magába foglaló, csak nálunk található, magyar agrármodell jött létre. Bírálói nevezték különutasnak, bucharinista, revizionista tévely- gésnek és másnak, de eredménytelennek semmiképpen sem mondat- ták – és nem is mondhatják – ha az ország agrártermékekkel való ellá- tottságát, az agrárexportot és a falvak átépülését figyelembe vették, s a tényeket tisztelték. Ezt tette az egykori, 1944-es ellenálló arisztokrata, Dessewffy Gyula, aki az 1985-ben tett hazai körútja alapján írta: „A fólia alatti kertészkedés és a ház körüli állattenyésztés sikere meggyő- zően hirdeti mire képes a magyar ember, ha dolgozni engedik és sza- bad teret biztosítanak képességei érvényesülésének.” Majd így folytat- ta: „ha ez a fejlődés zavartalanul folytatódhat, a demokratikusan mű- ködő és saját lábán álló szövetkezeti mozgalom az eddigieknél is jelen- tősebb gazdasági erőforrássá válhat. Tulajdonképpen befolyásolhatja a nemzeti élet legkülönbözőbb területeit... Küzdelmes évek után jómódú polgárrá teheti a termelészövetkezetek tagjait és alkalmazottait, a teg- napi parasztságot.”⁵ (Kiemelés az eredetiben.)

A magyar modell fokozatosan épült, s több irányból érkező, gyűjt- hető elemeket hasznosított. Vázlatos felsorolásuk sem tanulság nélküli, mert üzenetértékük van a holnaphoz, a jelenlegi átalakuláshoz is. Ne- vezetesen:

1. Merített az 1945 előtti nagyüzemek, a kapitalizálódó hazai mezőgazdaság tanulságaiból, üzemtani tanításaiból. Szakembereit, üzemrendészeit, legjobb gazdálkodási törekvéseit – kitérők után, főleg az állami gazdaságokba – befogadta. Eredményes vezetőit – a befogadáson túlmenően – elismerte, teljesítményeiket nagyra értékelte, vezető beosztásokba helyezte.

2. A földreformot követő kollektív gazdálkodás ötvenes évekbeli csődjéből, az egyirányú keleti séma hazai kudarcából, fontos tanulságokat vont le. Az agrártermelés irányításában, a feltételek alakításában, a jogalkotásban visszatérő elemmé vált az új megoldások keresése. Tettenérhető volt a nyitás a világ tapasztalataira, technikájára és technológiájára az egész agrártermelésben. (A nyugati mezőgazdaságot bemutató magyar szakkönyveket sorra fordították a KGST országokban.)

3. A modell számolt a paraszti gazdálkodás legjobb hagyományai-val, azokkal a hazai értékekkel, amelyek áttemelhetők voltak – vagy azzá voltak tehetőek – az új körülmények között. (Családi művelés, specializált, nagyarányú állattartás stb.). Elősegítette az érdekeltség érvényesülését, bizonyos vállalkozásokat, a falu polgárosodásának megindulását, illetve annak folytatását.

Ez utóbbi egybeesett a magyar népi mozgalom két háború közötti törekvéseivel, s találkozott az új agrárértelmisség, valamint az agrártársadalomban újból szerephez jutó egykori gazdaréteg leszármazottainak szándékaival.

4. A magyar agrármodell jogszabályok is körülbástyázták. Lépésről, lépésre eltörölték az „átvett” előírásokat (kötelező alapszabály, állattartás korlátozása, magántermelés méretének limitálása stb.). A hetvenes évek végére már termelőeszközöket is birtokolhattak – a földtulajdon korlátozása mellett – a szövetkezetek tagjai.

A liberalizálás részben az agrártermelők, a szövetkezeti közgyűlések kezdeményezéseire, részben a politikai tételek központi átértékelésére támaszkodhatott.

5. Az agrármodell befogadta, esetenként serkentette a gazdasági reform (az ún. új gazdasági mechanizmus) különböző kezdeményezéseit. A bürokratikus tervgazdaság leépítésének valóságos kísérleti terepéül szolgált. (A kötelező tervszámok „lebontásának” eltörlése, a szerződéses termeltetés, a vezetők titkos szavazással való választása stb. a mezőgazdasági közegben tett óvatos lépésekkel kezdődött, a hatvanas évek második felében.)

Az Egyesült Államok mezőgazdasági minisztériumának korabeli beszámolójában megállapították (1969-ben): „... a reform intézkedésektől gyors gazdasági fellendülés nem várható, azok mégis határozott választóvonalat jelentenek Magyarország eddigi és ezutáni agrárpolitikájában és teljesítményeiben.” Kiemelik azt is, hogy „a reform célja és annak lehetővé tétele, hogy a piaci erők és az egyéni kezdeményezés nagyobb szerepet tölthessen be.”⁶

6. A hetvenes években tovább formálódó agrármodellben lehetővé vált új technológiák, új fajták és termelési eljárások (főleg amerikai megoldások) alkalmazása. A magyar mezőgazdaságban teret nyertek a vállalkozások, a termelési rendszerek. Felgyorsultak a változások (később öncélúságig is eljutva, forráshiányos gazdaságokban is). Számos feltétel szűkösnek bizonyult, különösen az ipari háttér, de az európai felzárkózási folyamat erősödése el nem vitatható. Megjelentek a vállalkozások, a kitermelésben jelentős adókedvezményrel is támogatva.⁷

7. Nem felejtendő természetesen a történelmi hátrány sem, ami nem csak technikai mutatókban, hanem kultúrában, gondolkodásban is mérhető. És olyan történelmi tényekben, hogy például Nyugat-Európában, Németalföldön akkor alapították az első árutőzsdéket – a

XVI. század második felében – amikor errefelé a szandzsákok kialakítása volt éppen napirenden...

Végülis: a „revizionista magyar agrármodell” működésének 10-15 éve alatt nem sikerülhetett a hazai mezőgazdaság felzárkóztatása a legjobbakhoz. A korlátok erősnek bizonyultak. Az agrárreformok képviselőiből is félreállítottak időnként egyet-egyet. Az agrárvilág „András-keresztjén”⁸ mégis jó közepes pozícióba jutott a magyar falu. Mind az egy főre jutó agrártermelésben, mind az agrárexportban. Ez utóbbit tekintve csak Dánia és időnként Írország volt előttünk Európában.

A nyolcvanas évek végére mindez veszélybe került. A kilencvenes évekre pedig válságba fordult át az agrárhelyzet. Az átalakulással szükségszerűen együtt járó jelenségekkel volna dolgunk? Ahogyan Komló László harminc évvel ezelőtt írta híres könyvében, hogy „a paraszti világnak vége, és a mezőgazdaság átalakulása sehol sem megy nehézségek nélkül”⁹

3. Következmények és kilátások – a magyar falvak a XXI. század előtt

Az agrárátalakulás keretében megkülönböztethető – ahogyan az első kérdéskörben utaltunk rá –

- a) a természeti – biológiai átalakulás;
- b) a szerkezeti – ágazati arányváltozás;
- c) üzemszerkezeti átalakulás (a nyugati agrárpolitika többnyire ezt nevezi strukturális átalakulásnak, beleértve a birtokpolitika és az agrárpolitika fő kérdéseit is) és
- d) a tulajdoni-jogi átalakulás.

Magyarországon valamennyiről, az átalakulás minden eleméről szó van, a felsorolási sorrendnek megfelelő növekvő mértékben. Ha még a „külső” tényezők átalakító hatásait is számba vesszük, valamint a fel

nem sorolt változásokat – a piaci, a pénzügyi stb. feltételeket – jórészt választ is kapunk a hazai agrártermelés jelentős visszaesésének okaira, az agrártársadalom bizonytalan jövőképre. Nyilvánvaló, hogy a gyorsan és lényegesen változó feltételekhez hasonlóan gyorsan és hasonlóan lényeges elemek változtatásával szükséges alkalmazkodni. A belterjes, intenzív termelés térvesztése például az ökológiai lehetőségek hasznosításának átértékelését sürgeti. Ez viszont már átvezet az agrártermelés ágazati arányainak felülvizsgálatához. A szántóföldi növénytermesztés, az állattartás, a kertészet, valamint az erdészeti művelés, továbbá a parlagontartás (ugar) szerepének új felfogása elkerülhetetlen. Mindezekhez koncepcionális irányítás és szilárd önbizalommal, valamint felkészültséggel rendelkező vezetés szükséges. Ennek hiánya növeli a bizonytalanságot.

Az átalakulás valamennyi mezőjének bejárására itt nincs mód, csak néhány terület áttekintésére vállalkozhatunk. Válaszolnunk kell arra is, hogy mikor kezdődött a hazai agrárvilág – jelenleg is zajló – átalakulása?

Lehet határozatokat, politikai lépéseket és időpontokat megjelölni, ám a legfontosabb mégis az, hogy a kollektivizált, illetve szövetkezeti magyar mezőgazdaság már születése pillanatában más volt, mint a mintának állított kolhoz-rendszer. Meghaladta az ötvenes évek hazai mintáit is. A változások mozaikjai a hetvenes évekre álltak össze egy átalakulási folyamatba, amely kiiktatta a régi modell több elemét (a munkaegységtől a járási tervjövahagyásig) és a termelői szervezetek szintjén („alulról”) változatossá és így eredményessé tette Magyarországon a kelet-európai sematikusság jegyében indított ún. szocialista mezőgazdaságot.

A magyar sajátosságok történeti alakulásának és indítékainak feldolgozása megkezdődött.¹⁰ Csupán néhányra utalunk. Meg kell említeni, hogy nem könnyű, mert az eltéréseket, a különbségeket hazai elemeit takargatni kellett. Esetenként hírzárlatot követelt a politika. Nem

jelenhetett meg tudósítás arról, ha például egy-egy termelőszövetkezet „alacsonyabb típusú” szövetkezetté alakult, de arról sem, amikor már a szakszövetkezetet is csak a cégtáblája képviselte, mert valójában beszerző és értékesítő szövetkezetté „lépett vissza”. Az ún. tagi gazdaság helyenként szinte már osztrák vagy dán módra működött – már ahol átvészelte az agrárpolitikai irányzatok ingadozásait. A szövetségesi, külpolitikai kritikákat elkerülendő – az 1981-ben megjelent, a magyar mezőgazdaság eredményeit elismerő brezsnyevi kijelentésig – ezekről hallgatni illett. Ahogy arról is, hogy egyik-másik eredménytelen szövetkezetet (vagy részleget) állami gazdaság, állami erdőgazdaság vett át. Ez ugyan az „össznépi” tulajdonformát valósította meg, de egyben a sikertelenségét is igazolta egy-egy hegyvidéki kollektivizált üzemnek. Ez utóbbiakról tehát azért kellett hallgatni, hogy – úgymond – a nyugati propaganda ne tudja a szocialista mezőgazdaság ellen fordítani. A mezőgazdasági szervezetek ipari bevételeiről, szerepükről a falusi ingázás, a foglalkoztatás ciklikusságának csökkentésében sem illett dicsekedni.

A sajátos változási folyamat tényleges átalakulással járt, amelynek olyan jelei regisztrálhatók a hetvenes években, mint:

- a háztáji gazdaság kistermelői üzemággá válása, s annak hivatalos támogatása. A mezőgazdasági nettó termelés felét adó kistermelésről, támogatási igényeiről évente külön jelentésben számolt be 1976-tól a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter a kormánynak (1006/1976. III. 10. minisztertanácsi határozat a háztáji és kiegészítő gazdaságok termelésének fejlődéséről.)
- a kisüzemi árutermelésből származó jövedelem adómentessége, a figyelembe veendő meghatározott árbevétel rendszeres emelése útján;
- a háztáji gazdaságban végzett termelőmunka közös munkának tekintése, a társadalombiztosítási szolgáltatásokra, nyugdíjvekre stb. való jogosultság elismerése;

- a termelési eszközök beszerzési (birtoklási) korlátozásának lebontása, a lótartás tilalmának 1977. évi eltörlésétől a traktor és tehergépkocsi vásárlás (1980. februári) engedélyezéséig, az új tanyák épülésének túréséig;
- a mezőgazdasági vállalkozások liberalizált kezelésének térnyerése, a vertikális integrációtól az ipari, a kereskedelmi, szolgáltatási tevékenységig, a „maszek-juhászatoktól” az ültetvények bérbeadásáig. (Az évi termelési érték 36 ezer „kistermelői” gazdaságban meghaladta a félmillió forintot.)

Történelmietlen lenne annak mérlegelése, hogy meddig, hová jutott volna ez az egész agrár evolúció, s mikorra, milyen jelleggel változtatva volna meg az akkori agrárviszonyokat. Annyit állíthatunk csak biztonsággal, hogy az átalakulás felé volt elmozdulás egy-másfél évtizeddel ezelőtt is. A tett lépések óvatos, időszakosan, különféle irányokból bírált lépések voltak, de az adott keretek között a progressziót képviselték. Az is tény azonban, hogy nem vállalták az átalakítás programját, meghirdetését. A változások (néha felemás) támogatásban merültek ki. Azok ütemét és menetét az időre, a nemzetközi politikai és gazdasági helyzet alakulására, valamint a valóság sokszínű gyakorlatára, ténylegesen a spontaneitásra bízták. Ezek viszont nem váltak, – nem válhattak – az agrárátalakulás megbízható szövetségeseivé. A földtulajdont az ideológiai dogma foglyának tekintette a gazdaságpolitika.

Az agrárátalakítás direktíváit az 1990-ben hivatalba lépő kormány hirdette meg. Kimondta: „A kormány célja olyan, mind tulajdonformájában, mind gazdasági-méreteiben vegyes természetű, leginkább farmer-gazdaság jellegű mezőgazdálkodás létrehozása, amelyik rugalmas,... s képes az integrálódó Európához kapcsolódni... Elsőrendű szempont, hogy az áttérés során az élelmiszerellátás a korábban elért, viszonylag magas színvonalon maradjon.”¹¹

Az átalakítás célját úgy értelmezték, hogy tagsági-alkalmazotti jogviszony helyett – kevés kivétellel – a tulajdoni biztonság, az önálló egzisztencia lesz a rurális társadalom meghatározója. És egyben ez lesz

a fellendülés (gazdasági és polgári átalakulás) garanciája. Az átalakulási folyamat helyett előtérbe került a törvényi aktus, határidőivel és szankcióival. A szakítás vált jellemzővé, szakítás az evolúció minden elemével, röviden: az 1989 előtti agrárvilág teljes körű tagadása. Az eredmény: milliárdokban mérhető, sok évig ható visszaesés.

Az egyéni földtulajdonra épülő gazdálkodást, a falusi társadalom polgárosodását és gazdasági haladását szolgáló nemes cél elérését több más körülmény elhanyagolása is keresztelte, eredményeit korlátozza. Indokolt kettőt kiemelni.

Egyrészt; a falusi társadalomban már évtizedekkel előbb kisebbségbe került az agrárnépeség, az arányok – az európai tendenciákat késséssel követve – megfordultak. A nem mezőgazdasági foglalkozásúak között – a néhány helyi iparoson, kereskedőn kívül – a többség bérből és fizetésből élő, jórészt városi (ingázó) alka'mazott (legfőljebb „vasárnapi farmer”), valamint nyugdíjas. A földtulajdonosi állapot tehát – egyéb jelentőségét nem tekintve – a rurál társadalomban nem vált ki, a törpebirtok különösen nem, alapvető átrendeződést. Az 50-60%-os, sőt az ezt meghaladó agrárkeresői arány pedig egyszerűen anakronizmus, szomorúan elavult nézet. Sarkantyú, az Adidas cipőn.

A másik, figyelmen kívül nem hagyható korlátozó körülmény éppen ebben, az agrárnépsűrűségnek a mai követelmények szerinti mértékében jelölhető meg. A gazdasági biztonsághoz – többek között – éppen hozzátartozik az is, hogy a gazdaság akkora legyen, amire, illetve amelynek jövedelmére a gazda (farmer) család polgári színvonalú élete ráépülhet. Ez csak akkor lehetséges nálunk, ha az agrárkeresőnek eddig nyilvántartott jelentős nagyságú csoportok új helyeket töltenek be a társadalmi munkamegosztásban. Azaz további apadása következik be az agrárnépeségnek! (Az NSZK, vagy az USA farmjainak több mint 50%-a részidős farm!)

Ismert, hogy az érvényesített üzemi rendszerben agrárkeresőnek számított az állami gazdaság anyagkönyvelője éppen úgy, mint javi-

tóműhelyi esztergályosa, de a termelőszövetkezet szakácsa és házi betegápolója is. (Ezért is hamis támpont a farmrendszerű, egyéni gazdaságokkal rendelkező országok agrárkereskedő adatait egybevetni a más üzemi szerkezetű országok adataival.) Magyarországon az előzőek szerint számításba vett agrárkereskedőkre mintegy 10 hektár mezőgazdasági terület jutott fejenként. Ha csak az ún. alaptevékenységben (földművelésben, állatgondozásban) foglalkoztatott létszámot tekintjük, akkor persze a tíz hektárnál jóval több. A mezőgazdaságban maradók számára tehát akkor jut elegendő terület, ha az említett, valójában pszeudoagrár népesség kiválik az ágazatból. Munkájukat – esetenként ugyanazt – a terciér szektorban (a gépellátásban, a gépi bér munkában, a pénzügyi, kereskedelmi szolgáltatásban), mint nem mezőgazdasági foglalkozásúak folytatják tovább, a mezőgazdaságért. Ennek hiányában a belső migráció ismét felerősödhet, sok Gyűrűfű keletkezhet. Annak minden terhes következményével.

Az agrárátalakulás végül is a társadalmi munkamegosztás számaiban nyer új dimenziót. Vélhetően pregnáns változásról ad majd képet egy következő népszámlálási összeírás. A falvak sorvadását szerencsésen késleltetheti a COCOM megszűnése, a technikai infrastruktúra, a motorizáció országos fellendülése. Továbbá az, hogy csak 1980-1990 között, 200 ezer új, tágas falusi ház épült. Tény azonban, hogy már a legutóbbi összeírásakor 200 személynél kevesebb lakosa volt 275 magyarországi falunak...

Az agrárátalakulás fő kiváltója kétségtelenül politikai, azaz: a rendszernek magának a megváltozása.

Agrárgazdasági, agrárszociológiai vonatkozások miatt is szükséges kiemelni a következőket:

1. A tulajdoni átrendeződés (hányadik a XVIII. század óta?) újrendezi a falu társadalmát. Nem a régi társadalmi hierarchia születik újjá, de nem is a nyugatinak mondott polgárosult falu. Sem az egyikre, sem a másikra nem állnak rendelkezésre azok a bizonyos – a mottóban

idézett – szellemi és anyagi javak. Vegyes formációk, gyakran rövid életű, átmeneti vonásokkal és tájanként, körzetenként is eltérő módon jönnek létre.

2. A tulajdon mellett – a kezdeti időszakban esetenként: helyett – az érvényesülési tudás felértékelődése szembetűnően végbemegy. Az alkalmazkodó képesség, a családi, valamint a nyíltan vállalt nemzedéki, bizalmi kapcsolatok, a speciális szaktudás, a nyelvek ismerete, külföldi rokonság tényleges előnnyé válik.

S ahogyan hátrányt jelent egy-egy vidék viszonylagos elzártsága, úgy válhat értékke a forgalmas határátkelők közelsége, az integráló piac, vagy adott geopolitikai szituáció.

3. A vállalkozói felelősség elkülönülése, egyidejű megsokszorozódása éles polarizációt vált ki mind a gazdálkodók, mind az ország mikrokörzetei, régiói között. Divergenciára lehet számolni etnikai alapokon, a szokások hagyományozása nyomán, de a természetföldrajzi eltérések következményeiből eredő különbségek tompításának csökkenése, vagy elmaradása miatt is.

A régi agrármodell, amely a nivellálódás irányába hatott, átadja helyét a piacgazdasági (esetenként antiszociális), vállalkozói agrármodellnek. Önmagában az is jelzi az átalakulásokat nem csekély „súrlódási” veszteségét, az építés-bontás-építés terheit, hogy századunkban a hatodik agrármodell bevezetéséről – és az előzők lebontásáról (rombolásáról) – van szó.

És még egy végleges vonatkozás. A falusi öregek zömének sorsa sok helyen kilátástalanná, jobb esetben: önkormányzati üggyé válik. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján a tanyasi öregek élete vált reménytelenné, akiket elhagytak gyermekeik, s messze volt (és helyenként erőtlen) a szövetkezeti közösség támasza is.¹² Ez utóbbi immár mindenhol messzire került, a gyermekek közül pedig alig fordultak vissza a falvak, a tanyák felé.

4. Az élelmiszer fogyasztásban az önellátás, a saját termés szerepe – a kisebb számú agrárkereső ellenére – szükségképpen megnövekszik. Az ipari feldolgozottságú élelmiszerkereskedelmet a termelői (kisüzemi) forgalom, valamint a házi készítésű élelmiszerek sokféle csatornáján vámolják meg. (A kilátásba helyezett szakszolgálati ellenőrzés, állami ellenőrzőjegy stb. csak mérsékelni képes a tendenciát.)

Nem következmény nélküli, hogy miközben a nagyüzemi vágóhidak, ahol a melléktermékek feldolgozását, a környezethigiéniai feltételeket biztosították, félkapacitással dolgoznak, sokan kértek, és az utóbbi két évben százak kaptak új vágóhid létesítésére engedélyt. Ezeknek a „szűrőhelyeknek” egy részén még a vérlistát nyeresé lehetősége is elmarad, tovább szűkítve az ország fehérjetakarmány bázisát, s növelve deviza kiadásait.

5. A néhány kiragadott társadalmi hatás, agrárátalakulási következmény is utal arra, hogy új életre szükséges kelteni a paraszti önszegély, a kisközösségi, egyesületi szerveződés modernizált alakzatait.

Érdemes itt megemlíteni, hogy pl. az egykori Hangya szövetkezetek vezetői között a legnagyobb arányban az egyházi személyeket találhatunk. Az 1264 szövetkezeti elnökből 404 lelkész volt, s ezután következett a 350 földműves és a 170 tanító, majd az egyéb foglalkozású.¹³ A vallási szervezetek, a papság vezetői után, illetve mellett korunkban az agrártársadalom önszerveződése, új társulásai vállalhatják – s kell, hogy vállalják – a kor kihívásaira a választ.

6. A jelenlegi agrárátalakulás során is kedvenc szólammá vált, hogy az „állam vonuljon ki a gazdaságból!” A jelszó ugyan már születésekor, a nyolcvanas években is hamisan csengett, ám ennek ellenére jól tartja magát. Az állam, az állami jogalkotás, az állami kiegyenlítés – nem szólva a hatósági állat- és növényegészségügyről, élelmiszerellenőrzésről stb. – ugyanis nem nélkülözhető az agrárgazdaságban.

Ahol nincs helye az állami jelenlétnek az a gazdálkodási formák megválasztása, az üzemi rendszer, az üzleti világ.

Jellemző, s egyben – remélhetőleg – józanító is az OECD szakértőinek véleménye, éppen Magyarország kapcsán. „A piacok ritkán tökéletesek – írják – és aligha képesek a társadalom gazdasági és szociális célkitűzéseinek hatékony elérését biztosítani anélkül, hogy a kormány ebben szerepet vállalna.”¹⁴ Úgy tűnik, a piac sem mindenható...

Az államnak, illetve intézményeinek fontos szerepe van az agrárátalakulás országos folyamatainak formálásában, a nemzetközi illeszkedés biztosításában, az információk továbbításában is.

- a) Elsőnek kell említeni a törvényalkotást. Olyan kérdések várnak rendezésre – a rendszerváltást követő harmadik-negyedik évben is –, mint a földforgalom, a földbérlet, a földöröklés, a falusi szociálpolitika speciális témái.
- b) Az agrárközigazgatás és az agrár érdekképviseletek hagyományosan fontos helyet foglalnak el a szétszórt telephelyű agrárágazat életében. Kellő átgondolást kíván, a járások megszűnése után, a városok és vonzáskörzetük feladatköre, a mai helyzet értékelése. Az önszegély szervezetek törvényességi felügyelete is új funkciókat jelöl.
Nem látszik elégségesnek a megyei FM hivatalok kialakítása, amelyek létrehozására egyébként már 1985-ben is születtek javaslatok.¹⁵ A kamarák, területi szövetségesek, az egykori OMGE mai szerepét betöltő szervezetek kiformálása szintén a jövő sürgető teendői közé sorolható.
- c) Az agrárszervezetek megszervezésének és terjesztésének korszerű változatai az érdekelt termelők és képviselőik, valamint az állami intézmények együttműködését eleve megkövetelik. A szaktanácsadás, a konzultáció-információs lehetőségek hasznosítása szervezett oktatásra, alapozásra építve lehet eredményes. A

községi agrármérnök beállítására vonatkozó javaslat évekkel ezelőtt megfogalmazódott, a közelmúltig mindhiába.

A gyakran példaként emlegetett Dániáról azt a mintát is át lehetne – kellene – venni, hogy miképpen fordulhatott az egész ország a szaktudás, a gazdasági szerkezetváltás, a szövetkezeti összefogás felé azt követően, hogy a dán korona birtokainak kétharmada levált a királyságról. A dán királyság már nem birtokolja a Lagoda-tótól Izlandig, Skandinávia nagy részét, de a dán élelmiszer és más áru bizalmat élvez Európában és földrészünkön túl is. Aminek a haszna is Dániáé. (S az egy főre jutó GDP-ben a világ első öt országa között található a „szegény kis agrárország”).

- d) Szükség van az agrárkereskedelem új alapokra helyezésére is. A 21. században nem lehetséges 19. századi – Bosnyák-téri – piactechnikát alkalmazni.

A kötelező, majd ajánlatos szerződéses rendszer – és a mostani anarchia – után olyan, a kölcsönös érdekekre épülő kereskedelmi rendszerre van szükség, amihez máshol is időre, a bizalom megszilárdulására és persze kellő tőkére, kitartásra volt szükség.

- e) És elengedhetetlen, hogy a „hivatalos agrárpolitika” művelői kiegyezzenek a szakma művelőivel, megbecsüljék az agrártársadalom múltját, teljesítményét.

Az ország érdekét fejezte ki ugyanis a Magyar Agrártudományi Egyesület országos elnöke, amikor leszögezte: „Bátran ki merem jelenteni, hogy – minden már ismert és még később kideríthető hibája ellenére – az elmúlt 20 év magyar agrártörténete nemzeti önbecsülésünk növelésének elvitathatatlan építőeleme lehetne! Megérdemli, hogy az is legyen!”¹⁶ Ez volna az elfogadhatatlan?

Az agrártelepülések sorsa szoros kapcsolatot mutat az agrártermelés alakulásával, a paraszti jövedelmekkel és a falvak társadalmának de-

mográfiai kérdéseivel. Igazában mégis önálló téma.¹⁷ Nyilvánvaló, hogy más volt a kapcsolat tartalma, amikor „a parasztok soha nem tapasztalt módon gyarapodtak” – ahogyan az USA nagykövete látta a hetvenes években¹⁸ – és más a mostani átalakulás idején, s majd a „kapitalista reorganizáció” korszakában.

Az agrárátalakulás olyan hatással van a falvakra, amely új falukutatótársért, a faluépítés újragondolásáért kiált.

És pótolni való is van. Mert „az egész ország intelligenciájának szégyene, hogy mind a mai napig agrárlakosságunk életviszonyai felderíthetetlenek és hogy egy fiatal írócsoport önként vállalt falujárása csaknem az egyetlen tájékoztatónk a magyar falu szociális viszonyairól.¹⁹ A helyzet ugyan jobb, mint ahogyan 1938-ban minősítették a faluról vallott ismereteket, ám adóssága a mai intelligenciának, szociográfiának is jócskán akad.

Az Országos Építési Szabályzat előírásai éppen úgy elavultak, mint „külsőterületi lakott hely”-, vagy a telekméret stb. meghatározása. Nyugat-Európában, különösen Franciaországban jelentős hagyományai vannak a falutervezésnek, de nem előzmény nélküli a hazai agrárvilág tudományos vizsgálata sem. A folytatás nélkülözhetetlen, s az is, hogy a területfejlesztés gyakorlatában érvényesülhessenek az ellenőrzött és elfogadott elvek. Alakíthassák a folyamatokat. Nem országos séma szerint, de országos felelősséggel.

Ami bizonyos: nem a népszínműveket indokolt most feltámasztani, hanem a művelt nép által lakott, árutermelő, modern falvakat kiépíteni. Az ott élőkkel, velük és általuk, semmiképpen nem ellenükre.

Jegyzetek

1. A Gödöllői Agrártudományi Egyetemen – Az agrárátalakulás társadalmi hatásai címmel – 1993. november 17-én tartott előadás alapján.
2. Amerigo Tot: A Mag apotézisa című hatalmas domborművén csírázó magvak törnek elő. A feladatra 1979-ben kapott megbízást az akkor Rómában élő, fehérccsurgói születésű művész.
3. Néprajzi csemegeként jegyezték fel, hogy volt hely, ahol a község három tsz-ét háromféle ragadványnévvvel illették. Nevezetesen: a gazdáké volt a bőrkabátos, a sváboké a fuszeklis és az agrárszegénységé a mezítlábas szövetkezet. Eredményük szerint is...
4. Horn Péter akadémikus vitaindítója. Országos Agrárértelmiségi Fórum, Magyar Mezőgazdaság 1991. május, Melléklet.
5. Dessewffy Gyula: Tanúvallomás. Universe Publishing Company, Englewood, N.J. 1986
6. The agricultural economy and trade of Hungary. Economic Research Service, U. S. Department of Agriculture, Washington, 1969. 5. ERS-Foreign 269. Jellemző egyébként ahogyan Magyarországot „elhelyezi” a jelentés az amerikai olvasó előtt: „Az ország népessége... 10,2 millió volt, kb. annyi, mint Ohio államé... területe 36 ezer négyzetmérföld, kb. akkora mint Indiana állam területe... Európa Szovjetunió nélkül számított területének 2%-át foglalja el.” Stb.
7. Mezőgazdasági kistermelés, mezőgazdasági vállalkozók. Munkaközösség, KSH, 1992. Harcsa István: A polgárosodás lehetőségei a mezőgazdasági kistermelésben. Agrártörténeti Szemle, 1991. 1-4. sz.
8. „András-kereszt”: Az agrárkereskedők aránya és az egy főre jutó jövedelem összefüggésének egybevetése Nyugat és Kelet országai között, grafikus ábrázolásban.
9. Komló László: Ipari mezőgazdaság felé. Franciaországi utinapló. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1964

10. Agrárpolitikai irányzatok Magyarországon témakörben a Gazdálkodás c. folyóirat, az Agrárgazdasági Kutató Intézet több publikációban közölt kutatási eredményeket a kilencvenes években. V.ö.: Sipos A.-Halmi P.: Válaszúton az agrárpolitika, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 1988.
11. A nemzeti megújulás programja, Bp. 1990. Összeállította a Magyar Köztársaság Kormánya.
12. Romány Pál: A tanyarendszer ma. Kossuth Kiadó Bp. 1973
13. Gyimesi Sándor: A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. II. k. Akadémiai Kiadó 1972
14. Magyarország agrárpolitikájának áttekintése. OECD. Paris, 1993.
15. Csete L.-Romány P.: A mezőgazdaság és az élelmiszeripar állami irányítási szervezeti rendszerének továbbfejlesztése. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Bp. 1985. Kézirat.
16. Horn Péter: (1991) Ugyanott.
17. V.ö.: Enyedi György: A magyar településhálózat átalakulása. Magyar Tudomány, 1983. 5. sz. Kiút a válságból. II. Falukonferencia. Szerk.: Kovács Teréz MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1993.; Illés Iván: Új falupolitika, vagy valami más. Társadalmi szemle, 1994. 1. sz. Romány Pál: Az elámfított falu. Valóság, 1993. 12.
18. Philip M. Kaiser: Carter nagykövete voltam a kommunista Magyarországon I. Magyar Szemle, 1993. 10. sz.
19. Dessewffy Gyula gróf: Politikai közvéleményünkről. In: Az Ország Útja, 1938. május.

Dr. Csete László

Szövetkezetek-e a mezőgazdasági szövetkezetek Magyarországon?¹

A címben megfogalmazott kérdésre válaszolva megállapítható, hogy a történetileg formálódott és nemzetközileg elfogadott szövetkezeti elvek tükrében a magyarországi szövetkezetek valódi szövetkezetek, bár nem azonosak a nyugat-európai szövetkezetekkel, – mert más körülmények között jutottak el az újjászerveződés pillanatáig és az átrendeződés időigénye sem hónapokban mérhető. Az új szövetkezetek megfelelnek a törvényes előírásoknak, az 1992. évi I. sz. Szövetkezeti Törvény pedig híven tükrözi a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége kritérium rendszerét. Az új mezőgazdasági szövetkezetek átmenetiek és vegyesek. Átmenetiek abban az értelemben, hogy folyamatosan formálódnak, erősödnek az új tulajdoni viszonyok, a piaci alkalmazkodás. Vegyesek, mert nemcsak mezőgazdasági tevékenységet folytatnak, a termék előállítás pedig a tagok gazdaságaiban és közösen is, különféle formában folyik, s erősödik a szövetkezetek beszerző, értékesítő, valamint szolgáltató jellege.

Napjaink új mezőgazdasági szövetkezetei jellegüket, milyenségüket sokféleképpen fogják fel, minősítik: holdingnak, vagyonkezelőnek, termelőnek, vegyesnek stb. Ez kitűnik a szövetkezetek elnevezéseiből is. Legtöbb helyütt csak egyszerűen a szövetkezet megnevezést választották, amely a legtágabb és legáltalánosabb, de ennek is létezik többféle változata: Kossuth Szövetkezet, Galgamenti Szövetkezet, Dunaföldvár Virágzó Szövetkezet. Másutt a mezőgazdaság megjelölését is fontosnak tartották: Matyó Mezőgazdasági Szövetkezet, Csabacsüd Alföld Mezőgazdasági Szövetkezet, de a régebbi korszak elnevezései is megmaradtak, mint Felszabadulás Mezőgazdasági Ter-

¹ A tanulmány a T-C 06359/93 sz. OTKA keretében készült.

melőszövetkezet, Dömsöd Dunatáj Termelőszövetkezet. Viszonylag gyakori a tevékenységre utaló névválasztás is: Alattyán Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Szövetkezet, Dunatáj Termelő és Szolgáltató Szövetkezet. Találkozhatunk egészen más típusú és felfogású elnevezésekkel is: Gérce-Városmiske Faluszövetkezet, Hajdúszováti Agrárvállalkozások Szövetkezete, Sárospataki Szövetkezeti Csoportosulás stb. Bizonyára elegendő ennyi is annak érzékeltetésére, hogy a sokszínűség mögött, az erőltetett tempójú változások hatására különféle esetlegességek, zavarok húzódnak meg.

Kolyris Panes nemzetközi szakértő pedig – az FM PHARE Irodának készített tanulmányaiban – egyszerűen nem tartja szövetkezetnek az „új” szövetkezeteket. Erre a továbbiakban még visszatérünk!^{1, 2, 3}

Domé Györgyné szerint a szövetkezeti törvény megfelelően tükrözi a magyarországi sajátosságokat, a vegyes szövetkezeti modellt pedig egyedülállóknak tekinti, mert ilyenrel „... nem találkozunk sem keleten sem nyugaton.” Tanulmányában⁴ – igen helyesen hangsúlyozza – az átalakult,² – szerintem az új mezőgazdasági – szövetkezetek már semmiben sem azonosíthatók a korábbi szövetkezetekkel. Sajnos gyakorta tapasztalható, hogy a szövetkezetek vezetői, közéleti szereplők, az irányításban tevékenykedők körében nem tudatosult kellően ez a tény, valamint ennek mindenre kiterjedő – vezetésre-irányításra, a tagtulajdonosokkal való kapcsolattartásra stb. – következményei.

Nézzük meg röviden milyenek is az „igazi” szövetkezetek?

1. Visszapillantás a kezdetekre

A mai magyarországi mezőgazdasági szövetkezetek milyenségének megítélése céljából indokolt visszanyúlni a ma már történelemnek

² Az átalakulás ugyanis más társasági forma választását sugallja, holott a régebbi szövetkezetek döntő hányada újra a szövetkezeti formát választotta, tehát csupán újjáalakult.

számító kezdetekre, megvilágítva, hogy kik, miért, milyen körülmények és elvek alapján szövetkeztek? Ez mérceként támpontokat nyújthat a vitákban és az új szövetkezetek megítélésében.³

- a.) A mai szövetkezetek elődjei Európában formálódtak és az egyik előzmény Angliához kötődik. Az ipari forradalom korszakában, 1844-ben a munkanélküli takácsok egy csoportja és más kézművesek szövetkeztek a Manchester közelében lévő kisvárosban Rochdale-ben: Ezek a „Rochdale Pionírok” néven vonultak be a történelembe, s mind a mai napig alapköként kezelik a szövetkezeti alapelveiket, amelyek a következőkben foglalhatók össze tömören:

A nyitott tagság alapelve. Vagyis mindenki beléphet, akinek igénye van a szövetkezet szolgáltatásaira, előnyeire és valamilyen kapacitással kapcsolódik ahhoz. Természetesen ennek el-
lentéte is igaz: aki óhajt az kiléphet.

A demokratikus vezetés azt jelenti, hogy a tagok tartják kézben és működtetik a szövetkezetet demokratikus módon, „egy ember, egy szavazat” elv alapján. A szövetkezet emberközpontú, ezért mindegyik tagnak egyenlő jogai és kötelezettségei vannak, tekintet nélkül vagyoniára, pozíciójára.

A korlátozott tőkekamat, vagy a tőkekamat hiánya. A szövetkezet mint említettük ember és nem tőkeközpontú, ezért a tagok tőkebefektetéseire nem vagy korlátozott kamatot fizet.

A többletek felosztása. A szövetkezet ugyan nem nyereségre tö-
rő szervezet, de szolgáltatásait tagjai részére egy bizonyos áron kínálja fel. Ha a szövetkezet üzleti tevékenységeiben profithoz jut, azt a tagok között osztják szét a szövetkezet szolgáltatásainak igénybevétele alapján.

³ Azért sem felesleges ezzel foglalkoznunk, mert az elmúlt évtizedek szövetkezeti szakirodalma meglehetősen mostohán foglalkozott ezzel.

A szövetkezeti oktatás. A „Rochdale Pionírok” időszaka óta a szövetkezetek nyereségük egy részét tagjaik, tisztségviselőik, alkalmazottaik stb. oktatására fordítják.

- b.) A mezőgazdasággal foglalkozó szakemberek Ausztriában találkoztak először a szinte mindenhol jelen lévő Raiffeisen szövetkezetekkel, amelyekről meglepődve vették tudomásul, hogy ezek igazából nem egyszerűen csak pénzüzetek, hanem széles körű tevékenységet folytató szövetkezetek. Ráadásul nem is Ausztriában, hanem a múlt század közepén Németországban alapította egy kisközség polgármestere Friedrich Wilhelm Raiffeisen. A földreform során földhöz jutott gazdák tőke és felszerelés hiányában nem tudtak lábra állni és így a nagytőke szolgálatába kényszerültek. Raiffeisen az önszegélyen alapuló szervezeti formával kísérte meg gazdák fennmaradását és továbbfejlődését megalapozni. Így jött létre az önszegély szövetkezet, amely később széles körű mozgalommá vált Németországban és Ausztriában. Sőt a századforduló táján Magyarországra is bekerültek ezek a gondolatok és a hazai mezőgazdasági értékesítő valamint hitelszövetkezetek jórészt, ezekre az elvekre épültek.

A Raiffeisen szövetkezés *három fő alapelve* az alábbi:

1. *A szövetkezeti önszegélyezés*, ami azt jelenti, hogy a hasonló vagy azonos gazdasági helyzetben lévő emberek tömörülnek, szövetkezeti vállalkozást hoznak létre anyagi eszközeik révén és készek egymást segíteni, egymásért kezességet vállalni, azért, hogy a verseny hátrányait kiegyenlítsék, javítva ezzel saját piaci pozíciójukat, elősegítve igényeik jobb kielégítését.
2. *Az öngazgatás*, ami szerint a szövetkezetek belső viszonyait maguk rendezik és ezáltal védik is magukat a külső befolyások ellen. A tagok maguk döntenek alapszabályukról, szövetkezetük

szerveiről és a szövetkezet gazdasági tevékenységéről, ami az „egy tag egy szavazat” elv érvényesülése mellett valósul meg.

3. *A felelősség*, azt jelenti, hogy a tagok a szövetkezetnek, mint vállalkozásnak a léteért és fennmaradásáért maguk felelősek és jótállnak külső személyekkel, intézményekkel szemben, de az eredetileg korlátlan felelősség elvét a korlátolt felelősség váltotta fel, ami szerint a tagok az általuk bevitt tőke mértékéig felelnek, szövetkezet gazdálkodásáért.
A három alapelv a későbbiekben néhány egyéb, a szövetkezés lényegét kifejező elvvel egészült ki.
4. *Az identitás elve* szerint a tag és a szövetkezet között kettős kapcsolat áll fenn. Egyfelől a tag a szövetkezetnek résztulajdonosa, másfelől a tag ügyfél is, mert igénybe veszi a szövetkezet szolgáltatásait. A szövetkezet tehát a tagjaival való gazdasági kapcsolata szerint vállalkozás, másrészt a tagok társadalmi csoportot, személyi összefogást alkotnak. A kettő kölcsönhatása egymást erősítheti vagy gyengítheti.
5. *Az önkéntesség* szerint mindenkinek joga van az adott szövetkezetbe belépni, illetve abból kilépni, de aki a szövetkezetben marad, annak kötelessége, hogy a szövetkezetével együtt tevékenykedjen.
6. *A nyitott tagság* mindenkinek lehetőséget nyújt arra, hogy a törvényi, az alapszabályi rendelkezések keretei között szövetkezeti taggá válhasson. A természetes személyek mellett jogi személyek is szövetkezeti tagok lehetnek.
7. *Az áttekinthetőség, a helyi jelleg elve* szerint, egy szövetkezet földrajzi működési területe olyan mértékű, hogy az minden tag számára áttekinthető legyen. Ezáltal nyílik lehetőség a tagok igényeinek széles változatban való kielégítésére, a tagok felelős-

ségteljes döntéseire, a társadalmi ellenőrzésre és a tagok közötti jó személyes kapcsolatra.

8. *Az egymásra épülő szervezetek és a szövetségek létrehozása* azért fontos, mert a falusi szervezetek rendszerint nincsenek abban a helyzetben, hogy saját keretükön belül megoldják valamennyi feladatukat, illetve megvalósítsák céljaikat. Erre különféle szervezeteket, szövetségeket hoznak létre. Így nem szükséges a szervezetek összevonása, fúziója. Ezzel egyrészt a versenyképességet lehet növelni, másrészt fenntartható a tagok áttekinthetősége és személyes kapcsolata. A szervezeti intézmények megteremtésével bővül az önszegélyezés elve is.

A Raiffeisen szervezetek alapvető feladata – mint az már az elmondottakból kiderült – nem más, mint a szervezeti tag gazdasági teljesítőképességének erősítése és piaci helyzetének a javítása!

- c.) *A dániai magángazdák szervezetei* iránt mindig nagy volt a magyarországi érdeklődés.⁴ Az előzőekben vázolt szervezeti elvek alapján az 1800-as évek második felében a gazdálkodók versenyesélyeik javítása és nyereségük növelése érdekében tejüzemek és vágóhidak szervezésére szerveztek. Később több más feldolgozó, beszerző-értékesítő, szolgáltató tevékenységre, tanácsadásra, oktatásra is kiterjedt a szervezés. Ezek a szervezeti vállalkozások a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek exportjának 23-át, – az iparilag is fejlett – Dánia összes exportjának 30%-át adják. Aláhúzzuk, hogy Dániában a szervezetek a gazdálkodók vállalatait jelenti valójában, amelyekben maradéktalanul érvényesülnek a szervezeti elvek.⁵

⁴ A Gazdálkodás 1994. júniusi számának borítóján közöljük a dániai gazdálkodók számát és a szervezeti vállalatok adatait.

⁵ Cikkünkben a nemzetközi vonatkozásokkal csupán a szervezők körét és elveit kívánjuk bemutatni és ezért nem foglalkozunk az ugyancsak nagy múltú francia mező-

d.) *A magyarországi szövetkezeti előzményekről* sem tudhatnak valami sokat ez utóbbi évtizedekben végzett agrárszakemberek, bár az utóbbi időben megszorodtak az erről szóló írások, többek között a Gazdálkodás hasábjain is!⁵ Ezért néhány mozzanatot kívánunk csak felvillantani.

A magyarországi szövetkezés gondolatának felkarolása a XIX. században gróf Károlyi Sándor nevéhez fűződik. Mondása szállóigévé vált: „A tőke korlátlan uralma és a szocializmus között a helyes középút: a szövetkezés.” Haynald Lajos kalocsai érsek, bíboros nevét pedig azért említjük, mert nagyösszegű tőkejuttatással támogatta a hitelszövetkezetek ügyét.

A beszerző szövetkezetek – a fogyasztásihoz hasonlóan – tagjaik vásárlóerejét kívánták megszervezni. A fogyasztási szövetkezetek tagjaik fogyasztói igényeit, tehát háztartási, ruházati, bútort stb. szükségleteit elégítették ki. A beszerző szövetkezetek áruellátó tevékenysége a termelés – a mezőgazdasági, vagy ipari kisüzem – céljait szolgálta. A fogyasztási szövetkezetekben a társadalom legkülönbözőbb rétegei tömörültek, hiszen az életben mindenki fogyasztó. Ezzel szemben a beszerző szövetkezetek tagjai között mindig kizárólag mezőgazdasággal foglalkozókat, vagy kisiparosokat találtunk.

A fogyasztási és a beszerző-szövetkezet között ugyan élesen megvonható a határvonal, a gyakorlati életben ez a különbség sokszor elmosódott. Például a falusi Hangya szövetkezeteknél, amelyek árueladási forgalmának egy része mindig a mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos árucikkekre esett.

gazdasági és halászati szövetkezetekkel, gépkörökkel, vagy a skandináv és svájci tényésztői szövetségekkel (szövetkezetekkel), erdőhasznosítási és más társulásokkal. Az érdeklődő olvasó azonban ezekkel megismerkedhet Komló László⁵ és Romány Pál⁶ írásaiból.

Érdemes megemlíteni a magyarországi tejszövetkezeteket. Az első 1881-ben Pozsonyban alakult. A tejszövetkezetek a mezőgazdasági értékesítő szövetkezetek egyik legfontosabb ágát képezték. Igen sok esetben nemcsak a begyűjtött tej értékesítésével, hanem különböző tejtermékekké (vaj, sajt, túró, tejföl, gomolya stb.) való feldolgozásával is foglalkoztak.

A Földművelésügyi Minisztérium, az Országos Központi Hitelszövetkezet és a Hangya Központ közreműködésével alapította 1922-ben az Országos Magyar Tejszövetkezeti Központot (továbbiakban OMTK) abból a célból, hogy szervezze a falusi tejszövetkezetek megalakítását és üzembe helyezését, valamint ellenőrző és irányító szerve legyen e szövetkezeteknek. Feladata a kötelékében működő tejszövetkezetek beszállított tejkészleteinek átvétele, feldolgozása és értékesítése. Az OMTK üzletrésztőkéjének körülbelül 90 %-a a Földművelésügyi Minisztérium tulajdonába volt.

Az OMTK néhány sajátosságára is célszerű az érdeklődők figyelmét felhívni, mert ezek napjainkban is tanulságosak:

- A tejszövetkezetek alakításában nem volt központkényszer (ellentétben a hitelszövetkezetekkel), tehát az országban szabadon alakulhattak tejszövetkezetek az OMTK kötelékén kívül is.
- Az OMTK kötelékébe tartozó tejszövetkezetek alapszabályainak rendelkezései szerint minden szövetkezeti tag kötelessége volt a családi szükségletét meghaladó egész tejtermelését a szövetkezetnek kezelés és értékesítés céljából beszállítani. A tejszövetkezeti tagokra nézve tehát érvényben volt a szállítási kényszer, az a rendelkezés, amely általában az értékesítő szövetkezetek eredményes működésének egyik legfontosabb előfeltétele.
- A tejszövetkezetek jelentős része nemcsak a tagok által beszállított tejmennyiség változatlan alakban való értékesíté-

sével, hanem kész tejtermékekké való feldolgozásával is foglalkozott.

A tejszövetkezetek térbeni elrendeződése, jól tükrözte – egyik történelmi örökségünket – a már akkor is meglévő nagy regionális különbségeket. Matolcsy Mátyás közli 1934-ben, hogy a tejszövetkezetek 79%-a Dunántúlon, 14%-a az Alföldön és csaknem 7%-a Északon található. A dunántúli tehenállománynak 80 %-a a szövetkezetekbe tömörült gazdáké volt.⁸

Ebben az időben földbérlo, gyümölcsértékesítő, szeszfőző, pince stb. szövetkezetek is tevékenykedtek.

A magyarországi nagy szövetkezeti szervezetek a 20-as éveket követően fontos szerepet játszottak a szétzilált gazdaság helyreállításában, gyakran részvénytársasági formában, állami egykéz szerepet betöltve (Futura Rt). A szövetkezeti társulások egyrésze nem a kistulajdonosok, hanem a közép- és nagybirtokosok érdekeit szolgálta. Látható, hogy a hazai szövetkezetek a 20-as éveket követően, az előző fél évszázadtól eltérően egészen más körülmények között szerveződtek és másképpen fejlődtek mint például a nem véletlenül említett Dániában.

Az 1945 utáni években, majd 1947-től kezdődően gyorsulón, gyökeres átrendeződés kezdődött, majd ment végbe a szövetkezésben, de ez most nem kapcsolódik szorosan a mondanivalónkhoz.

2. Mi is a szövetkezet?

A hazai szövetkezetek milyenségének, valódiságának megítélése érdekében nem kerülhető meg a kérdés megválaszolása: mi is végtére a szövetkezet? A legegyszerűbb válasz az, hogy mindaz a gazdasági társaság, amely megalakulásában, alapszabályában és működésében tükrözi a szövetkezeti elveket.

Ennél sokkal árnyaltabb az 1992. évi I. Szövetkezeti Törvény meghatározása. E szerint: „A szövetkezet a szövetkezés szabadsága és

az önszegély elvének megfelelően létrehozott közösség, amely a tagok személyes közreműködésével és vagyoni hozzájárulásaival működik, demokratikus önkormányzat keretében a tagok érdekeit szolgáló vállalkozási és más tevékenységet folytat. A szövetkezet jogi személy.” Látható, hogy a meghatározás híven követi a szövetkezeti elveket.

A szövetkezet definíciója más és más, attól függően, hogy a témával foglalkozó a meghatározásban melyik oldalát állítja előtérbe, illetve, hogy milyen szándékkal foglalkozik ezzel. A lényegét ez nem érinti, de jól illusztrálja a szövetkezeti szervezet rugalmas sokoldalúságát. Az előzőekben idézett gróf Károlyi Sándor például a nagy társadalmi összefüggésre helyezte a hangsúlyt.

Ismeretes a nemzetközi szövetkezeti szakirodalomban a szövetkezetek három legfontosabb alapelvét tükröző meghatározás: „A szövetkezet olyan üzleti szervezet, amelyet azok az emberek birtokolják és ellenőrzik, akik szolgáltatásait használják és amelyben a nettó jövedelmet (többséget), a tagok között olyan arányban osztják fel, amilyen arányban azok igénybe vették a szövetkezet szolgáltatásait.” Ez a definíció azonban nem fejezi ki a szövetkezet szociális, oktatási és közösségi értékeit.

Az előzőnél általánosabb meghatározás, de igen találó a következő: „társadalmi szervezet olyan rendszere, amely az egység, a gazdaságosság, az egyenlőség és a szabadság elvén alapul.

Marshall A. a szövetkezetben a társadalmi és az üzleti vonás együttesét ragadja meg, amikor megállapítja, hogy „Néhány mozgalomnak magas társadalmi célkitűzései vannak, néhánynak széles üzleti bázisa. A szövetkezet az egyedüli, mely mindkettővel bír.”

Watkins W.P. – az SZNSZ korábbi igazgatójának – a jellemzése nagyon szemléletesen érzékelteti a szövetkezet sokoldalúságát amikor megállapítja: „Azt mondják, hogy a szövetkezet egy olyan gazdasági mozgalom, mely oktatási tevékenységet is alkalmaz. Ez

fordítva is igaz: a szövetkezet olyan oktatási mozgalom, mely gazdasági tevékenységet alkalmaz.”

3. A magyarországi mezőgazdasági szövetkezetek nem szövetkezetek!

A szövetkezeti alapelvek és meghatározás után nézzük meg, hogy mit is ír erről a témakör nemzetközi szakértője, bár a hazai álláspontokban is találhatóak igen ellentétesek: Elegendő „A szövetkezetekről szóló 1992. évi I. törvény” módosítása körüli vitákra emlékeztetni.

A későbbiek értékelése érdekében nézzük, hogy a PHARE Program keretében tanulmányokat készítő szakértő Kolyris P. a szövetkezeti modelleket az alábbiak szerint tárgyalja:

a.) Specializált vagy egycélú szövetkezetek

1. Tejszövetkezeti modell
2. Gyümölcs- és zöldségszövetkezeti modell
3. Gépkör szövetkezeti modell

b.) Többcélú szövetkezetek

1. Többcélú, szövetkezeti modell

c.) Átmeneti modellek „holder” szövetkezeti modell

1. Tulajdonosi
2. „Holding” szövetkezeti modell.

Kolyris P. szerint – ahogy azt a tulajdonosi szövetkezeti modell⁶ tanulmányában részletezi – a magyar szövetkezetek nem igazi szövetke-

⁶ A modell lényege a szerző Kolyris P. szerint az, hogy egy úgynevezett tulajdonszövetkezet foglalkozna a tagok tulajdonával és az egyéb vállalatok pedig a tagok tevékenységével. A nyereségből ismernék el osztalék formájában a tulajdon értékét, míg a tagok közreműködését a különféle üzemegységekben fizetnék ki. A tulajdonosi szövetkezet vagy másképpen „holder” az a forma tehát, ahol a szövetkezet igazából a tulajdonosok vagyongazdálkodó központja, míg a személyes tevékenységgel résztvevő aktív tagok különféle vállalatokban, vállalkozási formákban végzik tevékenységüket.

zetek. A szövetkezeti alapelveknek nem felelnek meg. Úgy gondolja, hogy a magyar szövetkezetek tulajdonképpen hibrid vállalatok, amelyek célja egyrészt a tagi közreműködések elismerése, másrészt olyan vagyongazdálkodó vállalatok, amelyeknek célja a tagok tulajdonának elismerése, harmadrészt pedig olyan szociális szervezetek, ahol a nyugdíjas és nehéz helyzetben lévő személyek támogatást kaphatnak a szövetkezettől. Ennek következtében az mondható, hogy amikor a tagok tulajdonát kezelik, a magyar szövetkezetek olyan hibrid vállalkozásnak viselkednek, amelyek összekeverik a szociális szervezet és a tiszta vagyongazdálkodó közös vállalat jellemző vonásait. Ezek azért sem tiszta vagyongazdálkodó közös vállalatok, mert a tagok nem a bevitt vagyonuk arányában szavazhatnak.^[1]

A holding típusú⁷ szövetkezetekről Kolyris P. ugyancsak megállapítja, hogy valójában ezek nem is szövetkezetek, hanem hibrid szervezetek, a szövetkezeti és nem szövetkezeti vállalkozások keverékei. Ennek célja az lehet, hogy a jelenlegi összetett szerkezetből átmenetileg a racionalizáltabb holding szerkezetűvé formálódjanak át, miután végül átalakulnak:

- vagy valódi mezőgazdasági szövetkezetté,
- vagy a szokásos vagyongazdálkodói részvénytársasággá a tagok kívánságának és demokratikus elhatározásának megfelelően.^[2]

Ez a forma tehát decentralizálja a tevékenységeket – ami valójában megvolt már az előző években is –, de úgy, hogy világosan elkülöníti a tulajdonosi és a munkavégzői érdekeket, remélve, hogy így csökkennek a lehetséges konfliktusok. Ez a forma könnyen átalakulhat „holdinggá”, ha a vagyon túlsúlya a szövetkezeten belüli decentralizált egységekbe kerül.

⁷ Kolyris P. szerint a holding szövetkezeti modell, mint átmeneti és átalakulási megoldás azoknak a szövetkezeteknek ajánlható, amelyek valódi mezőgazdasági szövetkezetté kívánnak fejlődni, a hatékony piaci működés érdekében.

A PHARE Program keretében Kolyris P. szakértő az újjászerveződött szövetkezetek továbbfejlesztésének előmozdítása érdekében kidolgozott egy további követendő mintát, amit „többcélú szövetkezeti modellnek” nevezett el.^[3] A szerző ezzel összefüggésben is hangsúlyozza, hogy az ún. szövetkezeti törvény szerint létrejött szervezetek igazából nem szövetkezetek és tevékenységük is nagyon sokrétű, többcélú, amin mindenképpen szükséges egyszerűsíteni, az alaptevékenységre, a mezőgazdaságra koncentrálni és a valódi szövetkezeti jegyeket erősíteni. Ennek lényege, hogy a mezőgazdasági termelés a tagok magángazdaságában folyik és a szövetkezet kiszolgálta a tagok beszerző, értékesítő, szolgáltató, feldolgozó tevékenységet folytatva. Ez esetben gyökeresen átalakult a tagok gondolkodásmódja és a szövetkezethez való viszonya. Ennek az átalakulásnak alapfeltétele, hogy a gazdálkodók önállóan döntsenek, hogy milyen tevékenységekben és hogyan kívánnak együttműködni a továbbiakban.

Végeredményben tehát a szerző szerint sem a tulajdonosi, sem a holding típusú, sem pedig a többcélú szövetkezet nem szövetkezet, hanem valamilyen „hibrid” szervezet.

4. A magyarországi mezőgazdasági szövetkezetek valódi szövetkezetek!

a.) Mindjárt előrebocsátjuk, hogy az 1994. évi magyarországi szövetkezetek – véleményünk szerint – megfelelnek a törvényes előírásoknak és így egyértelműen szövetkezeteknek tekinthetők. Az azonban teljesen nyilvánvaló, hogy nem azonosak a nyugat-európai szövetkezetekkel, de nem is lehetnek azok, hiszen másképpen jutottak el az újjászerveződés pillanatáig és a szükséges átrendeződés időigénye sem hónapokban fejezhető ki. S. nem azonosak tegnapi önmagukkal sem.

Az 1992. évi I. sz. Szövetkezeti Törvény szerint újjáalakult és bejegyzett szövetkezetek megfelelnek a valódi szövetkezeti kritériumoknak, annak ellenére, hogy a tényleges helyzet sajátos je-

gyeit tükrözik. Ezek a szövetkezetek már alapvetően különböznek a régebbi termelőszövetkezetektől. A szövetkezeti törvény pedig olyan rugalmas keret, amely megfelel az adott gazdasági-falusi körülményeknek és kielégíti a továbbfejlődés igényeit, tág teret engedve a leleményességnek, az alkotó cselekvésnek.

Nem célunk a Szövetkezeti Törvény ismertetése – amely egyébként is mindenkinek a rendelkezésére áll –, de szeretnénk hangsúlyozni, hogy az új szövetkezetek törvényi alapjai megfelelnek a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége által Bécsben 1966-ban elfogadott alapelveknek.

A tisztánlátás érdekében érdemes – Domé Györgyné tanulmányára támaszkodva^[4] – megemlíteni, hogy:

- Az új szövetkezetek a *szövetkezés szabadsága* alapján jöttek létre.
- *Jogi személy* is tag lehet, ami a belső vállalkozási, társasági formák alapjait – vagyis a „holding-szerűség lehetőségét” teremt meg.
- Egész *kisméretű*, helyi viszonyokhoz igazodó szövetkezet is formálódhat.
- *Az önszabályozás* a szövetkező tagok érdekeit szolgálja.
- A szövetkezet *minden tevékenységet folytathat*, amit a törvény nem utal más formába.
- *A tagok magántulajdona* a szövetkezet alapja, amelyben az adózott eredményt, elhatározásuk szerint használják.
- *A tagok jogait és kötelezettségeit* az önkormányzati hatáskörben részletezett szabályozás rögzíti, ami megint csak az adottságok az érdekek érvényesítését teszi lehetővé, ami másképpen azt is jelenti, hogy mindent meg lehet tenni, amit a törvény nem tilt.
- *Újszerű a tag és a szövetkezet kapcsolatrendszere*, amely az átmeneti törvény miatt tartalmaz ugyan más országoktól eltérő

rő megoldást is (például üzletrésztőke), de megfelel a már hivatkozott SZNSZ alapelveknek.

- *Az önkormányzati szervezetek* autonómok, lehetővé teszik a tagok öntevékenységet, az öngazgatást, a szövetkezeti demokrácia érvényesülését.
- Megszűnt a tag *fegyelmi felelőssége* és a korlátozott felelőség gyakorlata, ami helyére a polgári jog felelőségi elve lépett.
- A régebbi törvényességi felügyeletet a *cégbíróság* vette át.
- *Az érdekképviseltek* jogállását illetően pedig az egyesületekről szóló 1989. évi II. Törvény a mérvadó.

b.) Az nem szorul a hazai olvasók körében részletesebb bizonyításra, hogy a magyarországi új szövetkezetekre szinte kivétel nélkül jellemző, hogy

- többféle magántulajdonos kezében van a vagyon (aktív, nyugdíjas, és külső tulajdonosok);
- a vagyonhasznosítás különféle formáit és megoldásait alkalmazják;
- több üzemágúak (többcélúak), a mezőgazdaságon kívül különféle más tevékenységet is folytatnak, annak ellenére, hogy az alaptevékenységen kívüli tevékenység és az ún. „háztáji üzemág” rendkívüli mértékben visszaszorult, de erősödő a szolgáltatás;
- a termelés a tagok gazdaságában és közös szervezésében egyaránt folyik, jellemzőbb az utóbbi, de tevékenységként igen eltérő mértékben;
- a tagsági viszony is többféle;
- az érdekeltségi viszonyok – éppen az előzőek miatt is – igen ellentétesek és nehezen harmonizálhatók.

Ezeket az összegező megállapításokat – Kolyris P. modelljeire is gondolva – nézzük egy kicsit részletesebben. A vagyonnevesítés és a kárpótlás eredményeképpen a szövetkezetekben többféle tulajdonos jött létre: az aktívak, a munkanélküliek, a nyugdíjasok és a külső tulajdonosok. Az aktív tagok elsősorban a személyes közreműködés viszonylag biztosnak látszó díjaiban érdekeltek, míg kevésbé számítanak osztalékra, egyrészt, mert igen alacsony az elérhető nyereség, másrészt, mert az esetek nagy részében a tartozások a keletkező nyereséget terhelik, harmadrészt, mert az aktív tagok a nyugdíjasokhoz és a külsőkhöz képest általában a vagyon kisebb hányadával rendelkeznek. A nyugdíjasok viszont az üzletrészüket után a minél nagyobb osztalékban és a különféle kedvezményes szolgáltatások igénybevételeiben, a megszokott és a továbbiakban is remélt szociális juttatásokban érdekeltek elsősorban.

A valóságban az aktív tagok kezében van a szövetkezet, akik érdekeltek a működőképes vagyon megszerzésében. A helyzetre jellemző, hogy a pénzügyi nehézségekkel is bajlódó szövetkezetek tagjaik földjei után földhaszonbérletet sem tudják vagy akarják megfizetni, illetve csak néhány kiló aranykoronánkénti búzával kívánják megváltani.

Az is nyilvánvaló, hogy a Magyarországon működő szövetkezetek gyakorlatilag többcélúak, vagy több üzemágúak. A termelőszövetkezetek szervezésének kezdetén a korabeli vizsgálatok visszatérően bizonyították a termőhelyi adottságok kihasználásának, a határozottabb termelési irányok kialakításának, a specializációnak az önköltségre és a jövedelmezőségre gyakorolt előnyeit. A gyakorlat azonban a sok üzemágú tevékenység irányába haladt. Ennek számtalan előidézője volt: a mindenkori ár- és támogatási rendszer (főleg a beruházások és a kedvezőtlen adottságú gazdaságok támogatása), az a tény, hogy a termelőszövetkezetek hosszú évekig jövedelmük 60-80%-át a búza-termelésből realizálták, később ezt a szerepet az alaptevékenységen kívüli tevékenység és a „háztáji üzemág” vette át, de a te-

rületi méretek mindenáron való növelése is a vegyesprofil irányába hatott.

Így teljesen érthető, hogy a szövetkezeti és átmeneti törvényeket végrehajtó, szinte valamennyi termelőszövetkezet, néhánytól eltekintve – szőlő- bortermelő, dísznövénytermelő, üveg- és fólia alatt kertészkedő stb. – vegyes, több üzemágú vagy ahogy Kolyris P. nevezi többcélú struktúrával rendelkezett. A magyarországi szövetkezetek esetében tehát a „többcélúság” nem a cél, hanem a múlt és a jelen, illetve az átmenet, így a jövő is.

Ismeretes, hogy a holding a konszernnek és a nagyvállalatok szervezeti formája. (Az olvasó gyakran találkozhat a sajtóban az ausztriai állami vagyont kezelő holding problémáival.) Holdingban a jogilag önálló vállalatok közös vezetéstől függően működnek. A holding tevékenységének feltétele, hogy az irányító szervezet vagy központ meghatározó tulajdonhányaddal rendelkezzen. Ebben máris kiderül, hogy a holding nem a mezőgazdasági kis- és középtulajdonosok működési-szervezeti kerete. Megjegyezzük, hogy a nemzetközi gyakorlatban sehol sem létezik mezőgazdasági holding.

A „holding szövetkezet” elnevezés valójában nem szerencsés, de ez nem olyan lényeges, hiszen csupán azt a tényleges helyzetet tükrözi, amikor az új szövetkezetekben a vagyon üzletrészek formájában ugyan magántulajdonba került – akárcsak a kárpótlást követően a termőföld -, de a tulajdonosok vagyónak működtetése átmenetileg bérleti szerződés alapján tartósan csak központi szervezés mellett valósítható meg. Ezt nemcsak a vagyontárgyak fizikai oszthatósága indokolja, hanem a nyugdíjas, idős tulajdonosok vagy a kívülálló nagy aránya vagy éppen az aktívak önállósodásának időigénye stb. Ebben a helyzetben tehát a szövetkezet központja látja el a vagyon működtetésének, kezelésének funkcióit, s csupán tetszetős elnevezésként ragadt erre a szövetkezeti, tevékenységi állapotra a „holding” kifejezés.

- c.) A mindennapokat szemlélve tapasztalható, hogy az igazi, „valódi” szövetkezet nem jöhet létre egyik napról a másikra, még akkor sem, ha ezt tudatos programmal alapozzák meg. Ennek számtalan feltétele hiányzik – amelyek csak fokozatosan teremődnek meg -, de ezenkívül is sok minden bonyolítja az egyébként jól átlátható folyamatot.

Vannak olyan vélemények is, amelyek a „termelési típusú” új szövetkezetet a piacgazdaságban is életképesnek tartják és hallhatunk arról is, amelyek egy újabb „magyar modell” létrejöttét sejtetik, vagyis egy olyan szövetkezetét, amelyben jelentős a közösen folytatott mezőgazdasági termelés, holott valószínűbb, hogy csak a kényszer szülte megoldásról van szó.

A szövetkezés feltételei között említhetők a műveltség hiányosságai is. Hazánkban ez sem történelmi előzmény nélküli, ugyanis Matolcsy Mátyás említett munkájában⁸ írja: „A szövetkezeti mozgalom sikere ... a nép műveltségétől is függ. A nép iskolázatlansága és tudatlansága volt az oka annak, hogy a szövetkezeti szervezésnek „felülről” kellett kiindulnia, mert a nép műveltsége miatt nem érezte a szövetkezeti szervezkedés szükségét. S rámutat arra – amit említettünk is -, hogy az angol és a német példa alulról, a kisegzisztenciák kezdeményezéséből indult.”

A szövetkezeti meghatározás – lásd előbb – is bizonyítja, az oktatás-képzés és a szövetkezés szoros kölcsönhatását!

- d.) Nem kevés azoknak a száma, akik téves következtetésre jutnak abból, hogy az újriformálódáskor csekély volt a kilépők aránya, holott kézenfekvő, hogy a tagok számtalan nyomós ok miatt nem tudtak megválni a régebbi felfogású közös gazdaságtól, mert például nincsen felszerelésük, hiányzik az önállóság utáni vágyuk és a pénzük, félnek a munkanélküliségtől, nem elég határozott az egyénieket támogató kormányzati politika, sokban függnek a helyi szövetkezeti vezetőktől, van amikor a szakértelem is hiányzott; Ami a legfontosabb, hogy a jövő cél-

jainak eléréséhez nem kell kilépni a szövetkezetből, hiszen azon belül is nagyszerűen megvalósítható az alapanyagtermelő magángazdálkodás fokozatos kibontakozása.

Figyelmet érdemel az is, hogy már szép számmal találhatók 60-80 ha-ral és nagyobb földterülettel rendelkező gazdák, családok is. A szövetkezeti menedzsment és az aktív tagok szűkebb körében is jelentős földterület és vagyon halmozódott fel. A fő és mellékfoglalkozásúak körében megismételt 1993. évi vizsgálatunkból például kiderült, hogy az egy millió Ft-évi fölött termelők átlagos területi mérete csaknem elérte a 35 ha-t.⁹ Ezeknek a magángazdálkodóknak is – mind a hiányzó feltételeik megteremtésében, mind a piaci versenyben való helytállásuknak – a szövetkezés nyújt megoldást.

Harcza István¹⁰ vizsgálatai szerint 1991-ben, az évi 200 ezer Ft bruttó termelési értéket előállító gazdaságok aránya Békés megyében meghaladta a 24%-ot. Országosan pedig 456 gazdaság termelési értéke túllépte az 5 millió Ft-ot, közülük 45 pedig elérte az évi 20 millió Ft-ot.

e.) Mindezek után feltehető a kérdés, hogy milyenek is a magyarországi mezőgazdasági szövetkezetek? A válasz a leírtak után már viszonylag könnyen megfogalmazható:

- *Átmenetiek*, abban az értelemben, hogy folyamatosan formálódnak az új tulajdon- és a piaci viszonyoknak megfelelően, az új vonások a létrejövő feltételeikkel együtt erősödők, melynek során egyszerűsödik a tulajdonosok összetétele és a szövetkezeti vállalkozás mind határozottabban, piacorientálttá válik.
- *Vegyes tevékenységű illetve vegyes termelési szerkezetűek*, mert nemcsak mezőgazdasági termelést folytathatnak. A mezőgazdasági alapanyag-termelés a tagok gazdaságaiban különféle formában (egyénilag, családirag, csoportosan, vállalkozásszerűen) és közös szervezésben is folyik, míg a szövetkezeti „központ” egyre inkább beszerzéssel, értékesítéssel,

különféle szolgáltatásokkal és feldolgozással elégíti ki a tagok igényeit, miközben a szövetkezetek tevékenysége és szervezete racionalizálás és decentralizálás útján átalakul.

- *Valódi szövetkezetek*, mert megfelelnek a magyarországi törvényes előírásoknak és a mindennapok gyakorlatában következetesen érvényesülnek a szövetkezeti alapelvek. A szövetkezet legfőbb feladata a tagok jólétének gyarapítása.

Jegyzetek

1. Kolyris Panes: Tulajdonosi szövetkezet alapmodellje. Kézirat. Budapest, 1993.
2. Kolyris Panes: A holding szövetkezet alapmodellje. Kézirat. Budapest, 1993.
3. Kolyris Panes: A többcélú szövetkezet modellje. Kézirat. Budapest, 1993.
4. Domé Györgyné: A szövetkezet új modellje. Kézirat. Budapest, 1994.
5. Komló László: Ipari mezőgazdaság felé. (Franciaországi utinapló.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964. 322.p.
6. Romány Pál szerk.: Mezőgazdasági üzemekben Skandináviától Itáliáig. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1965. 370. p.
7. Csete László: Mezőgazdasági beszerző és értékesítő szövetkezetek Magyarországon 1945 előtt. Gazdálkodás, 1990. 3. sz. 8.
8. Matólczy Mátyás: Agrárpolitikai feladatok Magyarországon. Soli Deo Gloria Szövetség kiadása. Budapest, 1934. 151. p.
9. Csete László: A magángazdálkodók 1993 évi helyzete és kilátásai. Gazdálkodás, 1994. 2. sz. 19. p.
10. Harcsa István: A paraszti polgárosodás lehetőségei az Alföldön. MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsaba, 1993.

Kiss Viktor

Az off-shore cégek térhódítása Magyarországon és hatásuk a gazdasági élet szereplőire

Pár éve az USA-ból hazatért honfitársunk kétségtelenül megfelelő időben a megfelelő helyen nyitott szemmel járt és figyelt – itthon megvalósítván a látottakat a semmiből néhány év alatt milliárdos adózott eredményt produkáló vállalkozás tulajdonosaként és vezetőjeként tette le névjegyét. Olyannyira sikeresen, hogy 1993-ban a nyugati világ a legjobb Kelet-Európainak kijáró elismeréssel jutalmazta a panamai-magyar vegyesvállalatot, mely panamai rész mögött a magyar alapító-vezető személye áll köztudomásúan.

Vajon a vállalkozás illetve ma már vállalatbirodalom sikerében mekkora szerepe lehetett a közismert Panamának, mint a világon talán legjobban „lejáratos” off-shore területnek. „Panamának” lehattünk-e tanúi a szupervállalatnál, vagy ez (is) csak egy zseniális üzleti-pénzügyi fogás az adó(k) legális csökkentésére?

Sok évvel a rendszerváltás-változás-változtatás előtt jegybankunk részvételével off-shore státuszú bank alakult Magyarországon több neves külföldi bank közreműködésével. Ez a bank nem „része” a magyar bankrendszernek, mindössze MNB-s köldökzsinórral kapcsolódik konszolidáltjainkhoz, illetve az államhoz. A külföldi részvényesek bizonyára elégedettek a vezetéssel, hiszen 1993-ban a Euromoney minősítése alapján a legjobb bank címet is elnyerték, s némi osztalék is csurran-cseppen. Ám jegybankunk ezen off-shore bank nemcsak előbbi eredményeinek örülhetett igazán, hanem annak, hogy nemrég a fizetésképtelenség határára jutott országunknak összekapart és folyósított milliárdos dollár-nagyságrendben hitelt. Jutalma természetesen nem maradt el, erősítésnek nemsokára megkaphatták az első számú állami bankárt.

A költői kérdésre: -Vajon ki járt jól?- hányféle szempontból hányféle válasz adható?

A kérdésen túl, a banknál maradva: néha megbántják azzal, hogy piszkosabb pénzeket is moshat-mosogathat tisztábbra némi (FÁK) számlák kapcsán. De mint régóta tudjuk, a FÁK nem nőnek az évig, hiszen sokkal magasabbak a FÁK számlák aránya számban és összegben New Yorkban, Londonban, Bécsben, Zürichben, Genfben, Hamburgban, Berlinben, Hong-Kongban, Szöulban stb. Ide már csak némi morzsa jut, ám abból szinte minden hazai banknak.

Egyébként a mosást rendkívül nehéz bizonyítani, ezért még az olyan bankok is elkerülhetik ezen nehéz munka „vadját”, mint a szomszéd BAWAG-ja. S az osztrákok legeredményesebb-legirigyeltbb bankjának off-shore helyszínekkel megvalósított ügyletei a betéteseknek vajon jó vagy rossz szolgálatot tettek-e? A bankvezér apa által fiának fialtatásra átadott pénzeszközök illetén megforgatásával a fiú jól sáfárgodott-e ezekkel.

Hiszen nem törvényellenesen kereskedett off-shore cégekkel illetve finanszírozta azok üzleteit, majd, mivel adóteher nem túl sok keletkezett, maradt némi extraprofit. Ezt a befektetők örömmel vágták zsebre, elnézve azt is, hogy olyan pénzeket is forgattak itt, melyeket nem lett volna szabad ilyen tevékenységekre felhasználni. Mivel azonban senki nem lett megrövidítve, ezért ez a típusú tevékenység továbbra is szabadon folytatódhat.

Zavarosabb vizekre hajózva a Maxwell-birodalom kártyavárszerű összeomlása előtt az ifjabbak több száz millió dollárt utaltak át a közismert adóparadicsomban lévő magánalapítványba. Az összeg nyugdíjalapok pénzéből származik, melyek kezelői rábízták pénzüket Maxwellékre. Ilyen szempontból – néhány év börtön után – a Maxwell fiúk (is) „pénzüknél lesznek”, hiszen a liechtensteini jog erre (is) van kitalálva. Jogrendszere nem ismeri az adócsalást, az ajándékozási jog a legerősebb, adóegyezményeket nem kötött más államokkal és nincs in-

formációszolgáltatási egyezménye sem. A világ minden országában élnek vagy inkább visszaélnek ezekkel a lehetőségekkel. Hiszen nálunk is tízből kilenc tender illogikus, igazságtalan eredménnyel zárul. Igaz, hogy a független, szakértő és tárgyilagos elbírálók (sőt néha felülbírálok) külföldi (leggyakrabban off-shore cégeik) bankszámlái a nyertestől a nyereménnyel arányos összegű tanácsadói, ügynöki, szakértői, piackutatói stb. honoráriumot kapnak. Ugyanez a helyzet a jelentősebb privatizációs pályázatoknál. Kissé más a helyzet a jövedéki trükköknél (üzemanyag, dohány, szesz) – tevékenységi köre miatt-, de a végén a cégek ki- vagy megmentett pénzét itt is apasztja a Lengyel-féle állami-alkalmazotti közreműködés honoráriuma.

A fenti kiragadott, vázlatos példák alapján megfogalmazódhat bennünk a kérdés: Mi is az az off-shore? Mi mindent takar az off-shore?

Hogyan férhetnek mindezen esetek bele? Miért gondolja az átlagember, hogy valami trükk, csalás vagy szélhámosság (is) rejlik a név mögött? Vajon a sok évtizedes „panamázik” szavunk mennyire ered(het) az ottani bejegyzésű cégek tevékenységének megítéléséből, hiszen a szó megjelenésének idején azt sem tudhatta az ország – kivéve öt-tíz embert -, mi az, hogy off-shore? Az első példában szereplő panamai off-shore tevékenység hogyan ítéltető meg azzal szemben, amikor egy sokkal magasabb presztízsű pl. amerikai off-shore cég ügyeit vizsgáljuk, mely egy magas rangú magyar állami hivatalnok fentebbi pénzeit gyűjtögeti. Úgy gondolom, az összehasonlításból is kiderül a válasz: nem az dönti el egy off-shore cég vagy helyszín megítélését elsősorban, hogy hol található, hanem az, hogy kik és milyen ügyben és ügyletekben használják fel. Itt a skála terjedhet a legális adóoptimalizálástól a féllégális adócsökkentésen át az illegális kenőpénzekből és bűncselekményekből származó összegek felhasználásáig is. Tehát az eszközt és a célt érzékeltetve nagyjából igaz a távoli hasonlat, miszerint ha valaki rendelkezik egy tetszetős konyhakéssel, azt használhatja mindennapi betevőjének szeletelésére, de használható emberi élet kioltására is (némi morbiditással élve-halva).

De mielőtt túlszociologizálnánk a dolgot, az off-shore röviden annyit tesz, hogy ezen cég a bejegyzés helyén (országában) nem tevékenykedhet, azaz ténykedése alapján külföldinek kell, hogy minősüljön. Ekkor érvényesek rá a speciális adómentességek vagy kedvezmények – országoktól függően – lásd később a helyszínek csoportosításánál. Az angol szó partmentit, de parttól távolabb fekvőt is jelent, ám egyik fordítás sem fejezi ki a lényegét jobban, mint a nálunk használatos adóparadicsom elnevezés. Szokásos még a postafiókcég jelző is.

Az adóparadicsomi állapotokhoz hasonló környezetet hoztak létre már a Hanza-korban, majd a britek gyarmatain (Hong-Kong, Szingapúr), melyek jólétüket ennek a státusznak is köszönhatték illetve köszönhetik. Az Egyesült Államokban ma is több tucat ilyen szabadkereskedelmi terület van, Európában pedig Liechtenstein és Svájc volt az elsők között az első.

A későbbiekben látni fogjuk, hogy egyre több országban jelölnek ki ilyen övezeteket; s milyen jó lett volna, ha már évekkel ezelőtt megteszi ezt kormányunk Európa legnagyobb vasúti átrakóhelyén, Záhony és környékén. Hiszen gazdaságföldrajzi jelentősége mellett eltörpül az európai off-shore helyszínek bármelyike. Valószínűnek tartom, hogy megvárjuk – jó magyar szokásunk szerint -, míg a környék helyzeti előnyei a lehető legminimálisabbra csökkennek, majd hirtelen felindulásból hatalmas költséggel és agyonszabályozással (lásd pl. off-shore cégek alapítása Magyarországon 1994-től) létrehozunk egy kellemes csódtömeget.

Köztudomású, hogy a világ fejlett államaiban az adóterhek jelentékenyek, így nem csoda, hogy a tőke igyekszik olyan országok felé, ahol az állami elvonás nagyon alacsony. Ezen túl liberálisak és stabilak a szabályozók, fejlett az infrastruktúra és a bankszolgáltatás, politikai biztonság és szigorú titoktartás jellemző a régióra. Pl. Hong-Kongban minden szinte tökéletes, egyetlen tényező, a politika kivételével, hiszen Kína kiszámíthatatlan viselkedése a közelgő visszaadás

idejét figyelembe véve a hong-kongi off-shore alapítások nagymérvű csökkenését eredményezte és eredményezi. Nem beszélve a még jelentősebb beruházások csökkenéséről és az ott lévő vagyonok kimentéséről.

Egy off-shore helyszín kiválasztásánál legfontosabb szempont mindig a tevékenységi kör és reláció, amelyben a céget szeretnénk működtetni. Csak egy-két példa a számtalan variáció közül. Európai kereskedelmi tevékenységre célszerű ír céget létrehozni, mert viszonylag olcsó, nem közismerten adóparadicsom, ám csak egy másik off-shore övezetben lévő névleges igazgatóval, tulajdonossal tehetjük anonimá, és unióbeli tagsága miatt jövője nem teljesen tisztázott hosszú távon.

Szóba jöhet Delaware (USA) is, bár egyre inkább közismert off-shore helyszín, de a teljes anonimitás biztosított, olcsó fenntartású, gyorsan bejegyezhető, s egy külföldi off-shore helyszínen lévő igazgatóval szakértő kezekben kifogástalanul működhet.

Nem szerencsés ma már Man, Jersey-szigetek, Ciprus, Liechtenstein kereskedelmi tevékenységre, mert túlzottan közismertek. Anonimitás szempontjából legjobb Liechtenstein, de csak vagyonkezelésre-őrzésre, s itt sem direktben, hanem egy másik off-shore helyszínen működő céget követően. Bár nálunk nemigen lesz sohasem tömegigény rá, de repülőgépet és hajót Libériában és Panamában érdemes regisztráltatni a kis költségek és az előírások lazasága miatt. Ha valaki bankigazgató szeretett volna gyerekkorától lenni, nos némi pénzért alapíthat egy off-shore bankot a Kajmán-szigeteken vagy a Holland-Antillákon, bár nem tudni, milyen körökben osztogathatja majd ezen névjegyeit. Legkevésbé problémás, ha csak otthon nézegeti kinevezési okmányait.

Azért is említem példaként a végén kissé, hogy a valóságot hihe-tőbbé tegyem, de méginkább azért, hogy ismét föltehessük a kérdést – mire is való egy off-shore cég? Legelőször is adócsökkentésre, annak

is a legális fajtájára. Természetesen az elöl található negatív példákra is használható, de azok ismertetése nem célom.

Klasszikus off-shore üzemeltetési feladat a nyereségadó csökkentése pl. külkereskedelmi áruforgalomnál. Ebből logikusan következik, hogy azon országok cégei illetve személyei rendelkeznek a legtöbb off-shore céggel, ahol a legmagasabbak a nyereségadók. Mielőtt rátérnénk az off-shore feladataira, egy-két szóban vázoljuk a hazánkban leginkább népszerű off-shore helyszínek alapítási eljárását.

1. USA és brit jogterület

Az adóparadicsomok nagy része az angolszász jogrendszert használja, így az itt bejegyzett cégek nagy része részvénytársaság, melyeknek nincs minimális alaptőke befizetési kötelezettségük (sem). A mai jogállás miatt kétségtelenül legnépszerűbb off-shore helyszín Delaware, az USA egyik legkisebb szövetségi állama, lakossága a 700.000 főt sem éri el, ám a vegyipar fellegvára, hiszen itt székel a Du Pont központja. Ugyanide van bejegyezve az Egyesült Államok 1000 legnagyobb cégének a harmada, s így az amerikai tőzsdék szereplőinek 35-40%-a.

Ki gondolná, hogy ilyen környezetben off-shore cégeket is lehet létrehozni. Nos, az amerikai cégjog nem is nevezi adóparadicsomi helyszíneknek ezeket, de a lehetőség az amerikai adótörvények különlegességéből fakad. Az egyik típusú nyereségadó a federal tax (szövetségi adó), a másik a tagállam által kivetett local tax (helyi adó). Esetünkben Delaware állam nem vet ki nyereségadót akkor, ha a cég nem az USA-ban tevékenykedik és az irányítás helyszíne nem az USA. Nem nyilvánosak a tulajdonos és az igazgató adatai sem, de a cégnév végén a Corporation, Limited, Company, Association, Fund, Foundation, Union, Society, Syndicate, Incorporated szavak valamelyikének kell állnia. A szövetségi adó alól pedig úgy mentesül a cég, hogy a „principal place of business” nem az Egyesült Államokban van. Az eddigi amerikai joggyakorlat szerint maga a bejegyzés helye még nem

minősül az üzleti tevékenység helyszínének, s bár kételkedők akadnak – de a Delawareban napjainkig bejegyzett kb. 230.000 cég negyede ehhez tartotta magát, s eddig még az adóhivatal nem járt el velük szemben.

Érdekesség még jogrendszerüknél, hogy a cég saját maga birtokolhatja az általa kibocsájtott saját részvényeket, így az első igazgató alaptőke nélküli céget vesz át, mellyel ő nem tulajdonosa, „csak” teljes hatalmú vezetője a cégnek. A cég „alapítója” egyébként vagy egy ügyvéd, vagy egy erre szakosodott tanácsadó-szolgáltató vállalkozás. Ő készíti el az alapító okiratot (Certificate of Incorporation), mely eredeti példányát a helyi „cégbíróság” tartják, másolatát pedig az ügyfélnek elküldik. Ez az irat tartalmazza a cégnevet, alaptőkét, alapító nevét, címét, képviselő nevét, címét és a tevékenységi kört. Ekkor készül az alapító „közgyűlés” jegyzőkönyve is (legtöbbször egy alapító van), melyben az alapító határozatilag kinevezi a vezetést, s ráruházza a cég jegyzésének jogát.

Ahogy föntebb láthattuk, Delaware igen liberális, a tisztségviselők és tulajdonosok névtelenek maradhatnak.

Az alapító ténykedése ezzel befejeződött. Miután a cégvezetés „összeállt”, elkészítik az alapszabályt (By laws) és el is fogadtatják magukkal. Megkezdődhet tehát a cég tevékenysége, lehet szárazbélyegezni, bankszámlát vezetni, na és persze adót csökkenteni.

Más a helyzet a brit jogfelségterületen, hiszen indításként két alapító szükségeltetik, melyeket a bejegyeztető irodák szoktak biztosítani. Ők az első – általában 1-1 font értékű – részvénylejegyzők is, mely lejegyzett részvények számát itt már tartalmaznia kell az alapító okiratnak is (Memorandum of Associations). A részvénykibocsájtás vagy átruházás menetét, a közgyűlés összehívásának rendjét, a vezetők megválasztásának módját az Articles of Associations tartalmazza. A

cégbejegyzési igazolás (Certificate of Incorporation) általában elég egyszerű: cégnév, regisztrációs szám, dátum.

A megbízó két lehetőség közül választhat. Kérheti, hogy a vezetést ráruházzák, s a részvények tulajdonjogát is megkaphassa. Ekkor az első (alapító) igazgatóktól kap egy lemondó nyilatkozatot (Letter of Resignation) garanciavállalással, hogy eddig a cég nevében semmilyen ügyletet nem végeztek. Ezt a cég egy B10-es nyomtatványon bejelenti a cégbíróságon, ahol átvezetik a változást. A B10-ről célszerű hitelesített másolatot kérni, hogy pl. bankszámlanyitásnál kompetenciánk ne legyen megkérdőjelezhető.

Második esetben a megbízó anonimitásának megőrzése érdekében ún. névleges tulajdonosokat és igazgatókat szerepeltet a cégbírósági okiratokon, akik kötelezik magukat – egymás között – arra, hogy csak az ő utasításainak megfelelően tevékenykednek (Nominee Declaration). A megbízó ezen kívül még kap egy dátum nélküli lemondó nyilatkozatot a névleges vezetőktől, így azok visszamenőleg bármikor leválthatók. Ugyanakkor készül egy Power of Attorney is (teljes körű meghatalmazás), mely révén a névleges vezetők felhatalmazzák a megbízót mindarra, amelyre ők jogosultak.

„Viszonzásképp” a meghatalmazott nyilatkozik (Certificate of Indemnity), hogy csak legális célokra használja azt, felel az általa elkövetett hibák jogkövetkezményeiért.

Talán első olvasatra túlbonyolítotttnak tűnhet a nyilatkozatok nyilatkozatainak sokasága, de ugyanakkor a felek biztonsága érdekében egyáltalán nem hiábavaló és rengeteg vitát előz meg a pontos felelősségi körök jogi dokumentálása.

Miután lezajlik az alapítás, a megbízónak csak az évi fenntartási díjat kell fizetnie a cégbejegyzés „megtartásának” érdekében. Ezt az ún. regisztrált iroda vagy képviselő intézi, hiszen ő tartja a kapcsolatot

a cég vezetésével, különböző szolgáltatásokat végez számukra, beszedi és továbbítja a fenntartási díjat a bejegyzés helyszínére.

A szolgáltatások témakörébe beletartozik: titkársági, postai szolgáltatások, hitelesítések, fordítás-tolmácsolás, rendezvényszervezés stb. Bár több helyszínen nem kötelező a könyvvezetés, mégis ajánlható, s a komolyabb cégek kéri is az előírásoknak megfelelő könyvelés elvégzését a szakértőktől. Természetesen a könyvek nem nyilvánosak.

Egyébként a félreértések elkerülése végett itt a számok másodlagosak – ugyanis adótartalmuk nincs -, s inkább a számlák tartalmát ellenőrzik, hiszen minden off-shore helyszínen (is) tilos a kábítószer-, fegyver- és emberkereskedelem.

Vizsgálják még azt, hogy a cég tevékenykedett-e abban az államban, ahol be van jegyezve, azaz keletkezett-e helyi adófizetési kötelezettsége.

Tehát nincs szó arról, hogy a könyvelők vagy revizorok rossz szemmel néznék azt, hogy a cég illetékesei az összes nyereséget thaiföldi továbbképzésre költik, vagy öt-tíz kocsi vásárolnak maguknak, esetleg egy trópusi minisziget tulajdonjogát szerzik meg vele.

Nos, miután minden ilyennel rendelkezik a cég hasznélvezője, úgy gondolja, hogy semmi szüksége nincs az adóPARADICSOMi cégre, hiszen adó nélkül valósította meg a PARADICSOMot itt a földön, s most már a céget meg is szüntetheti.

Ha nem fizeti a regisztrált iroda vagy képviselő díját, az jelzi a cégbíróságon, hogy lemond erről a funkcióról – amely kötelező törvényi előírás az off-shore cégeknél a fennmaradásukhoz -, s ha a cég nem ad meg újabb regisztrálható képviselőt, akkor törlik a cégjegyzékből. Ugyancsak törlik, ha nem fizeti meg az éves adóját, valamint saját törlési kérelemre, ám ezt senki sem kéri, mert költsége az alapítási díj nagyságrendjébe tartozik.

2. Az off-shore működtetése

Miután felvázoltuk címszavakban egy off-shore bábákkal kellően körülvetett születését, majd csendes kimúlását, nem szóltunk az egész értelméről, a lényegről, a nagy kihívásról, az off-shore működtetéséről.

Pontosabban fogalmazva az off-shore és a vele kapcsolatba kerülő cég(ek) megfelelő működtetéséről. Ugyanis szakmai vélemények szerint az off-shore helyszín, cégforma, valamint tulajdonosi és vezetési struktúrájának tökéletes megválasztása és a cég bejegyeztetése a feladat maximum 5%-a. A fennmaradó 55% az a munka, mely az off-shore évek-évtizedek alatti harmonikus s minden jogszabályütközést elkerülő működtetését jelenti. Mégpedig azzal a céggel, amelynél épp az adóalapcsökkentést szeretnénk elérni, s ezért hoztunk létre egy hozzá „illő” off-shore-t.

Magyarországon sokan alapítottak, alapítanak ügyvédi közreműködéssel off-shore céget, ám a papírok átvétele után megáll a tudomány, hiszen az ügyvéd nem ért az üzemeltetéshez (mert ő csak egy külföldi ügyvédet vagy jobbik esetben egy bejegyeztető irodát ismer).

A magyar alapító magyar cégének könyvelője örül, ha a magyar cég átlag dolgainak könyvelését el tudja végezni, vámosuk a rutin vámosláshoz ért, a speciális technikákhoz, pl. kumulációs előírásokhoz már nem.

Vidéki bankjuk normál akkreditívet sem tud nyitni, s akkor hogyan teljesítsen valaki a leggyakrabban szükséges, transzferálható L/C-vel, mely ügyletek néha még Assignmentet is igényelnek. Természetesen nem feledkezhetünk meg a vevő oldali, megfelelően továbbigazolt Performance Bond-ról sem.

Csupán a külkereskedelmi technikák off-shore szempontú leírása megtöltene pár könyvet, ezért sem lehet cél ezek ismertetése, s azért

sem, mert amiről sokan tudnak, azt előbb-utóbb a Hivatal is fogja tudni, és igyekeznek a kiskapukat bezárni.

Államunk is jól halad, adótörvényeink egyre jobbak, s az off-shoreo-zóknak egyre nehezebb a sorsuk – de csak első megközelítésben. Érdekes ugyanis, hogy a hiányos jogszabályok között sokan kerültek el az adófizetést – törvényt nem sértve. Az ismert metódus alapján ma már bezárultak a közismertebb kiskapuk, s maradt vagy jött már csak néhány, de igen kifinomult lehetőség adóalapcsökkentésre törvényi összeütközés nélkül – de már más nagyságrendekkel.

Anélkül, hogy belemélyednénk az adózás rendjének szociológiájába, térjünk vissza a pénzügyekhez, s lássunk egy-két legegyszerűbbnek tekinthető off-shore céghasználatot normál külkereskedelmi számlacserés ügyletnél. (Persze a fentiek alapján igaz erre is, mihez képest egyszerű a legegyszerűbb tökéletes kivitelezése.)

3. Az off-shore jelentősége a külkereskedelmi technikákban

Kis Szűts és Tsa Korlátolt Felelősségű Társaság szörmeárut importál egy Kis Tigristől darabonként pl. 1000 Ft-nak megfelelő devizáért. Magyarországon hasonló színvonalú termékből olasz és német importáru kapható, de sokkal magasabb áron, ezért a piac 3000 Ft-os áron felveszi a Tigris szörmejét.

Ha az egyszerűség kedvéért az üzemi általános-értékesítési igazgatási költséget és a személygépkocsi és rádiótelefon lízingdíjat mint összköltséget darabonként 1000 Ft-ra tesszük, akkor maradt 1000 Ft-os adóalapunk, melyből 360 Ft-os TÁNYA-t a közösbe kell adnia Kis Szűtsnek, így 640 Ft-ja marad.

Ha viszont a Kis Szűts és Tsa Kft. döntéshozói egyúttal hasznélvezői egy ZEROTAX & Co.Ltd. nevű off-shore cégnek, a 360 Ft sorsa a következőképpen alakul:

A Kis Tigris-beli szőrmeárut most ZEROTAX & Co.Ltd. veszi meg ugyanúgy 1000 Ft-ért, majd ő leszámházza Kis Szűts és Tsa felé 2000 Ft-ért. Az Ő ismert 1000 Ft-os költségeivel az áru 3000 Ft-ban van, épp az eladási árál, azaz az adóalap 0, adófizetési (TÁNYA) kötelezettség 0. (Természetesen néhány forintos adóalapot érdemes hagyni, s egy-két forint adót érdemes fizetni, itt csak az áttekinthetőség kedvéért nem számoltunk vele.)

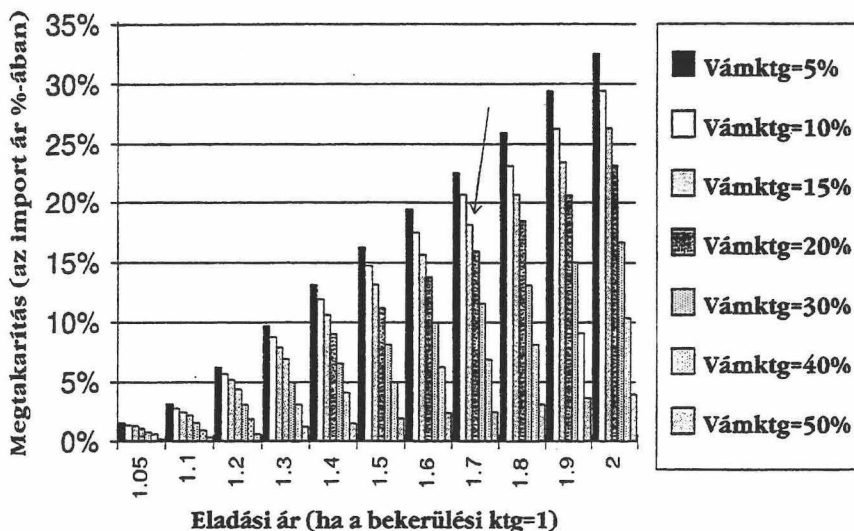
Így megmaradhat az elveszt(eget)ettnek hitt 360 Ft is a 640 Ft mellett Kis Szűtsék nagy örömére.

Azért az off-shore nem lehet ennyire jó üzlet, némi honorárium csökkenti a 360 Ft-os eredményt.

Ezen túl emelt árú import esetén még egy kellemetlenséggel is szembe kell néznünk, mégpedig a számlaértékre számított vám, statisztikai illeték, vámkezelési díj, fogyasztási adó (ha van) és kvóta ára (ha van) is növeli költségeinket.

Az ábrán tanulmányozható, hogy mekkora megtakarítással lehet számolni 36%-os TÁNYA mellett, off-shore-os importtal, különböző árrések és vámtételek esetén. A vonalak magassága megmutatja, hogy különféle vámtételek mellett az alkalmazott árrés függvényében mekkora az adómegtakarítás a beszerzési árhoz viszonyítva.

A Maximálisan megtakarítható TÁNYA import esetén

Tegyük fel az ábrahasználati tanulópélda kedvéért, hogy a Szűts és Tsa Kft. nemcsak feldolgoz, hanem Kis Tigris-beli partnerével a ház pincéjét konszignációs raktárnak engedélyezteteti, s onnan értékesíti a szőrmét importőri áron (az egyszerűség kedvéért egyéb költség nélkül), ezért csak vám, vámkezelési díj és statisztikai illeték (itt pl. 15%) terheli a kitároláskor.

Így egyenes importban $1000 \text{ Ft} + 150 \text{ Ft} = 1150 \text{ Ft}$ a bekerülési érték. Az árrés $2000/1150 = 1,739$ lefelé kerekítve a táblázat kedvéért legyen 1,7. A nyereségadóalapunk $2000 - 1150 = 850$, az adó mértéke 306 Ft, az összköltség $306 + 150 = 456 \text{ Ft}$.

4. Import off-shore-on keresztül

A ZEROTAX & Co.Ltd. 1739 Ft-os számlát állít ki Kis Szűts és Tsa felé, a vámmal terhelt bekerülési érték kerekítve 2000 Ft lesz, adót nem kell fizetni, s mivel a korrigált nettó árbevétel is nulla, minimum-adót sem, a vámköltség 261 Ft.

A két eset költségkülönbsége tehát $456-261 = 195$ Ft lesz a ZEROTAX & Co.Ltd javára, amit a jelölt oszlop körülbelül mutat. Azért csak körülbelül, mert a 19,5% az 1,739-es árrészhez tartozik, de grafikonunk nem ilyen részletes, ezért kerekítettünk 1,7-re, s így a 19,5% csak kb. 18%.

Összefoglalva magyarul: pl. 1,739-es árréssel dolgozva, off-shore céggel számlázva – annak ellenére, hogy növekszik vámköltségünk, mégis 19,5% nettó megtakarításunk lesz az egyenes importtal szemben.

Nézzük meg most, mi a helyzet export esetén. Maradjunk a szőrméknél, melyekkel a párizsi divatházakat eredményesen ostromolja Kis Szűts és Tsa, így (2000 Ft összköltségű) áruját 4000 Ft-nak megfelelő devizáért meg is veszik. Ekkor adózás szempontjából nézve 2000 Ft-ból 720 Ft-ot befizet az államkasszába, s marad 1280 Ft adózott nyereségük.

5. Export off-shore-on keresztül

Ha ellenben Szűts & Tsa eladja áruját pl. 2100 Ft-ért ZEROTAX & Co.Ltd-nek, majd az leszámolja a franciáknak az elismert 4000 Ft-ért, Szűtsék adóalapja 100 Ft-ra módosul, adójuk pedig 36 Ft lesz az előző 720 Ft helyett, míg (kinti) nyereségük 1900 Ft az előző 1280 helyett.

Ha osztalék formájában a tulajdonosok ki szeretnék venni maradék pénzüket, a helyzet még kedvezőbb lehet, mert egy – már az elején jól

kiválasztott – off-shore helyszínen bejegyzett ZEROTAX-nál osztaléktípusú adót sem kell fizetni.

Ahogy jeleztem, a külkereskedelmi alap-iskolapéldán túl rendkívül sok variáció és lehetőség fordul elő amellet, hogy nincs két azonos export- vagy importügylet, ezért ezek csak sablonnak tekinthetők, s nem is céloom részletekbe bocsájtkozni, bár itt is igaz a régi mondás, miszerint: „A lényeg a részletekben rejlik.”

Ezért is és a terjedelem hiánya miatt a továbbiakban csak címszavakban néhány off-shore-használati lehetőségről.

Hazánkban jónéhány okos és kitartó ember szabadalma vagy nagy értékű szellemi alkotása révén tekintélyes anyagi elismerést kap. Ezt (is) államunk előszeretettel adóztatja, szerencsétlenebb esetben még a „muszájbevenniafőnököt” költség is jelentősen leapasztja feltalálónk bevételét. (A második tényező kiküszöbölése nem igazán off-shore kompetencia, ezért ezt most figyelmen kívül hagyom.)

Zsenink az első nehézség leküzdésére felkeres egy szakértőt, akivel az ügylethez legmegfelelőbb off-shore helyszínt kiválasztva, s céget létrehozva eladja szellemi munkájának gyümölcsét némi pénzért, majd a piac által elismert díj már az off-shore bevétele lesz, ahonnan adómentesen kivehetővé válik.

6. Vagyonmegőrzés off-shore-ral

Senki sem örülne annak, hogy „verejtékes” munkájával összekuporgatott villáját, luxusautóját, jachtját, nyaralóját, értékpapírjait stb. el akarja venni a feleség, férj, bíróság, végrehajtó stb. vagy csak a hatóságok adót akarnak kivetni rájuk.

Ezek ellen védenek a trustok (trösztök), holdingok és speciális alapítványok, amelyekbe beviszik a meglévő vagyont.

A szervezet nyilvános irányítói külső ún. vagyonekezelők, akik a hasznélvező tulajdonosok instrukciói alapján irányítják a szervezetet, s a hasznélvezők névtelenek maradhatnak.

Az így biztosított vagyonhoz jogerős bírósági ítélettel sem lehet hozzáférni (pl. vagyonekbezáras).

Az off-shore bankok és biztosítók, valamint befektetési alapok világát a minimális érdeklődés miatt itt most nem tárgyalom.

Bár érdekes azon morfondírozni, hogy a Quantum Fund 1 milliárd dolláros nyereségéből mennyi szükségeltetett a brit jegybanki barát precíz és kellő időben érkezett információjáért? Az biztos, hogy ez a curacaoi off-shore az EMS (Európai Monetáris Rendszer) összedőlésével a brit nemzeti valuta leértékelésére spekulálva ennyit vett ki „legálisan” a brit adófizetők zsebéből.

Az összeg ritkaságszámba megy, de az elv nem, az ugyanis, hogy a világon a legnagyobb kincs a kellő időben kapott biztos, különleges INFORMÁCIÓ. Minden más már csak favágás, még ha ez egy nagyon bonyolult off-shore ügylet is esetenként.

Igyekeztem bemutatni a divatba jövő off-shore-ok világát, szociológiai-társadalmi megítélésük hátterét, ugyanakkor közgazdasági jelentőségüket és szerepüket néhány mondatban. A témák részletesebb kifejtése, valamint az elmaradt, ám legalább ennyire fontos off-shore területek bemutatása talán egy következő cikk témája lehet.

Így például:

- A magyar hatósági engedélyeztetés menete.
- Hogyan hozzuk vissza legálisan az adóparadicsomba összegyűjtött vagyont?
- A szürke gazdaság és az off-shore viszonya.
- Kell-e nekünk a magyarországi off-shor?

Dr. Mázsár Péter

Piaci lehetőségek és korlátok az egészségügy finanszírozásában I.

1. Az expanzió időszaka az egészségügyben

A modern orvostudomány szemléletének, szerkezetének, infrastrukturális felépítésének alapjai, melyek a mai egészségügyet is alapvetően meghatározzák, a XX. század közepén fejlődtek ki. Ekkorra kezdett uralkodóvá válni a természettudományosan megalapozott medicina, mely gyorsan fejlődő kutatási és technikai háttérrel rendelkezik, s ami a szociálpolitikák kiemelt fontosságú területe. A fejlett ipari országokban nagy szerepet szántak az egészségügynek a szociális problémák felszámolásában. Ennek érdekében a közpénzekből jelentős – és egyre nagyobb – összegeket áldoztak a kapacitások bővítésére (1. és 2. sz. táblázat), a területi egyenlőtlenségek csökkentésére. Ettől várták a szegényebb néprétegek szociális biztonságérzetének növekedését, a jövedelmi, kulturális helyzetből adódó hátrányok csökkentését, az ellátáshoz való hozzájutás akadályainak felszámolását. Ennek érdekében gyakorlatilag az egész lakosságra kiterjesztették a betegbiztosítás érvényét (kivéve az USA-ban, ld. később), s nagy figyelmet fordítottak arra, hogy abból legfeljebb a leggazdagabbak, de semmi esetre sem a szegények maradjanak ki (3. sz. táblázat). [1], [14]

1. sz. táblázat

**A közkiadások aránya (%) az összes egészségügyi
kiadáson belül**

	1960 %	1975 %	1980 %	1989 %
Nagy-Britannia	85,2	90,9	89,7	86,9
Németo. (NSZK)	67,5	79,5	78,5	76,8
USA	24,7	42,9	42,4	41,1
Ausztria	65,3	69,9	69,6	67,9
Franciaország	57,8	76,5	81,6	77,9
Hollandia	33,3	76,6	79,3	77,6
Japán	60,4	72,7	70,3	73,5
Kanada	43,1	76,7	75,7	75,6
Svédország	72,6	90,0	91,6	91,1
OECD-átlag	61,0	76,9	71,4	76,7

Forrás: [3], [4]

**Az összes egészségügyi kiadás változása a GDP
százalékában, 1960-1989**

	1960	1970	1975	1980	1985	1987	1988	1989
Nagy-Br.	3,9	4,5	5,5	5,8	6,0	5,9	5,9	5,8
Németo. (NSZK)	4,7	5,9	8,2	8,5	8,6	8,6	8,9	8,2
USA	5,3	7,4	8,4	9,3	10,6	11,1	11,3	11,8
Ausztrália	5,2	4,9	5,5	6,5	7,0	7,1	6,9	7,0
Ausztria	4,4	5,4	7,3	7,9	7,6	8,4	8,3	8,2
Belgium	3,4	4,1	5,9	6,3	6,9	7,3	7,3	7,2
Dánia	3,6	6,1	6,5	6,8	6,3	6,3	6,4	6,3
Finno.	4,1	5,7	6,3	6,5	7,2	7,4	7,2	7,1
Franciao.	4,3	5,8	7,0	7,6	8,5	8,5	8,6	8,7
Görögo.	2,9	4,0	4,1	4,3	4,9	5,2	5,1	5,1
Hollandia	3,9	6,0	7,7	8,2	8,2	8,5	8,4	8,3
Japán	3,0	4,4	5,5	6,4	6,5	6,8	6,7	6,7
Kanada	5,5	7,1	7,2	7,4	8,5	8,8	8,6	8,7
Norvégia	3,3	5,0	6,7	6,6	6,4	7,5	7,4	7,6
Olaszo.	3,9	5,2	6,1	6,8	7,0	7,3	7,6	7,6
Portugália	n. a.	n. a.	6,4	5,9	7,0	6,4	6,5	6,3
Spanyo.	n. a.	3,7	4,8	5,6	5,7	5,7	6,0	6,3
Svédó.	4,7	7,2	7,9	9,5	9,3	9,0	9,0	8,8
OECD- átlag	4,2	5,4	6,5	7,1	7,4	7,6	7,6	7,6

Forrás: [3], [4], [14]

3.sz. táblázat

Kórházi és ambuláns ellátásra jogosultak (a lakosság százalékában), valamint a közkiadások aránya ezeknél a szolgáltatásoknál (a költségek hány százalékát állja a közfinanszírozó)

	Kórházi ellátás		Ambuláns ellátás	
	jogosultak	közkiadás aránya	jogosultak	közkiadás aránya
Nagy-Brit.	100,0	99,0	100,0	88,0
Németo.	92,2	98,0	92,2	92,0
USA	43,0	55,0	43,0	56,0
Ausztria	99,0	90,0	99,0	80,0
Franciao.	99,0	92,2	98,0	62,1
Hollandia	73,0	82,0	67,0	44,0
Japán	100,0	93,0	100,0	84,0
Kanada	100,0	90,6	100,0	72,1
Svédó.	100,0	100,0	100,0	90,0

Forrás: [3], [4]

Az 1970-es évek közepén az olajválság és világgazdasági recesszió idején a kormányzatokon belüli és azoktól független szakemberek sürgető szükségszerűséggel kellett felülvizsgálják, vajon a stagnáló, ill.

visszaeső nemzeti termelések mellett is progresszíven növekedő egészségügyi kiadások létrehozták-e, létrehozzák-e a kívánt hatásokat. A nagy kiadások ugyanis veszélyeztették az államháztartások egyensúlyát, jelentősen rontották a többi gazdasági ágazat esélyeit, versenyképességét. Továbbá az az illúzió is, hogy a jóléti állam kiépítése megoldás lesz a szociális problémák kezelésére, hisz a kapacitások nagymértvű bővítése ellenére jelentős egyenlőtlenségek maradtak fenn mind a földrajzi régiók, mind az egyes társadalmi rétegek között. Az alulf finanszírozottság különösen az érdekeit érvényesíteni egyébként is rosszul tudó csoportok körében jelentkezett (pl. mentálisan károsodottak, idősek, fogyatékosok). Megkérdőjeleződött a felhasznált erőforrások hatékonysága is, hiszen a ráfordítások mértéke nem korrelált a népesség egészségi mutatóival. (4. sz. táblázat) Így például Nagy-Britanniában, ahol a népesség gyakorlatilag teljes egésze jogosult egészségügyi ellátásra, alacsony kiadások mellett is jó mutatók láthatók, vagy Japánban, ahol a kiadások alig nagyobbak, az egészségi állapot mégis kiugróan jó. Ezzel szemben az Egyesült Államokban a lakosság mintegy fele jogosult csak ellátásra, s óriási költségek mellett is – a fejlett országok között – rosszak az egészségi mutatók.

A jelenségre két magyarázat adódhat:

- a. az erőforrások felhasználása nem hatékony, és/vagy
- b. a népesség egészségi állapota nem csak – elsősorban nem -, az egészségügyi ellátástól függ.

4. sz. táblázat

Az egy főre jutó egészségügyi kiadás (USD), a csecsemőhalandóság (ezer élveszületettből 1 éves kor előtt meghalt) és a férfiak születéskor várható élettartama (év) 1987-ben.

	Kiadás egy főre	Csecsemő-halandóság	Szül. várható élettartam
Nagy-Brit.	758	8,9	72,5
Németo. (NSZK)	1093	7,5	72,3
USA	2051	10,0	71,6
Ausztria	982	8,1	72,1
Franciaország	1105	7,8	72,6
Hollandia	1041	7,6	73,6
Japán	915	4,8	75,8
Kanada	1483	7,3	73,3
Svédország	1233	6,1	74,2

Forrás: [3], [4]

A tárgyalt kényszerítő körülmények hatására fel kellett tárnai, mi okozza az egészségügyi kiadások rohamos növekedését, hogyan lehetne a költségrobbanásnak gátat vetni, a rendelkezésre álló szűkös forrásokat minél hatékonyabban felhasználni, s milyen területeken szükséges még intézkedéseket tenni, hogy javuljon a lakosság egészségi állapota.

Az első kérdést, vagyis a költségrobbanást illetően valószínűleg a következő tényezők játszák a legfontosabb szerepet:

1. Jelentős változások következtek be a népességet érintő betegségstruktúrában.

A XX. század eleje-közepe előtt az agrokultúra és – technológia alacsony színvonala miatt időszakonként jelentkező alultermelés, a népesség jelentős részét érintő alultápláltság, sőt gyakorta éhínségek, a lehetőségek szűk köre és az ismeretek alacsony színvonala következtében általánosan jellemző, összetételében is rossz táplálkozás (pl. vitaminok, mikroelemek, ásványi anyagok, esszenciális aminosavak stb. elégtelen bevitele.) mind hajlamosították a szervezetet – az immunrendszer gyengítése révén – a korra egyébként is jellemző fertőző betegségekben történő megbetegedésekre. A járványoknak kedveztek a gyakori háborús körülmények, a rossz higiénés viszonyok, a közegészségügyi alapismeretek és a hatásos gyógyszerek (pl. antibiotikumok) hiánya. A pandemiák és endemiák, az éhínség háttérbe szorítása után napjainkban *a krónikus, nem fertőző, degeneratív betegségek kerültek előtérbe*, így az anyagcsere defektusai a jó- és rosszindulatú daganatos elváltozások, érlemeszesedés, ideg- és elmebetegségek, stb. Ezek prognózisa általában az élettartamot tekintve igen jó, sokszor évtizedekig elnyújtható lezajlásuk, a progresszió viszont általában feltartóztathatatlan, s a kezelés sokszor igen intenzív ráfordítást igényel, hiszen a leghatásosabb kezelést általában a legmodernebb eljárásokkal, eszközökkel, gyógyszerekkel lehet biztosítani. Ezen terápiáknak gyakorta nagy a szakképzett munkaerő és fejlett infrastrukturális igénye is (laborháttér, műtő, képekalkotó eszközök). Mivel ezeknek a kórképeknek nagyrészt jellemzője, hogy a jelen kor orvostudománya számára az egészség helyreállítása szempontjából megoldhatatlanok, elhúzódó végstádiumra lehet számítani, a fellépő, az alapbetegségből következő szövődmények, komplikációk egyre kiterjedtebb orvosi beavatkozást igényelnek.

A jelen kor másik jelentős és jellemző betegségcsoportja az akutan fellépő, az életet veszélyeztető folyamatok összessége. Ezek egy része évtizedekkel, évszázadokkal ezelőtt is létezett (pl. akut hasi kórképek, koponyaűri vérzések, hormonális krízisállapotok, szövődényes szívinfarktus), de szinte mindig a beteg halálával végződött. Egy másik csoport nem, vagy alig fordult elő (gyógyszer- és vegyszermérgezések, súlyos közlekedési, munkahelyi, háztartási traumák). Ezek nagy hányada a korszerű oxiológiai, intenzív, és sebészi eljárások miatt hatásosan, de rendkívül drágán kezelhető.

2. A fejlett országokban végbemenő demográfiai változások, vagyis a születésszám csökkenése, a társadalmak lassú előregedése következtében relatíve csökken a nemzetgazdaságok szempontjából produktív tevékenységet folytatók aránya. Az idősebb korosztályok nem csak hogy nem vesznek részt a nemzeti össztermék előállításában, éppenséggel ők az egészségügyi szolgáltatások legintenzívebb, legnagyobb fogyasztói. A növekvő élettartammal nem fejlődik egyenes arányban az élet (egészségi állapot) minőségi komponense, az élet utolsó évei, évtizedei sokszor gyakorlatilag rokkantságban telnek el, vagyis az egyén, ha akarná és körülményei lehetővé tennék, sem képes effektív gazdasági tevékenység kifejtésére. (5. és 6. sz. táblázat).

**A világ és néhány földrész népességének
születésekor várható élettartama (év, férfiak és nők
átlaga)**

	Európa	Amerika	Ázsia	Afrika	a Föld összesen
1950-1955	65,3	57,7	41,7	37,8	46,0
1960-1965	69,7	61,1	48,0	41,8	51,0
1965-1970	70,6	62,0	53,3	43,9	54,8
1970-1975	71,4	63,6	55,6	45,7	56,6
1975-1980	72,3	65,4	57,3	47,6	58,0
1980-1985	73,1	66,8	59,1	49,4	59,5
1985-1990	74,0	68,0	61,1	51,3	61,1
2000-2005	75,8	71,1	66,7	57,0	65,4
2020-2025	77,2	73,6	72,1	64,5	70,5

Forrás: [15]

A természetes népmozgalom arányszámai a fejlett és fejlődő régiókban (ezer lakosra)

	Élveszületések		Halálozások		Természetes szaporodás	
	fejlett	fejlődő	fejlett	fejlődő	fejlett	fejlődő
1950-1955	22,7	44,4	10,1	24,1	12,6	20,2
1955-1960	21,7	42,0	9,3	20,9	12,4	21,1
1960-1965	20,3	41,9	9,0	18,3	11,3	23,6
1965-1970	17,9	40,5	9,1	15,1	8,8	25,4
1970-1975	17,0	37,5	9,2	13,4	7,8	23,8
1975-1980	15,9	32,9	9,4	11,8	6,5	21,1
1980-1985	15,5	31,0	9,6	10,8	5,9	20,2
1985-1990	15,1	29,4	9,5	10,0	5,6	19,4
2000-2005	13,8	24,4	9,8	8,2	4,0	16,2
2020-2025	13,4	18,6	11,0	7,6	2,4	11,0

Forrás: [15]

3. Megnövekedtek az elvárások az egészségügyi ellátás mennyiségi és minőségi komponenseivel szemben, mind a személyzet, mind a betegek és hozzátartozóik részéről. Ez egyrészt az orvostudomány természetes fejlődéséből adódik, így most már magától értetődőek a rutin szűrő vizsgálatok, az agyi történéseknél (CT-diagnosztika,

hospitalizáció esetén rutin labor, röntgen, EKG, hasi ultrahang vizsgálat, stb.). Ezek a kor színvonalán alapos, a szakma által is indokoltnak elfogadott vizsgálatok, ugyanakkor tagadhatatlanul nagy összegeket emésztenek fel.

Az életszínvonal emelkedésével, a szabadságjogok kiteljesedésével, az állampolgári öntudat növekedésével egyre magasabbra kerül a mérce a személyzet viselkedése, szakképzettsége, szaktudása, a hotelszolgáltatás színvonala irányában. Így most már megütközést keltenek (keltenének) a sokágyas kórtermek, a rossz állagú eszközök, berendezések és épületek, a nem kielégítő komfortfokozat és tisztaság, az ételek gasztronómiai elégtelensége.

Több szolgáltatás, így az idősek gondozása, mentális és szomatikus rehabilitáció, fogyatékosok ellátása, melyek korábban az informális szféra (pl. család) körébe tartoztak, most már részint, vagy egészében a formális egészségügyi szervezetek (kórházak, utógondozók, szanatóriumok, rehabilitációs központok, krónikus osztályok) feladatai lettek.

A fokozott elvárások a betegek részéről és az orvosok megfelelési kényszere a sok kedvező hatás mellett gazdaságtalan, s szakmailag is indokolatlan folyamatot is gerjeszt. Így a betegek egyre inkább a kórházi ellátás, az egyre magasabb specializáció irányába haladnak, vagyis egyszerűbb kórképek esetében is szívesebben fordulnak szakintézmények irányába, ill. specialistához, ahol és akitől jobb, hatásosabb ellátást várnak. Ez azonban fajlagosan sokkal drágább, sokszor, sőt az esetek akár túlnyomó részében fölösleges, hisz alacsonyabb szinten, akár az alapellátásban tökéletesen megoldható lenne.

4. Egyes szociális problémák medikalizálása, így a már említett idősek, fogyatékosok, mentális károsultak ellátása szintén egyfajta luxus, hiszen más, az egészségügyön nagyrészt kívül eső szociálpolitikai eszközökkel sokkal humánusabban, szakszerűbben, hatékonyabban és olcsóbban meg lehetne oldani.

Egy igen karakterisztikus probléma ebben a tárgykörben a hajléktalanok helyzete. A speciális szálláskapacitások elégtelensége, az ehhez kapcsolódó (kapcsolható) táplálkozási, tisztálkodási, orvosi ellátási lehetőségek hiánya miatt ebben a rétegben jóval gyakoribbak e szövődményes, előrehaladott, akut betegségformák, betegség-kombinációk. Az életmódból fakadóan a krónikus, fenntartó terápia és gondozás igen problémás. Ebből adódóan kórházi elhelyezésük kényszerűen gyakori, hosszadalmas, a kapacitás aránytalanul nagy részét leköti. Az említett ellátások (szállás, étkezés, tisztálkodás, gyógyszerek, szűrővizsgálatok) megteremtése a humanitárius megfontolásokon túlmenően gazdasági racionalitással is bírna.

A szenvedélybetegségek kezelése (drogfüggőség, alkoholizmus) csak manifesztációjában és részint rehabilitációjában egészségügyi probléma. Megfelelő szociálpolitikával, igazgatásrendészeti munkával, stb. az input nagy mértékben csökkenthető, az output hatékonysága fokozható.

5. Az egyre fejlettebb high-tech. alkalmazása a diagnosztikában, terápiában, a hotelszolgáltatásokban kétségbevonhatatlanul óriási fejlődést eredményezett az orvostudományban. Ezek kifejlesztése, karbantartása, használata nagy összegekbe kerül, ami nem feltétlenül van arányban az általuk létrehozott gazdaságilag kimutatható haszonnal. Egy-egy készülék széleskörű alkalmazásával évek telhetnek el szükségszerűen, míg tényleges indikációs területe letisztázódik, haszná, vagy értelmetlensége nyilvánvalóan kimutatható. Mindeközben persze a készülékek kezelésére és javítására, karbantartására specialistákat kell kiképezni, továbbképezni, s akiket bérrel is megfelelően honorálni kell. A korszerű technika felhasználása ráadásul, szemben például az iparral, egyáltalán nem szokott munkaerő-megtakarításhoz vezetni, sőt egyre magasabban kvalifikált személyzetet kell alkalmazni.

A társadalmi és szakmai elvárások állandó emelkedése, valamint az egyre terjedő nagyszegű kártérítési (műhiba) perek arra ösztökélik az

orvosokat, hogy minél több oldalról bebiztosítsák magukat – defenzív orvoslást folytatva -, vagyis a szükségesnél több (drága) vizsgálatot végeztetnek inkább, semhogy a későbbiekben felelősségnek akár csak az árnyéka vetüljön rájuk.

Természetesen, amennyiben nincsenek megfelelő és kívánatos kényszerítő körülmények, az orvosok sem veszik a fáradságot mindig, hogy végiggondoljanak minden egyes betegnél, minden egyes vizsgálati eredményt, terápiás hatást. Holott alkalomadtán már a harmadik diagnosztikus vizsgálat után kellően biztos lenne a kórfolyamat meghatározása, de kényelemből, figyelmetlenségből, rutinból esetleg elvégezteti a másik két „szokásos” eljárást is.

6. Megnövekedett a iatrogen ártalmak száma és súlyossága. A korszerű invazív diagnosztikus és terápiás eljárások, a nagyhatású gyógyszerek mellékhatásai igen számottevőek, természetes rizikófaktoruk egyáltalán nem elhanyagolható. Így ezeket a beavatkozásokat szakszemélyzetnek, megfelelő infrastrukturális körülmények között, esetleg specifikus előkészítés és utógondozás keretében kell elvégezni. Mindezek, valamint a statisztikai bizonyossággal bekövetkező komplikációk természetesen drágává teszik ezeket a vizsgálatokat, kezeléseket.

Önmagának a kórházi elhelyezésnek mindezidáig csak csökkentett, de le nem győzött kockázata a nozokomiális infekció. Az ezeket létrehozó mikroorganizmusokra viszont éppen a szokásos gyógyszerekkel szembeni nagymérvű rezisztencia a jellemző, kezelésük így hosszadalmasan, a legkorszerűbb (így a legdrágább) farmakonokkal történik.

7. Az egészségügyi bérek az átlagot jóval meghaladó mértékben növekedtek.¹ Ennek okai sokrétűek. Szerepet játszik benne a már

¹ Ez a megállapítás is, mint általában az egész fejezet, a fejlett ipari országok egészségügyére vonatkozik.

említett orvosperek szaporodó száma miatt kötött, jelentős tételeket kitevő felelősségbiztosítások áthárítása a fogyasztókra. Az orvosi diploma és a szakorvosi képzés okkal-joggal igyekszik kompenzálni az orvostársadalom, csakúgy, mint az éjszakai és hétvégi ügyeleteket, a továbbképzéshez szükséges jelentős időt, energiát, a nagy költségeket, amit a szakirodalom beszerzése, a tanfolyamok, a konferenciák jelentenek. Bonyolult kölcsönhatás van az orvosok társadalom felé sugárzott képe, s a társadalom elvárásai között. (Vajon milyen vélemény alakul ki a betegben orvosáról, ha az egy leromlott állagú, nem előkelő rendelőben fogadja asszisztens nélkül, vagy meglátja az utcán viselt ruhában, egy agyonhasznált autóval). Ezeken kívül az orvosi lobby kétségtelenül hagyományosan nagy társadalmi presztízzsel, jó érdekérvényesítő képességgel és pozícióval rendelkezik.

Ahhoz persze, hogy az orvosok megfelelő körülmények között végezhesék munkájukat, az őket kiszolgáló személyzet érdekeit is képviselniük kell bizonyos mértékig.

8. A modern orvostudományra és egészségügyre a betegek kórház felé, azon belül is a specialistákhoz való áramlása, az orvosi felfogásra pedig a manifesztálódott kór kezelése a jellemző. Vagyis az **ellátás, kórház- és betegségcentrikus**. Ez a létező stratégiák közül messze a legdrágább (ld. később).

9. Mivel a fejlett országokban általánossá vált – a betegek által törtenő direkt fizetés helyett – a **költségvetési, vagy társadalombiztosítási finanszírozás, az állampolgárok költségérzékenysége csökkent**. A legtöbb rendszerben a befizetendő díj nem függ az egyén egészségi állapotától, az igénybe vett egészségügyi szolgáltatások mennyiségétől. Ilyen esetben nagy az erkölcsi kockázat (moral hazard), a biztosított nem érdekelt gazdaságilag a betegség megelőzésében, ill. megbetegedése esetén a leghatékonyabb szolgáltatás igénybevételében. Ennek következménye kockázatkereső stratégia lehet, vagyis a jövőjét csak részint figyelembe véve önégető életmódot folytat, karrierjének

építése, anyagi javak gyűjtése következtében nem igyekeznek az ismert rizikótényezőket kiiktatni (mozgáshiány, stressz, helytelen táplálkozás) s a betegségek kialakulásáig ezekre nem fordít figyelmet, pénzt és időt. Pedig ezek a betegségek (cardio- és cerebrovascularis történések, malignomák egy része stb.) megfelelő életmóddal, szűrővizsgálatokkal elkerülhetőek, idejében felfedezve gyógyíthatók, de legalábbis évtizedekkel késleltethetőek. (7. sz. táblázat)

Röviden összefoglalva az egészségügyi költségrobbanás főbb okai:

- a betegségstruktúra gyökeres átalakulása
- demográfiai változások
- az elvárások növekedése
- szociális problémák medikalizálása
- a korszerű technika széles körű alkalmazása
- iatrogen ártalmak
- az egészségügyi bérek emelkedése
- strukturális problémák
- moral hazard

7. sz. táblázat

A halandóság alakulása halálokok szerint (10 000 lakosra), Magyarországon.

(Az adatok demonstrálják a betegségstruktúra átalakulását, melyben nagy szerepe van az önégető életvitelnek.)

	1948	1960	1970	1980	1988
ISZB	1,32	6,93	22,76	24,02	26,43
cerebrovascul	8,06	14,43	16,90	23,20	19,86
chr. májbet.	0,40	0,89	1,29	2,77	4,39
tüdőnpl.	0,94	2,31	3,70	5,35	6,69
gyomor- bél npl.	5,33	5,58	5,96	5,48	5,12
hypertonia	0,02	2,33	3,83	4,10	5,00
emlőcc.	0,55	0,83	1,27	1,70	1,94
női genit. npl.	1,69	1,85	1,84	1,98	1,83
DM	0,88	0,79	0,81	1,90	1,83

Forrás: [15]

2. Az egészségügyi piac felépítése

Az egészségügyi piacon – jóllehet alapvető szerepe miatt igen szoros és bonyolult kapcsolatban van más gazdasági és politikai régiókkal -, négy meghatározó jelentőségű csoportot lehet megkülönböztetni:

- **fogyasztók** (páciensek)
- **szolgáltatók** (kórházak, klinikák, rendelők, szanatóriumok, rehabilitációs intézetek, gyógyszertárak stb, és ezek beszállítói: gyógyszer, gyógyászati segédeszközöket és felszereléseket gyártók, építő- és élelmiszeripar, stb.)
- **finanszírozók** (magán- és társadalombiztosítók, költségvetés, alapítványok, egyházak...)
- **egyéb, pl. szabályozó-kontrolláló szereplők** (államapparátus, civil szervezetek, stb.)

A négy oldal természetesen nem feltétlenül különül el egymástól, hiszen az állam lehet egyben finanszírozó, szolgáltató és szabályozó, vagy egy páciens lehet fogyasztó és finanszírozó egy személyben. A megkülönböztetést azonban a didaktikai szempontokon túl az is indokolja, hogy a hatékony és gazdaságos működés érdekében is érdemes olyan felépítményt létrehozni az egészségügyben, amely kellő mértékben szétválasztja ezeket a szerepeket egymástól.

A fogyasztói oldal szorul talán a legkevesebb magyarázatra. Ebbe az oldalba gyakorlatilag minden ember beletartozik, hisz a megbetegedettek kivül is (legalábbis a fejlett országokban) mindenki igénybe veszi többször életében az egészségügy szolgáltatásait (megszületés, védőoltások, alkalmassági vizsgálatok, terhességvizsgálás, szűrővizsgálatok). A fogyasztó gazdasági viselkedése két szakaszra osztható. Megbetegedése előtt, vagy amíg tünetmentes, próbálja ráfordításait minimalizálni, vagyis az általa racionálisnak tartott mennyiségű pénzt, időt, energiát szán egészsége megőrzésére, rizikótényezőinek kiiktatására, ill. csökkentésére (a valóságban persze sokan, a külső szemlélő számára teljesen irracionálisan döntenek: dohányoznak, alkoholizálnak,

nem mozognak, elhíznak). A második szakaszban, mikor betegsége(i), tünete(i) megjelennek, súlyosbodnak, számára intolerábilissá válnak, lehetőségei szerint szeretné maximalizálni bevételeit (a legismertebb orvosok, legkorszerűbb gyógyszerek, diagnosztikai és terápiás eljárások, magas színvonalú ápolás és hotelszolgáltatások). Vagyis a fogyasztó, mint a gazdaság más területein is, szeretné hasznát maximalizálni.²

A finanszírozói oldal sokkal nagyobb változatosságot mutat. Direkt finanszírozás esetén, mikor a páciens közvetlenül fizet a szolgáltatásokért, vagyis összeolvad a fogyasztó és a finanszírozó, alapvetően új helyzet jön létre. Az egyén jóval költségérzékenyebbé válik, sokkal kényszerítőbben kell költség-haszon elemzést készítenie: mikor, milyen arány esetén nagyobb a haszna, mennyit fordítson a betegség megelőzésére (pl. keretkiesés).³

Mivel azonban az egészségügyi szolgáltatás rendkívül drága, igénybevételenek időpontja, mértéke, köre nagyrészt nem tervezhető előre, ezen finanszírozást kevesek, csak az igen jómódú, vagyonos rétegek engedhetik meg maguknak, akik egy elhúzódó, súlyos betegség esetén is ki tudják fizetni a csillagászati összegű számlákat, anélkül, hogy ez az egyén és családja, környezete anyagi helyzetét megrendítené. Tagadhatatlan viszont, hogy akinek az anyagi bázisa megvan ehhez, lehetőségeinek határa csak a kor tudományos-technikai színvonala, hiszen pénzéért megvásárolhatja a legmagasabb szintű orvosi, ápolási, hotelszolgáltatásokat.

² Az itt leírtak főként a biztosítási alapú ellátásnál érvényesek, de jórészt igazak a direkt, alapítványi, stb. finanszírozásnál is.

³ Feltételezve (a valóságot egyébként jól megközelítően), hogy az egészség visszaszerzése, a betegség bizonyos súlyosságú tüneteinek megjelenése után, az elsődleges célok egyikévé válik az egyén életében.

Az alapítványi, az egyházi és a hozzájuk hasonló finanszírozási formák általában szűkebb csoportok (pl. az egyházi hierarchia tagjainak), ill. az egészségügyi szolgáltatásokból egyébként kiszorulók karitatív célú ellátására hivatottak. Háttérbe szorulását az indokolja, hogy magában hordja mindazon alacsony hatékonyságot létrehozó tényezők lehetőségét, melyeket ezen, valamint a 3. és 4. fejezet tárgyal.

A már említett tényezők (költségesség, kiszámíthatatlanság) miatt a legáltalánosabbak a biztosítás elvű finanszírozási formák: a magán- és társadalombiztosítás, ill. az államháztartás által történő költségfedezés.

A költségvetés dominanciája esetén a lakosság szinte teljes egészére kiterjeszhető az ellátási jogosultság, függetlenül az állampolgár egészségi állapotától, vagy fizetőképességétől. A teherviselés az adókon keresztül progresszív módon valósul meg, ami kedvező a szolidaritás elvének érvényesítése szempontjából. Előnyös a járvány- és közegészségügyi, a szociálpolitikai megfontolások végrehajtása miatt is. Az állam hatalmas megrendelőként jelentős nyomást tud gyakorolni a fogyasztás mértékére, a szolgáltatások áraira, így hatásosan tudja a kiadásokat korlátozni. Hátránya viszont, hogy igen sérülékeny a költségvetési lefaragásokkal szemben, áttekinthetetlenül összeolvad más államháztartási tételekkel. Kiterjedése a szolgáltatások különböző fajtáira merev, nem tud individuális szempontokat figyelembe venni, a szűkös erőforrások miatt az ellátás porciózására kényszerít. A demográfiai változások (a népesség elöregedése), a betegségstruktúra átalakulása (a krónikus degeneratív betegségek előtérbe kerülése) miatt a fiatalabb, aktív korosztályok egyre fokozódó terheket viselnek.

A magánbiztosítás nagy szabadságot biztosít az egyénnek, maga választhatja meg kiterjedését – igényei és anyagi lehetőségei függvényében. A feltételek változtathatóak és világos üzleti alapokon nyugszanak. A biztosítótársaságok közötti verseny kedvező hatékonyságuk szempontjából, viszont hátrányos a szolgáltatókra való nyomás gyakorolásában. Az alkalmazott tőkefedezeti (tartalékképző) elv az egyéni

kockázatot veszi figyelembe, vagyis a fizetendő biztosítási díj a biztosított, de csakis az ő megbetegedési rizikóját tükrözi az egészségi állapot, életmód, kor, genetikai tulajdonságok, foglalkozás, stb. alapján. Így kedvező a fiatal, egészséges, jómódú polgároknak, megfizethetetlenül drága a beteg, idősebb, szegény embereknek. A magánbiztosítás dominanciája esetén így a lakosság nagy része marad ki a jogosultságból, éppen azok, akik a leggyakrabban, leginkább szorulnának rá az ellátásra. Bár ezt a finanszírozási fajtát kemény üzleti elvek határozzák meg, a társadalmi igazságérzet – kultúránként eltérő mértékben – nem engedi, hogy tömegek maradjanak ki a szolgáltatásokból. Számunkra a költségvetésből kell biztosítani forrásokat. Az állami beavatkozás ezen formája viszont nagyon alacsony határfokú, a kereslet és így a kiadások jelentős növekedéséhez vezet.

A társadalombiztosítás dominanciája esetén számos olyan kedvező hatás is jelentkezik, ami a költségvetési finanszírozásnál (nagyfogyasztói pozíció, csoportkockázat, szolidaritás, szociálpolitikai megfontolások, a lakosság közel egészének lefedettsége). További előnyei, hogy védettebb a költségvetési lefaragásokkal szemben, valamint hogy az állampolgárok szívesebben fizetnek járulékot, amiről konkrétan tudják, mire fordítják, mint adót, ami „a nagy közösbe” kerül. A gazdagabbak is szívesebben vesznek benne részt, hiszen a járulék nem progresszív, sőt befizetési plafon meghatározásával degresszív. A betegségstruktúra átalakulásának és demográfiai változások kedvezőtlen hatása az aktív korosztályokra csökkenthető, ha a felosztó-kirívó alapelv helyett a tőkefedezeti rendszert alkalmazzák. A társadalombiztosítás megvalósítható több (csak néhány és nem sok) társasággal is, versenyeztetve őket, miközben a rendszer megőrzi kedvező tulajdonságait. A tb.-dominanciájú rendszer hátránya a rugalmatlanság és a porciózás.

Ezek a finanszírozási módozatok természetesen nem csak külön-külön létezhetnek, bizonyos formák kombinálódhatnak, valamelyik domináns szerepéből következő hátrányokat egy másik kiegészítő sze-

repe csökkentheti (pl. a társadalombiztosítás rugalmatlanságát a ellátás körében és színvonalában jól kompenzálhatja egy vele együtt érvényben lévő magánbiztosítás). Így a magánbiztosítás játszhat:

- *alternatív* (pl. bizonyos jövedelmi szint felettiek kötelező biztosítást nem köthetnek, pl. Németország, Hollandia)
- *kiegészítő* (a kötelező biztosítás mellett kötött szerződés, ld. fenti példa) szerepet, (pl. Ausztria)
- *és alkothat szeparált rendszert* (aki magánbiztosítási köt, kizárja magát a kötelező biztosítás köréből, jöllehet esetleg a járulékot tovább kell fizetnie, pl. Portugália, Spanyolország)

A szolgáltató oldal tevékenységének jellemzőit két tényező határozza meg alapvetően:

- ki a tulajdonosa a szolgáltató gazdasági egységnek
- milyen módon történik az elszámolás a finanszírozóval.

A magántulajdon figyelemre méltó előnyökkel rendelkezik: költségérzékeny, hatékonyságra tör a gazdaságosság érdekében, rugalmas, innovatív, növeli az egyéni szabadságot, gazdaságossága révén csökkenti az államháztartás terheit (vagyis csökken az adószínvonal, javul a költségvetési egyensúly, növekednek más ágazatok piaci esélyei, élénkül a gazdaság, stb.). *Nagy hátránya viszont,* hogy szociálisan érzéketlen, növeli az egyenlőtlenségeket.

A köztulajdon éppen fordítva: szolidáris, de a magántulajdon előnyös tulajdonságait jó vezetési és érdekeltégi viszonyok esetén is csak megközelíteni tudja, a gazdálatlanságból adódó hátrányok csak csökkenthetőek (ld. Kornai János műveit a szocialista gazdaságról).

A tulajdonformák a szolgáltatásban és a finanszírozási módozatok, ill. ezek dominanciája a következő markáns kombinációkban fordul elő a fejlett gazdasággal és egészségüggyel rendelkező országokban (zárójelben egy-egy eklatáns példával):

- magánfinanszírozás + magánszolgáltatás (USA)

- közfinanszírozás + magánszolgáltatás (Kanada)
- közfinanszírozás + vegyes szolgáltatás (Németország)
- közfinanszírozás + közszolgáltatás (Anglia)

8. sz. táblázat

Az egészségügy finanszírozásának és a szolgáltatás tulajdonformájának kombinációi
(ha van, jellemző példával)

Szolgáltató	Finanszírozó			
	Költségvetés	Társadalombiztosítás	Magánbiztosítás	Direkt kifizetés
köztulajdon	Anglia	Németo.	-	-
non-profit magánintézmény	Kanada	Németo.	USA	USA
for-profit magánintézmény	Kanada	Németo.	USA	USA

Forrás: [1], [11]

A másik döntő hatású tényező, mely a szolgáltatói oldalra hat, az a finanszírozókkal történő elszámolás módja. Az egész rendszer szintjén ez lehet:

- direkt, vagy indirekt
- zárt, vagy nyitott
- prospektív, vagy retrospektív.

A *direkt* (páciens által történő) és indirekt (különálló finanszírozó: magánbiztosító, költségvetés, alapítvány, stb.) költségtérítés közti különbségről már volt szó.

A rendszer lehet zárt, vagyis a gazdálkodás előre meghatározott keretből történik (ilyen az orvosok havi bérezése, vagy a kórházak évi/havi globális költségvetése, ld. 4. fejezet), lehet kvázi-zárt (pl. a lebegtetett pontértékű DRGs), és lehet nyitott, mikor a ráfordítások nem limitáltak (orvosoknál a fee-for-service elszámolás, kórházaknál az ápolási nap, vagy szolgáltatás-egységenként történő elszámolás).

A finanszírozás prospektív, ha a szolgáltató előre meghatározott összeget kap munkájáért, függetlenül attól, hogy tényleges költségei annál esetleg jóval nagyobbak, vagy éppen kisebbek voltak. Retrospektív kifizetésnél viszont a ténylegesen felmerült kiadásokat tétel szerint számlázza a szolgáltató a finanszírozónak.

Az egészségügyi piac negyedik csoportja (negyedik oldal) meghatározó és kiegészítő szerepet egyaránt játszik. Az államapparátus (jóllehet valamilyen mértékben minden országban finanszírozó és szolgáltató is) meghatározó a törvényi szabályozásban, a struktúra kialakításában, az egészségnevelésben, a kutatásban, az egészségügyi személyzet képzésében (iskolák, egyetemek, szakmai kollégiumok), a környezetszennyezés leküzdésében, de a társadalom civil szervezetei is széles körű tevékenységet folytatnak (pl. érdekvédelem, fejlesztés, kontroll, stb.).

Jegyzetek

- [1] Orosz Éva: Egészségügyi rendszerek és reformtörekvések PTIA, 1992
- [2] Jallade, Jean-Pierre: A nyugat-európai társadalombiztosítási rendszerek előtt álló problémák Esély, 1990/6
- [3] OECD: Financing and Delivering Health Care OECD, 1987
- [4] OECD: Health Care Systems in Transitions OECD, 1990
- [5] Józán Péter Dr.: A halálozási viszonyok néhány jellemzője Magyarországon Egészségügyi Gazdasági szemle, 1991, 29, 1, 25-36

- [6] Fraternité – jelentés a társadalombiztosítás reformjáról Fraternité Tanácsadó Rt., 1991
- [7] Hajnal Albert: Sáfárkodunk-e emberi értékeinkkel? Országos Alkohológiai Intézet, Alkohológiai Füzetek sorozat 16. száma, 1992
- [8] A korszerű irányítás és gazdálkodás követelményei az egészségügyben Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete, 1991
- [9] Csaba István: Magánbiztosítás és társadalombiztosítás Esély, 1990/6
- [10] Julian le Grand, Ray Robinson: Privatisation and the Welfare State Unwin Hyman Ltd., 1989
- [11] Dr. Hiroshi Nakajima, Dr. Francis J. Pinto: New Perspectives in Health Care Economics MEDIQ Ltd., 1991
- [12] Surgery needed, a survey of health care The Economist, 1991, 320, 7714, 43, 3-22 p.
- [13] Dr. Gulácsi László, Dr. Balitzky Alexandra: Minőség és minőségbiztosítás az egészségügyben Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1992, 30, 5, 299-322
- [14] George J. Schieber, Jean-Pierre Poullier: International Health Spending: Issues and Trends. Health Affairs Spring 1991, p. 109.
- [15] Baló György – Lipovecz Iván: Tények könyve '90 Ráció Kiadó Kft., Debrecen, 1989
- [16] Mihályi Péter: Az NSZK gazdaságpolitikája Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989
- [17] Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába Aula Könyvkiadó Kft., Budapest, 1992
- [18] Dr. Molnár László: A lakosság egészségügyi szükségleteit befolyásoló magatartási tényezők (kézirat)
- [19] Philip Riseborough – Michael Walter: Management in Health Care Wright, London, 1988

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA

Dr. Gazdag László

A kultúrák szerepe az európai innovációban¹

1. Kiinduló alap: a hellén-latin kultúrkör

Róma bukásakor, 476-ban Európa semmivel sem tartott előrébb, mint Ázsia, vagy a prekolumbián magaskultúrák Amerikában. „Termelőerőinek” fejlettségét tekintve az egyiptomi Újbirodalom (i.e. 1567-1085) szintjén állt. A hellén-latin civilizáció kulturális öröksége tekinthető olyan kiinduló pontnak, amely Európa későbbi kiugrását megalapozta. A történelemben először a görögöknél jelenhetett meg az egyén nagynak. A polisz egyfajta urbanizált törzsi demokrácia volt, de már egyéniségek demokráciája.

Az egyén leválása a közösség köldökzsinórjáról, önálló individummá válása a hellén-latin társadalomban vette kezdetét, de még sokáig nem jelent meg ez a civilizációs fejlődés materiális alakban, vagyis nem érzékelhető a termelés technikájának tökéletesedésében. A kultúrának ez az „anyagivá válása” először az európai „sötét középkorban” ment végbe, s kellett hozzá még egy nagy civilizatórikus hatás, nevezetesen a zsidó-keresztény kultúrkör kialakulása. S végül a germán-szláv „termelési mód” jelentette azt a befogadó közeget, amelyre a hellén-latin és a zsidó-keresztény kultúra hatott, mégpedig úgy, hogy végbement a kultúrák materializálódása.

¹ A szerkesztőbizottság Dr. Gazdag László tanulmányát vitaindítónak szánja. Várjuk olvasóink hozzászólását, kritikai reflexióit, javaslatait ezzel a koncepcióval kapcsolatban. (A szerk.)

2. Zsidó-keresztény civilizáció: a modern Európa születése

A zsidók nagy újítása a monoteizmus volt. Miért náluk és miért csak ők náluk jelenik ez meg. kb. i.e. 1300 körül? A Biblia első részei (valószínűleg Eszter Könyve) ebből az időszakból valók. S valóban! Nippontól a Brit-szigetekig, Indiától a Tűzföldre, Óceániától Afrikáig nem találunk egyetlen eredeti vallást sem, amely monoteista volna. A buddhizmus sem tekinthető klasszikus értelemben annak, a lélekvándorlás tanával, Buddha számtalan inkarnációjával és reinkarnációjával.

A kereszténység és az iszlám már a Tórából nő ki, annak továbbragozása, ha úgy tetszik. Iszonyúan nehezen jut el az emberiség az egyistenhitet megtestesítő magaslatig.

A történelem országútján végigmenve letűnt népek, kultúrák emlékei mellett haladtunk el, miért éppen a zsidók voltak képesek átélni minden vihart; és még fontosabb kérdés, hogy miért éppen ők hajtották végre a nagy vallási innovációs ugrást? Mi is ennek az ugrásnak a kiinduló pontja? A messiás várás! Szüksége van alapvetően sikeres, uralkodó népeknek messiásra? Nyilván nincs, vagyis egy kellően viharvert történelmű népre van szükség ehhez, olyanra, amely hol a babiloni (i.e. 586-538), hol az egyiptomi (i.e. 1200 körül) fogságot nyögi, hol templomának lerombolását siratja. Persze rengeteg nép vált hasonló helyzetben, többségük beolvadt, felszívódott az erősebb, a hódító civilizációk olvasztótengelyében. Kellott tehát egy korán magas civilizatórikus fokra ért, de viszonylag kis nép, amely korai fejlettségét valamiért nem tudta erőfölénnyé alakítani a környezettel szemben. Megint a különös, nem tipikus tényezők, mint a sivatag és a tenger együttese, ahol a lakosság rákényszerül a kereskedelemre, ebből kifolyólag a pénzfelhalmozásra. A kereskedelem révén megismer sokféle népet, kultúrát sok ismeretet halmoz fel. Egyiptom közelsége nemcsak fenyegető árnyékot jelent, de egy páratlan civilizáció hatását is, a fejlett írásbeliséget, valamint – és ez nagyon fontos – a földi istenkirályt.

Egyiptom már nagyon közel áll a monoteizmushoz, tudunk is egy konkrét kísérletről, IV. Amenhotep Ekhnation (i.e. 1367-1350) reformjáról, amely a fáraó halála után elenyészik. Ez természetes ahhoz, hogy a monoteizmus győzzön a politeizmus fölött, kellett a messiáshit, és egy hatalmas birodalomnak mi szüksége lett volna messiásra?

A zsidók Egyiptom és Mezopotámia keresztútján rengeteg civilizációs hatásnak voltak kitéve, és el ne felejtsük „mellettük” a föníciaiakat és a lídeket, valamint északabbra a hettitákat!

Persze meg is fordíthatjuk a kauzalitási láncolatot, mondván, hogy a zsidó civilizáció a messiáshit és az abból kinövő monoteizmus következtében maradt fenn, de ezzel csupán a tyúk-tojás problémához jutunk. Egymást erősítő kölcsönhatások sorát látjuk, vagyis különös innovációs kényszererők, sokréttű civilizációs hatás, a speciális egyiptomi kapcsolat, a „sanyarú” népsors, majd az ezekből kikristályosodó egyistenhit, amely megadja a kiválasztott nép és ezáltal a szoros összetartozás tudatát.

Amikor Jézus színrelép, találunk egy olyan népet, amelynek nem csak uralkodó osztálya művelt, írástudó, hanem az egyszerű halász is. Megváltónak nem kell okvetlenül a felsőbb osztályhoz, vagy a pap-sághoz fordulnia, a Genázárethi-tó halászhajói gyűlnek majd köré. Ezek a nagyon egyszerű emberek lesznek képesek majd szónokolni, tudást közvetíteni.

Ekkor már adott az új, hatalmas civilizáció, a hellén-római kultúra közvetlen hatása Jeruzsálemre, de amely egyben megint a héberek szabadságának korlátozásával fonódik egybe. Mindenki örömmel fogadja az érkező Messiást. A páli fordulat az univerzális irányába pedig megnyitja az utat a keresztény-európai civilizáció felé.

3. A germán-szláv forma. A középkor hajnala

A népvándorlás viharai maguk alá temetik a Római Birodalmat, a helyén létrejövő germán királyságokban a város, mint alapegység helyét a falu veszi át. Persze rá kell mutatni arra, hogy a Birodalom utolsó évszázadai már a város elfalusiasodásának történetét jelentik, beleértve magát az „örök várost” is.

A városi civilizációt nem ismerő germánok nem is törekednek megfordítani ezt a folyamatot. A szlávok és germánok társadalma igen sajátos, mégpedig abban az értelemben, hogy nem a város, nem is a falu, hanem a nagycsalád képezi az alapegységet, álamszervezetük sincs, a közösség ott a germán erdőségekben és a szlávoknál az Elbától keletre csak áttételeken keresztül, esetlegesen létezik, inkább elvontságában, köz-ségiség formájában, illetve konkréttságában a családfők, illetve a hadra fogható férfiak többé-kevésbé rendszertelen összegyűlésében. Ezen később változtat a római mintára átvett állam, vagyis a fejedelemség, a királyság, ám a korai középkort teljesen jellemzi egyfajta pozitív anarchia, legalábbis a központi hatalom relatív gyengeségének formájában, ami lehetővé teszi az egyén autonómiájának kiépülését, s ennek olyan fokát, amelyet később az újraszerveződő központi hatalom ugyan megnyirbál, ám megsemmisíteni többé már nem tud.

Ez a hatalmi vákuum, amely ráadásul egészen Nagy Károlyig (771-814), tehát évszázadokon át fennáll, vagyis nem múltó epizód csupán, eredményezi azt a kölcsönösséget, amely Európában majd jellemzi a hatalom és az alattvaló viszonyát, amely nem egyszerűen a hagyományos patrónus-kliens viszony, hanem a tételes jog által szentesített kapcsolat. A hatalmi vákuum korszakában, amely jelentős területeken Nagy Károlyt is túléli, van ideje kifejlődni egy civil, vagy kvázi civil társadalomnak, az egyén bizonyos jogokat, méltóságokat, autonómiát szerez, függetlenül attól, hogy mely társadalmi réteg, csoport, osztály tagja, persze e hovatartozástól azért függő mértékben, s ezt de facto, illetve, pl. a Magna Charta és a hozzá hasonló, Európaszerte kiadott

különböző bullák (lásd: Magyarország, 1222, II. András) alapján de jure is manifesztálják, hogy tudniillik a hűbéri kapcsolatban megjelenik egyfajta kölcsönösség, egyfajta „szerződésjelleg”, amely mindkét félre nézve kötelezettségeket ró és jogokat is tartalmaz, vagyis mindaz, amit „organikus” rendnek és fejlődési útnak nevezünk. Az állam és az egyén viszonya egyfajta polgári, és nem csupán politikai színezetet kap, még sok elemét tekintve a földesúr-jobbágy kapcsolat is. Sajátos folyamatot látunk, vagyis az európai feudális társadalom egy alulról fölfelé építkező, organikus folyamat eredményeként alakul ki, két korszakos civilizáció ütközésének eredményeként, vagyis a Római Birodalom és a germán-szláv törzsi demokrácia romjain, de egyben a kettő ötvözeteként.

Persze más téren valóban nagyfokú visszaesést tapasztalhatunk, megszűnik a kontinensnyi birodalom szervezettsége, egységes kultúrája, a hatalmas egységes piac, letűnik hosszú időre, másfél évezredre a város dominanciája, helyébe a „középkori” póriás falu lép.

De azért a középkori város már nem csupán az uralkodó osztály és az államapparátus lakhelye, itt már megjelenik az önálló iparosság, vagyis az ázsiai társadalmakra jellemző házi kisipar háttérbe szorul, végbemegy az ipar és a mezőgazdaság stabil szétválása.

A koraközépkor naturaltermelése, önellátása, az árupénzviszonyok visszaszorulása, a város időleges lehanyaglása visszalépést jelent, ám más dimenziók, mint amilyen az egyén és közösség viszonya, olyan metamorfózison mennek át, amely megnyitja a későbbi általános fejlődés előtt az utat.

Ezért a korai feudalizmus századait (476-1000) nem tekinthetjük visszaesésnek az összemberi fejlődés szempontjából. A modern Európa vajúdásának kora ez, vagyis amit látunk, a Nyugat születése!

A „sötét” középkor, „Csendes” innovációs hajtóerők. Először a történelemben: permanens fejlődés!

Ha időrendi sorrendbe állítjuk a középkori európai kódexek ekeábrázolásait, jól nyomonkövethetők az apró, de folyamatos technikai tökéletesítések. Először faeke, majd megjelenik a vasalt talp, aztán a kormánylemez őse egy favilla, és végül a kormánylemez. Ugyanakkor ma egy marokkói, egy etióp, egy pakisztáni, vagy egy indiai paraszt ugyanolyan faékével szánt, mint amelyeneket 3-4 ezer éves kőbe vésett ábrákon ismerünk. Az egyiptomiak már a fáraók korában használták ugyanazt a safudot vízkiemelésre, mint amelyeneket ma is láthatunk.

Ugyanez ál az agrártechnika minden részterületére. Európában eke elé fogják a lovat, az arabok viszont sohasem „alacsonyítják” le kedvencüket ilyesmivel, a ló megmarad ott harci eszköznek, a férfiaság szimbólumának. Keleten mindig is az alacsony termelékenységű, lomha, de sokat fogyasztó bivaly és a szarvasmarha marad a fő igavonó állat.

A IX. században forradalmi újítás a szlávoknál: a ló nyakáról a szügyére kerül a hám, amely egyben sokkal könnyebb lesz, hiszen a fából készült súlyos ígát felváltja a bőrből készült hám. 4-5-szörösére növekszik ezáltal a termelékenység.

Azutáén ott van a kézikasza megjelenése a XII. században. Igaz, hogy Braudel szerint csupán a XVI. századtól kezdve használják a gabonabetakarításban is, amikor új, nem pergő szemű árpa- és búzafajták jelennek meg, ám a szénabetakarítás forradalmasítása is óriási jelentőségű a fejlett, istállózó állattenyésztés szempontjából. Az istállózás a X. században megjelenik, és döntően az éghajlati tényezők kényszerítik ki. Általában Keleten, vagy inkább Dél-Keleten nem olyan égető szükségszerűség az istállózás, ebből következően a szénakészítés sem, és így a kézikasza használata sem. Ma is százmilliók takarítják be a rizst, a kölest, a búzát a jóval kevésbé termelékeny, derekat nyomorító sarlóval.

Az agrártechnikának ez a folyamatos tökéletesítése a speciálisan európai viszonyokból ered, nevezetesen az egyén autonómiájából, amely

még a legintenzívebb feudális függés mellett is megmarad. A jobbágy már nem egy faluközösség tartozéka, még ha falu is a lakhelye, a közösségi célú termelésnek csak nyomai vannak, eltérően Ázsia faluközösségeitől, a földesúr-jobbágy viszony is perszonalizálódott, vagyis az egyén közvetlenül lép kapcsolatba uralmával és nem a közösségen keresztül. A virágzó feudalizmus időszakában (1000-1400) már visszazerezte helyét az árutermelés, a pénz, a jobbágy százalékot fizet, vagyis kilencedet, tizedet, ami egyébként sem jelent drasztikus elvonást. Általában az átlagos európai ország lakosságának egy-két százalékát teszi ki a nemesség (kivétel Magyarország 5% és Lengyelország 6-7%), vagyis az adózók száma biztosítja a luxusfogyasztást, nem pedig az egyes egyének kizsákmányoltságának nagy foka. A jobbágy a többletet piacra viheti, tehát lehetősége van egy bizonyos határig a felhalmozásra. Ez a határ a jobbágyi függés kereteit már veszélyeztető „tollasodása” a parasztnak, amelyet ha megközelít, akkor azért az államhatalom igyekszik időben közbe lépni, egyrészt emelve az adóterheket, másrészt jogi eszközökkel gátolni a gyarapodást.

A házi kisipar összezsugorodása, az iparcikkkel való önellátás mértékének jelentős csökkenése a városi céhesipar és kereskedelem kivirágzását teszi lehetővé, és ez a munkamegosztás társadalmi méretekben a termelékenység jelentős emelkedését eredményezi.

Itt az „innovációs kényszererők” helyett már nyugodtan használhatjuk az „innovációs hajtóerők” kifejezést. Persze a falun belüli differenciálódás azért erős kényszererőként is felfogható, ami alól nemigen bújhat ki az egyén...

4. A keresztény – iszlám vetélkedés

Amikor Európa a Római Birodalmat követő anarchia és szétforgácsoltság állapotába süllyed, annyira, hogy saját antik örökségét is elfelejti (hogy majd később az arabok közvetítsék vissza neki), akkor egy írástudatlan beduin hatalmas világi és vallási-eszmei birodalmat támaszt Dél-Keleten. Mohamed 622-ben Mekkából Medinába megy

(hidzsra) tanait hirdetni. Egy évszázad sem telik el, és 711-ben már Tarik vezetésével hatalmas muszlin hadsereg kel át a Gibraltári-szoroson, meghódítva Hispániát, benyomulva a frank állam területére. 732-ben Poitiers-nál sikerül csak megállítania őket Martell Károlynak. Keleten, a Boszporusznál egyelőre tartja magát Bizánc, a Római Birodalom keleti örököse, ám 1336-ban az oszmán-törökök már megvetik a lábukat a Gallipolli-félszigeten, Európa dél-keleti csücskén. Egy évszázaddal később, 1453-ban Konstantinápoly is elesik, a török Európa szívéig, Bécsig nyomul előre. Vagyis a keresztény Európa bizony sokáig vesztesre állt! Gondoljunk csak meg: Perzsiától az Atlanti-óceánig terjedő egységes birodalom akkor, amikor Európa a koraközépkor anarchiájában, államok sokaságára szabdalva, szinte védtelenül áll bármilyen külső erővel szemben!

Végül a két civilizáció élet-halál harcából mégis a keresztény Európa kerül ki győztesen. Ennek okai nagyon sokrétűek. Szerepet játszik ebben bizonyos mértékig a természeti viszonyok évezredes lassú változása, konkrétan Arábia elsivatagosodása.

A rómaiak a mai Arab-félszigetet még Arábia Félixnek, Boldog Arábiának nevezték; Észak-Afrika Róma éléstára volt. A mai Dél-Jemen területén virágzott Sába királynőjének a Bibliában megénekelte, legendásan gazdag országa. Ugyanakkor ne feledkezzünk meg a „termékeny félholdról”, az arab civilizáció szülőhelyéről.

Az éghajlat szárazabbá válása a Közel-Keleten persze innovációs kényszererőket is gerjesztett, nem véletlen, hogy kivirágzik az arab kereskedelem, a hajózás. Először a muszlinok használják a háromszögletű „latin” vitorlát, amellyel jobban lehet manőverezni, mint a négyszögletes vitorlával. Jóval az európaiak előtt már használják a kínaiaktól átvett iránytűt, kezükbe kerül az egész távolsági kereskedelem Nyugat-Afrika, India, sőt Kína, valamint a Vörös-tenger és Földközi-tenger térsége között. Elég csak utalni arra, hogy Kolumbusz

is az arab-oszmán török előretörés miatt kénytelen Indiát nyugat felé hajózva keresni!

De sokáig előttünk járnak a technika és a tudományok terén is. Lótenyésztésük kiváló, harci ménjeik legjobbak a világon („arab telivér”), a damaszkuszi és a toledói acél (ez utóbbi is arab!) közmondásos minőségű. Az arabok teremtik meg először a fegyverek tömegtermelését, és ők hozzák létre az első igazi tömeghadsereget.

A tudományban egy évezreden át teljes a fölényük. Nézzük csak a matematikát! Indiai eredetű ugyan, de ők közvetítik Európába az „arab” számokat, bevezetik a trigonometriát, az algebrát, a logaritmust, az algoritmus fogalmát (mind arab kifejezések!).

Szinte bámulatra méltó, hogy az arab tudósok rávetik magukat az antik európai örökségre, lefordítják a görög klasszikusokat és tanítják is. Minden arab városban működik iskola, a nagyobbakban egyetem. A Nyugattal, majd Avicenna és Averroes ismerteti meg Platónt, Arisztotelészt stb. Hispániában.

Ugyancsak bámulnunk kell a muszlin toleranciát, ahogy hagyják a meghódított területeken a másvallásúakat élni, vallásukat gyakorolni. Messze vagyunk még a modernkori bigott, türelmetlen, dogmatikus iszlámtól!

Európa városai még a római romokon hevenyészetten összetákoltszalvak, amikor Damaszkusz, Bagdad stb. százezres óriási metropoliszok, felékesítve az ezeregyéjszaka minden építészeti szépségével.

Nagyon érdekes az iszlám jog, amelyről az európai embernek csak a saria, a kézlevágás, a korbácsolás jut eszébe, holott ezek későbbi, torzításból eredő képződmények. Az iszlám jog egyenlőnek tekint minden muszlin vallású polgárt, egyfajta „polgárjogot” érvényesít tehát, vagyoni és egyéb különbségektől teljesen elvonatkoztatva. Gondoljuk csak meg, hogy eközben Európában mindenütt jogilag is rögzítik a

jobbágyság jogfosztottságát, sok területen röghöz is kötve a lakosság döntő többségét. Az arab világban elképzelhetetlen olyan intézmény, mint a földesúri pallosjog, netán az „első éjszaka” joga. Naszreddin Hodzsa történetei, az Ezeregy éjszaka meséi érzékletesen mutatják be ezt a jog szerinti egyenlőséget, amely teret enged a szegénynek és perze a bölcs kádinak, hogy a törvény betűjének érvényt szerezzen gazdagság és hatalom ellenére is. A muszlin jog másodrendű polgárként kezeli ugyan a nem mohamedánt, de a magánjogi perekben ez nem tükröződik. Inkább csupán bizonyos jogokkal nem élhetnek, és nagyobbak az adóterhek.

Mindezek ismeretében valóban különös, nem tipikus okokat kell keresnünk a keresztény-muszlin, illetve az európai-arab (majd később török) vetélkedés végső eredményét magyarázva.

Kétségtelen, hogy az éghajlati változások Arábiára nézve kedvezőtlenek a római kortól napjainkig. A kereskedelem fejlődésére ugyan ez lendítően hatott, lévén, hogy Arábia részei tartósan élelmiszerimportra kényszerültek, azonban mégis az volt a végeredmény, hogy Európában termelékenyebbnek bizonyult a mezőgazdaság, nagyobb többletterméket tudott felhalmozni, el tudott válni a mezőgazdaság az ipartól.

Azonban mindezt felerősítették a „nem tipikus”, „különös” elemek. Már említettem, hogy Európában milyen forradalmi változások kezdődtek az agrártechnikában a IX. században. A ló eke elé fogása, majd a hámnak a szügyre való kerülése döntő jelentőséggel bírt. Ugyanakkor az arabok sohasem fogták a lovat eke elé, de még tehervivő szekér elé sem, egyszerűen azért, mert a ló a férfiaság szimbóluma, a harcok megtestesítője, nem „alacsonyítják” le ilyesmivel.

Az arabok nem használják a kézikaszát, továbbra is sarlóval takarítanak be, nem tökéletesítik az ekét és a többi földművelő szerszámot. Nem válik el náluk a mezőgazdaság és az ipar, megmarad a házi önellátó kisipar és a földművelés szerves egysége, összenövése. Ezek perze még mindig nem okok, inkább okozatok, és ha a gyökerekhez aka-

runk eljutni, akkor éppen az Európai középkor „pozitív” anarchiájához kell visszakanyarodnunk!

A korai és a virágzó iszlám (622-1100 között) jogi egyenlősége valójában a törzsi demokrácia egyfajta tovább élése, civilizált változata. Csakhogy ennek a törzsi társadalomnak sok visszahúzó eleme is tovább élt, mint például a magántulajdon hiánya, a föld közös tulajdona. Itt azért figyelmeztetni kell arra, hogy a különböző korszakokban, Arabia különböző területein igen eltérhettek egymástól a tulajdonviszonyok, a birtokperek gyakran egyfajta kvázimagántulajdonra utalnak, néha már egész fejlett formában. (Örökletesség, adás-vétel stb.). Mégis jellemző az állami tulajdon és a bérlet, az araboknál a szafávi, a törököknél pedig a szpáhi birtok formájában. Érdekes, hogy a meghódított területeken jellemző sokkal inkább az eredeti tulajdonosok meghagyása és egyfajta kvázi magántulajdon kialakulása, amit persze tetemes adóval, a harádzszal terheltek. Az ősi arab területeken csak az oázisokban találunk ilyen magánbirtokokat (mulk), amelyek kis területek, és inkább a helyi vízforrás birtoklásához tapadnak.

Érdemes megemlíteni a sokféle földbirtoklási forma közül a katiát („levágott föld”), amelyet az állami tulajdonból hasítanak ki és határidő nélkül egy földművelőnek adnak. Ez mégsem válik tulajdonná, mert elhanyagolása esetén az állam visszaveszi.

Vagyis a tulajdonviszonyok jobban hasonlítanak Marx „ázsiai formációjának” viszonyaihoz, mint az európai feudalizmuséhoz.

A muszlin-arab dinamizmus belsőleg már a szeldzsuk török hódítás idején, a XI. században megtörik, ami külső téren még sokáig nem érzékelhető, a birodalom óriási méretei, katonai ereje miatt. Igaz, e század végén Európa már megmutatja oroszláncörmeit a keresztes hadjáratokban, 1099-ben még Jeruzsálemet is sikerül visszafoglalni.

A szeldzsuk törökök felemelkedése, a Káspi-tenger mellékéről történő terjeszkedésük dél felé, 1040-ben a dandánkáni csatában aratott

győzelmüket, Irán meghódítása, 1055-ben bevonulásuk Bagdadba már az arab hanyatlás jele. 1187-ben Szaladin szultán visszaszerzi a keresztésektől Jeruzsálemet, de a szeldzsuk török hódítás mégis csak intermezzo marad, maradványait a mongol hódítás semmisíti meg. Amilyen gyorsan emelkednek föl, olyan gyorsan tűnnek le a szeldzsukok; és a későközépkori nagy török birodalmat nem ők, hanem a kisázsiai oszmán törökök hozzák majd létre.

Oszmán – egy török család voltaképpen a Fekete-tengerhez közeli vidéken, amely lassan, szívósan építi ki hatalmát Anatóliában, egyesítve az oda beszivárgó türk törzseket. Első szultánjuk Murád a IV. században, még Edirnében székel. 1453-ban azonban már ők bizánc urai, 1517-ben pedig I. Szelim bevonul Kairóba.

Bármennyire dinamikus külsőleg az iszlám civilizáció, most már nem arab, hanem ottomán birodalomként, az arab kor letűnte egyben a törzsi demokrácia vége, a társadalom megmerevedése, a fejlődés megtörése, az aziatikus („ázsiai típusú) vonások felerősödése is egyben, a „keleti” despotikus berendezkedés győzelme tehát. Az állam uralkodó szerepe egyre erősödik az egyéb autonómiájával szemben, ami egyben kifejezésre jut a jövedelmek fokozódó központosításában, a többfrontos hadviselés (Európa, Perzsia, a még független arab részek) felemészti a társadalom erőforrásait. A magán- és állami tulajdon párharcából ez utóbbi kerül ki győztesen, a kiterjedő bérleti rendszer, a birtokos gyakori váltogatása rablógazdálkodáshoz vezet. Senki sem érdekelt ilyen körülmények között a „termelőerők” fejlesztésében.

Ki kell térnünk itt is a rabszolgaság jelenségére. Már az araboknál megfigyelhető a rabszolgaságból való katonai alakulatok felállítása. Olyannyira, hogy az arab kor vége felé a hadsereg nagy része ilyen katonává lett rabszolga, mutaziliti. Ez a hadsereg helyenként és indónként kezébe veszi az államhatalmat is, ilyen például a mamelukok (mamluk=rabszolga!) állama Egyiptomban 1250-1517 között.

A törököknél pedig a meghódított népek gyermekeiből felállított javi-cseri, vagyis a „janicsár” hadsereg. Rabszolgából akár nagyvezír, vagy szultán is lehetett, vagyis óvatosan kell bánnunk a fogalmakkal. Nem kell rögtön megláncolt, korbácsütésektől szenvedő szerencsétlenekre gondolnunk!

Természetesen a keresztény-muszlin vetélkedés végső kimenetele szempontjából meghatározó volt a „termelőerők” fejlődésének alakulása az ottomán birodalomban, valamint ezen fejlődés kibontakozása Nyugat-Európa agrárszférájában. Ahogy erősödik az állam szerepe a mikroközösségekkel szemben az iszlám világban, úgy gyengül az állam szerepe és a mikroközösségek szerepe az individuummal szemben Európa nyugati peremén, Angliában.

Vannak még egyéb tényezők is. Európában az egyenesági leszármazás lesz a trónutódlás alapja, ami tiszta, világos viszonyokat teremt, legalábbis azon civilizációkhoz képest, ahol ez az öröklésmenet nem rögzül, és megmaradnak a törzsi viszonyok bizonytalan hatalomutódlási mechanizmusai. Arábiában és majd az oszmán-török világra ez utóbbi a jellemző, így aztán a kezdeti időkben olyan egységes birodalom későbbi története már a széthullások és újraegyesítések (vagy újraegyesítési kísérletek) végeláthatatlan láncolata. Bár Róma után Európa sohasem lesz olyan egységes, mint időnként az arab, majd a török birodalom, de az egyes államok hatalmi viszonyai sokkal stabilabbak, mint ott.

Arábia évszázadokra egységes nyelvet beszélő, egységes kulturájú, egységes közigazgatású birodalmat teremt, miközben Európa államok és nyelvek, valamint kultúrák sokaságára bomlik, mindez mégis kevés! Az a régió győz, ahol az individuum kifejlődése előbbre lendülhet, és ezen a téren Európa birtokolja a bölcsék követé...

Ami a gazdaság fejlődését illeti, sokan tévesen túlhangsúlyozzák Mohamed rendelkezését, amellyel megtiltotta a pénzkölcsön utáni kamatot. Tudjuk, hogy Jézus is kikergette a kufárokat a templomból,

mégsem hanyatlott le a kereskedelem a keresztény világban emiatt. Az araboknál is működött a pénztőke kölcsönzés intézménye, csak nem kamatnak nevezték a profitját. Maga Mohamed is kereskedő volt (nyilván innen származnak kedvezőtlen benyomásai az uzsorából) és ismerte az áruhitel gyakorlatát. Valójában a kiszipolyozó uzsorakamatot tiltotta meg. Az arab világban igen nagy kereskedő- és pénztőke vagyonok halmozódtak föl, ezért beszél Clude Cahen „iszlám kapitalizmusról”, amely nagyon hasonlított az „antik tőkefelhalmozásra”. Az esemény is hasonló volt, vagyis ebből az ipari kapitalizmus nem tudott kinőni.

Kétségtelen, hogy az iszlám bizonyos előírásai fékezőleg hathattak bizonyos gazdasági ágakban. A rómaiak észak-afrikai szőlőültetvényeinek nyoma sem maradt a szesz élvezetének tilalma miatt, amelyet azért nem mindig és nem mindenütt tartottak be az iszlám világban.

A sertéshús evés tilalma egy fontos háziállattól fosztotta meg mind a zsidó, mind az iszlám területeket. A Közel-Kelet sertésállománya meg volt fertőzve trichinellával és galandféreggel, valamint a zsíros hús a meleg éghajlaton valóban nem volt túl egészséges táplálék. A lényege: mégsem a Korán előírásai jelentik, hanem az individuum fejlődésére kedvezőtlen történelmi körülmények.

5. A mongol intermezzo

(Avagy a városfejlődést meggyorsító különös külső hatás)

A nagy keresztény-muszlin vetélkedésben senki sem figyelt oda egy keleten fellépő veszélyre, amely azonban hamarosan mindkét civilizációt létében veszélyeztette. Végül a tatár invázió Európának csupán a keleti részét érte el, ám a mohamedán világ jóval többet szenvedett tőle. Timurlenk majdnem csírájában fojtotta meg például az éppen csak megszülető ottomán államot.

A XIII. század elején Dzsingisz kán egyesíti a mongol törzseket, 1220-ban meghódítja Transzoxániát és Horezmet. 1237-40 között a kelet-európai puszták, vagyis Oroszország meghódítása következik.

1241-ben tatár betörés Magyarországra és Lengyelországba. A két erős kelet-európai királyság szinte kártyavárként omlik össze.

Ázsiában a mongolok hasonló sikereket érnek el, már 1211-ben egyszerűen lerohanják Kínát, majd 1234-ben megdöntik az annak maradék részein uralkodó Csin-dinasztiát is. 1221-ben támadás a delhi szultanátus ellen. 1239, Örményország elfoglalása.

1242-ben Dél-Oroszországban létrejön az Aranyhorda birodalom, 1243-ban csata Kösze-Dagnál, a tatárok legyőzik a rúm-szeldzsukokat, megnyílik az út a muszlin világ felé. 1258-ban Hülegü rendez iszonyatos vérfürdőt Bagdadban. 1260-ban Bajbarsz, egyiptomi mameluk szultán állítja meg őket Egyiptom kapujában, Ájn Dzsálutnál.

Timurlenk (Tamerlán, a Sánta Timur) 1398-ban Indiát hódítja meg.

1402-ben Ankaránál legyőzi a második oszmán uralkodót, Bajezidet, akit el is fog és ki is végez.

Az események, csaták, hódítások ismertetése során óhatatlanul felmerül a kérdés: hogyan volt mindez lehetséges? Elfoglalni Kínát, Indiát, Oroszországot, Perzsiát, az egész Közel-Keletet. Mi volt a titka ennek a hihetetlen katonai dinamizmusnak, amely mögött nem állt valójában „ütőképes” civilizáció, kultúra?

A történelemtudomány az eseményeket rögzíti ez esetben, az okok feltárásával adós marad. Mi lesz rövidesen a kontinensnyi mongol hódításból? Egy két és félmillió népfelhalál, állatsordákkal valahol az ázsiai félsivatagi pusztákon. A mongol hódítók bárhová betették a lábukat, azonnal idomultak a meghódítottak civilizációjához. Általában iszonyatos kegyetlenséggel pacifikálták a meghódított területeket, de ha ez a pacifikálás befejeződött, akkor rendkívül toleránssá váltak

mindenfajta mássággal szemben, olyannyira, hogy elképesztő metamorfózissal a meghódítottak képére formálták át magukat. Átvették szokásaikat, öltözetüket, nyelvüket, vallásukat, ételeiket stb. Egy-két nemzedék múlva megszűntek mongolok lenni, indiaiakká, kínaiakká váltak.

Ahol az etnikai és rasszjellegek nem engedték meg ezt a tökéletes beolvadást, mint például Oroszországban, ott kidomborodott a tatár társadalom igazi jellege: a parazitizmus. Elősködtek a meghódítottak testén.

Ám a parazita lét elkényelmesít, elhalnak a kultúraképző mechanizmusok, akár a gyökerek a fagyöngynél, vagy az emésztőszervek a bélféregnél.

Volt a mongol hódításnak Európában és a muszlin világban egy nem elhanyagolható következménye viszont. Bebizonyosodott, hogy a város, a védelmező városfal, a kőépítmények, mint a várak, kolostorok védelmet nyújtanak a félelmetes nomád lovassággal szemben.

Magyarországon a mongol kivonulás után hatalmas lendületet vesz a vár- és városépítés, IV. Béla király nem véletlenül vonul be a köztudatba második honalapítóként. Buda várossá fejlesztését, a budavári palota építésének elkezdését is neki köszönhetjük.

Egész Kelet-Európában felgyorsul az urbanizáció, az építészet általános fejlődése. Nyugat-Európában valami hasonló zajlott le a X. század első hét évtizedében, amikor a magyarok nyilaitól rettegtek mindenfelé. Szintén a városépítkezés, a várak, kőépítmények létrehozása, valamint a nehézpáncélos lovagi harcmodor bizonyult hatékony ellen-szernek. Ez utóbbi viszont az ipar, a fémművesség fellendülését hozta magával, a páncélkészítés fontos tevékenységgé vált.

A nehézpáncélos lovat nem bírta el a hagyományos paripa, ki kellett tenyészteni a nehéz, lomha, de erős lófajtákat. Amelyek majd aztán

eke elé foghatók lesznek, illetve ökör helyett a teherszállító szekeret vontatják. Ez a nehéz lótipus hiányzik ugyanakkor a muszlin arab területekről.

Így függnék hát össze az események, folyamatok! Történelmi kihívások jelentkezése és az arra adott válaszok, az innovációs kényszererők fellépte és a társadalom elmozdulása a megfelelő irányba.

Kalandozó magyarok a X. században, válaszként a nehézlovasság megjelenése, ami viszont új lótipust kíván, és ebből következik az európai agrárforradalom. Mongol betörés Kelet-Európába, a város- és várépítkezés fellendülése, a keleti periféria időleges felzárkózása a centrumhoz a XV. század végére.

A városépítés kibontakozása kedvez az iparosmesterségek fejlődésének, ezek elválásának a mezőgazdaságtól, a céhek kialakulásának.

A másik oldalon nyilvánvalóvá válik a parazita-formák zsákutca jellege, a mongoloktól a XX. századi Harmadik Birodalomig. A kultúrák ereje, fejlettsége dönti el, hogy a hódító, vagy a meghódított kerekedik-e végül felül.

A mongol betörés még valamire gyakorolt nagy hatást: a nemzetudat csíráinak kifejlődésére. A mézszárlás egyformán érintett jobbágyot és nemest, még a király is arra kényszerült, hogy Trau várából kiszökve egy csónakban kuksoljon napokon át, a nyílt tengeren. Akkor az a csónak jelentette Magyarországot... A közös sors, az érdekazonosság felismerése, az „országokban” való gondolkodás már előképe volt a nemzetben való gondolkodásnak. „Ami nem pusztít el megerősít”! – Nietzsche igazsága a népekre is vonatkozik.

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Dr. Balázs Judit

Környezetvédelem és a közös biztonság a mediterrán régióban

A közös biztonság fogalma komplex fogalom: magába foglalja a nemzetállamok együttesét, melyek léte a nemzeti biztonság fizikai és pszichikai feltételei között biztosított. A XX. század utolsó harmadában egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy egyetlen nemzetállam sem őrizheti meg tartósan biztonságát csupán nemzeti biztonsági erőfeszítések, katonai döntések eredményeképpen.

A nemzeti biztonság megteremtése jóideig egyenlő volt egy olyan védelmi rendszer kiépítésével, mely megbízható oltalmat nyújt egy esetleges külső támadással szemben.

Ez a biztonságfelfogás alig jelentett valamivel többet, mint a fizikai lét garantálását, ami esetenként kiegészülhetett a biztonságtudat pszichikai elemével.

Interdependens világunkban azonban a biztonság hosszú távon csak mint közös biztonság létezik. S ez nemcsak a társadalmi-gazdasági folyamatok fokozódó globalizálódásából, hanem a kölcsönös függés-ráutatlásból is törvényszerűen adódik.

A biztonságpolitikát évszázadokig a katonapolitikával tekintették azonosnak. Az utóbbi évtizedekben, de különösen a katonai bipolaritás megszűntetésével, azonban a katonapolitika már csak a biztonságpolitika egyik eleme lett, s előtérbe kerültek a nem katonai tényezők.

Ennek hatása kettős: egyrészt a katonapolitika szerepe- optimális esetben – csökken, másrészt a nem katonai szféra – a gazdaság, az ideológia biztonságpolitikai dimenziót kap¹.

A biztonság nem katonai tényezői közül előtérben álló gazdasági biztonság maga is összetett fogalom, nem csupán a gazdaság stabilitását, működőképességét, ellátásbiztonságot jelent, hanem itt is éppen a kölcsönös függésből-ráutaltságból² fakadó stabil nemzetközi gazdasági kapcsolatrendszer jelenlétét is feltételezi.

Ma már tény, hogy olyan társadalmak, gazdaságok jöttek létre, melyek „rendeltetésszerű” működése során is állandóan növekszik azoknak a veszélyeknek és potenciális veszélyforrásoknak a köre, ami mögött a tulajdonképpeni katonai fenyegetettség háttérbe szorul.

Növekvő fontosságukká válnak eközben a gazdasági biztonság kérdései, s így a környezetvédelemé, ami éppolyan komplex megközelítést igényel, mint az egész kérdéskör maga.

Mielőtt azonban a környezetvédelem és a közös biztonság néhány, a Mediterrán térségre érvényes összefüggésével foglalkoznánk, a környezetvédelem kérdését a politikai gazdaságtan kategóriáinak felhasználásával szeretném megközelíteni, rámutatva a környezetvédelem és a közgazdaságtan néhány releváns összefüggésére.

¹ Dunay Pál: Magyarország biztonságpolitikája, in: Konfliktus és Együttműködés. Budapest, 1988.

² Úgy érzem, ma már joggal állíthatjuk, hogy az autarkias, pusztán önerőre támaszkodó gazdaságok kora lejárt. Történelmi példák igazolják, hogy a mesterségesen teremtett gazdasági elszigeteltség történelmi kategóriákban mérve csak rövid ideig tartható fenn, mialatt a gazdaság súlyos károkat szenved.

1. Környezetvédelem versus gazdasági növekedés

„Korábban főként a fejlesztés környezetre gyakorolt hatását figyelték. Ma viszont tudjuk, hogy a környezetromlás egyre több területen állíthatja meg, vagy fordíthatja visszajára a gazdasági fejlődés lehetőségét”.³

A 60-70-es évek folyamán a fejlett országok gyors termelésnövekedése egyértelműen a piackonform tényezők figyelembe vétele mellett ment végbe.

Jóllehet, a természetrombolás jelenségei már akkor is megmutatkoztak – sőt valójában már századunk 20-30-as éveiben is⁴ előrevetették árnyékukat – az ökológiai egyensúly felborulása azonban még nem fenyegetett közvetlen veszéllyel.

A környezetrombolás viszonylag elszigetelten, kisebb régiókat érintve jelent meg, a környezeti ártalmak nem öltöttek globális méreteket.

A 60-70-es években egyre erősebben kibontakozó környezetromboló folyamatok elsősorban annak köszönhetőek, hogy a tudományos műszaki forradalom első hulláma felszínre vetett minőségileg új és mennyiségileg óriási árutömeg a hagyományos tőkés piac törvényei szerint született. E piac, ill. az e piacot kiszolgáló termelés körén belül maradt azonban a környezet védelméhez fűződő társadalmi érdek: a környezetet erősen szennyező technika és technológia jött létre.⁵ A mértéktelenül felduzzasztott termelés óriási nyersanyag- és energia-

³ Our Common Future, Oxford, New York Oxford University Press 1987. Az idézet a Környezeti és Fejlesztési Világbizottság jelentéséből való.

⁴ Itt utalnék A.C. Pigon „The Economics of Welfare,” (London 1932) c. művére, mely köztudomásúan e területen úttörőnek számít.

⁵ Szlávik János: A környezetvédelem néhány közgazdasági összefüggése. In: Társadalmi Szemle. XLIII. május p. 4. 4.

igénnyel lépett fel, a termelés folyamán nagy mennyiségű hulladék keletkezett, ami azonban súlyosabb, a termékek egy része is már rövid életű, s maga a termék is természetes körülmények között nem lebomló hulladékká válik.

Ilyen körülmények között a társadalom és természet korábban harmónikusnak tűnő egysége – néhány kivételes helyzetben lévő régiótól eltekintve – felbomlott, s a bolygónk megindult az ökológiai krízis felé vezető úton.

A természet és társadalom egységében rejlő ellentmondások az árutermelés fokozódó expanziójával jutottak felszínre.

Mindez a termelésnek az alapvetően piacorientált sajátosságából adódik, vagyis hogy a termelő gazdasági egységek tevékenysége a nyereségnek és nem a társadalom hosszú távú érdekeinek rendelődik alá. Az ellentmondás tehát az érték és a használati érték csak mint az érték realizálásának feltétele jelent meg.⁶

A természet mint használati érték adott tényező, s a termelésnek ebben a rendszerében háttérbe szorul, de mint absztrakt érték sem jelenik meg, miután nem emberi alkotó tevékenység terméke.

Az előbbieken említettük, hogy a társadalom és környezet növekvő ellentmondása a termelés piaci érdekeknek történő alárendeléséből adódott. Ez a megállapítás azonban azt a hamis látszatot kelti, mintha a környezetrombolás csak a fejlett tőkés társadalmak jellemzője lenne. Valójában azonban a társadalom és környezet kapcsolata, a környezetvédelem nem valamiféle társadalmi elkötelezettséghez kapcsolódó kategória. Sokkal inkább koncentrált kifejezője egy gazdaság szervezethez, fejlettségi szintjének. Ha megnézzük ugyanis a szocialista országok gazdaságpolitikáját az 50-60-as, de még a 70-es években is,

⁶ Szlávik János: A környezetvédelem néhány közgazdasági összefüggése. In: Társadalmi Szemle. XLIII. május p. 4. 3.

egyértelmű, hogy a gazdasági elmaradottság leküzdése érdekében alkalmazott extenzív gazdaságpolitika hatalmas környezeti károkat okozott. Sőt, ha tovább megyünk, azok a természetátalakítási programok, melyek a Szovjetunióban „az ember legyőzi a természetet” jelszó alatt valósultak meg, beláthatatlan környezeti károkat okoztak.⁷

Így a gazdaságfejlesztési prioritások eldöntésekor ha csak piackonform, vagy a közvetlen növekedést gerjesztő szempontokat vesszük figyelembe és ennek nyomán alakul egy gazdaság ágazati és termékszerkezete, akkor könnyen olyan döntések szülehetnek -sőt a múltban elsősorban erre volt példa – melyek a későbbiek folyamán éppen környezetkárosító hatásuk miatt a további növekedés korlátaivá válhatnak. Ha csak termelési egység kategóriában gondolkodunk, ráfordítás-nyereség alapon kalkulálunk, akkor éppen olyan fejlesztésekre kerülhet sor, amit éppen a környezetkárosító volta miatt vissza kellene fogni.

Valójában amikor a termelés környezetkárosító hatásáról beszélünk, akkor nemcsak maga a termelési ciklus során keletkező környezetrombolást – levegő-, vízszennyezés, stb – kell figyelembe vennünk, hanem azt a termelés-szerkezetet is, ami egy fogyasztói szerkezet kialakulását teremtette meg. Ha a környezetvédelmi szempontokat tartjuk elsődlegesnek, vagy legalább is lényegesnek, akkor a termelés oldaláról kell elsősorban egy környezetkonform fogyasztói szerkezetet kialakítani.

A környezetvédelem ugyanakkor nemcsak egyszerűen a termelés része, hanem az újratermelés szerves tartozéka is. Az egymást követő ciklusok során ugyanis nemcsak az anyagi javak bővített újratermelését kell megvalósítani, hanem ugyanúgy szükség van az elhasznált természeti erőforrások és a környezet újratermelésére is. A környezet

⁷ Gondolatok itt pl. a „folyók megfordítására” az Aral és a Kaspi tóba ömlő folyók vízének elvezetésére, ami mindkét tó kiszáradását indította el. Ma már a tavak apadása évről-évre több métert tesz ki.

újratermelése azonban a tőkére épülő költség, ami idáig nem jelentkezett, aminek azonban az áruban megtestesülve meg kell térülni. A környezetvédő beruházásokat bekalkuláló tőke hozadéka így értelemszerűen csökken. Tudatos környezetvédő politikát folytató országokban azonban módot találnak a tőkehozadék különbözőségeiből adódó termelőtőke „felértékelődés” vagy „leértékelődés” kiegyenlítésére. (A leggyakrabban alkalmazott módszer az adórendszer.) Nemzeti keretek között erre megvan a lehetőség.

A környezetvédelemre vonatkozóan azonban a nemzeti határokon túltekinthető politikára van szükség: *nemzetközi egyensúlyt kell kialakítani az emberi szükségletek kielégítésére és az ökológiai jellegű korlátok között, mégpedig az összehangolt, harmonizált fejlesztés útján.*

Ehhez azonban nem elegendő a „hagyományos” környezetvédelem, miután az jobbra csak a kibocsátás fázisában érvényesül, hanem a termelési ciklus egészét – beleértve a fogyasztást is – kell a környezetvédelmi szempontok szerint kialakítani.

2. Meddig él a Földközi-tenger?

Egy, a 80-as évek közepén készült felmérés szerint a Földközi-tenger körüli országok szennyvizeinek 90%-át engedik tisztítatlanul a tengerbe⁸, amely a Gibraltári szoroson keresztül csupán 180 évenként újul meg. Ehhez járulnak még az ipari szennyvizek és a légköri lecsapódások. A háztartási és mezőgazdasági szennyvízzel évente 360 ezer tonna foszfor és 1 millió tonna nitrogén kerül a Földközi-tengerbe. Számítások szerint 1 gr foszfor 100 g. alga növekedését teszi lehetővé, majd ez utóbbi lebomlása 150 g. oxigént von el a víztől. A növénytápanyagok tömeges vízbejuttatása elegendő ahhoz, hogy normális körülmények között a tengert lassan túltrágyázza. A Földközi-tenger

⁸ Az adatok az akkor még NSZK-ban megjelenő Vorwärts napilap 1985. Október 3-i számából valók.

azonban olyan természetes sajátosságokkal rendelkeznek, amelyek ezt a folyamatot le tudják lassítani,⁹ ugyanakkor azonban éppen ezen sajátosságainál fogva tudja „exportálni” a vízbe bekerült szennyezőanyagok jó részét. A tengeráramba bekerült anyagok közé tartozik a rendkívül fontos moszatfajta, a posidónia,¹⁰ a Földközi-tenger „zöld tüdeje”. Egyetlen négyzetméter posidónia egy nap leforgása alatt 14 liter oxigént képes felszabadítani. A Földközi-tengerbe bejutó szennyeződések, elsősorban a szintetikus mosószerek egyes alkotóelemei¹¹ ugyanakkor kihalásra ítélik a posidóniákat. A posidóniák kulcsszerepet játszanak az ökológiai egyensúly fenntartásában, így elterjedésük csökkenése katasztrofális következményekhez vezethet. Legaggasztóbb ugyanakkor az, hogy életfeltételeik éppen ott vannak, ahol a tengerpartot legerősebben érinti a városiasodás és a tömegturizmus. Ezen túlmenően a Földközi-tengerben fejlődő posidóniák mintegy 30%-a átkerül az Atlanti-Óceánba, s ott biztosítják olyan tengerészek tápanyagellátását, amelyek egyébként csekély planktonsűrűségük miatt halottak lennének.

Így látjuk, hogy a Földközi-tenger ökológiai egyensúlyának, természetes állapotának megtartása valójában nemcsak a Földközi-tenger partvidékén kialakult életfeltételekre van hatással, hanem befolyásolja

⁹ A Földközi-tengerben a leszálló vízmozgások sokkal gyakoribbak, mint a felszálló áramlások. Ezért a növénytápanyagok ritkán találhatók a felső rétegekben, ahol az algák felhasználhatják azokat. Az Atlanti-óceánból jövő vízmennyiség sokkal kisebb sótartalmú, mint a Földközi-tenger, ezért a víz a felszínen marad, s erős párolgásnak van kitéve. Azok a víztömegek, amelyek elhagyják a tengert, közelítően azonos sótartalmúak, mint a Földközi-tenger, de háromszor annyi foszfor található bennük, mint az Atlanti-óceán vizében.

¹⁰ A posidónia földünkön csak két helyen fordul elő: a Földközi-tengerben és Ausztrália déli csücskén.

¹¹ Számítások szerint évente 60-70 ezer tonna szintetikus mosószert kerül a Földközi-tengerbe. A mosószerek forgalomba hozásakor végzett ellenőrzések szerint a kártékony anyagok 90%-a biológiailag bomlékony. A kísérleteket azonban édesvízi körülmények között végezték el, ahol az értékek lényegesen kedvezőbben alakultak.

a régió kívülről eső területek természetes környezeti biztonságát is. A Földközi-tenger térsége hatalmas környezeti ártalomnak van kitéve.

A Földközi-tengeri környezetvédelemmel foglalkozó szakemberek azonban szinte kizárólag olyan problémákkal foglalkoztak, amelyek a térség mind üdülőterület vonzerejének csökkenésével fenyegettek.¹²

A környezetvédelem bolygónk egészét érinti. A környezeti ártalmakat előidéző folyamatok nagyságrendjüket tekintve fokozatosan nagyobb és nagyobb területeket, régiókat érintenek. A környezetvédelmi feladatok ugyanakkor globálisak és nem oszthatók fel teljes egészében nemzeti részekre. Ennél a pontnál ugyanis látszólag összeütközésbe kerülnek a nemzeti érdekek. A jelenlegi termelési feltételek között – hosszú távon ez nem szükségszerűen marad így – ugyanis környezetünk termelési ciklusok során történő megújítása ma már jelentős többletkiadással jár, miután megszűnt egy állandó, s eddig adottnak hitt „járadék” a tőkének. S így a környezetvédő termelés és fogyasztás nemzeti szinten mért tőkehozama alacsonyabb, mint azon ágazatoké, ahol a környezetvédő feladatokat nem veszik figyelembe, vagy sajátos geográfiai adottságaik révén lehetőség van azok egy részét más országra hárítani.¹³ A környezet-tudatos nemzeti termelési és fogyasztási szerkezet kialakítása azonban nem lehet nemzetközi differenciálódási folyamatok előidézője.

Így egy szűklátókörű politika esetében látszólag összeütközésbe kerülhet a nemzeti és nemzetközi érdek. S ennél a pontnál úgy érzem, a nemzetközi érdeknek meg kell előznie a nemzeti „érdekek” érvényesü-

¹² A különböző kagylófajták, rákok fertőzősége, a halak húsában található higanytartalom, a strandok nyersolaj szennyezettsége stb.

¹³ Gondolok itt Románia esetére, ahol is feltehetően az ipari szennyvizet vezetik a folyókba, melyek Jugoszlávia területére érve gyakorlatilag halottak, vagy a határövezetben telepített vegyigyár, melynek légszennyezettsége Bulgária területére áramlik. A Földközi-tengerben a szintetikus mosóporok alkotóelemeinek biológiai lebomlása akár 5 hónapot is igénybe vehet.

lését. Számos nemzeti program, elképzelés nyilatkozat született, melyek a környezetvédelmi feladatokat nemzeti szinten rögzítik.

Utalnék itt az 1984-es Olaszországban¹⁴ hozott környezetvédelmi dekrétumra, mely szabályozza a tengerpart egyes szakaszainak, illetve a folyók és tavak partjainak tisztaságának megőrzését.

De említhetnénk a mintegy 140 környezetvédelem érdekében hozott központi törvényt Jugoszláviában¹⁵ vagy az ipari beruházások környezetvédő szempontjainak rögzítését a bolgár beruházás-szabályozásban.

Nemzetközi vonatkozásban újfajta kapcsolatok alakulnak ki a globális ökonómia és a globális ökológia között. A közelmúltban az országok egymástól való kereskedelmi gazdasági függésének gyors bővülésével kellett szembenézni.

Most hozzá kell szoknunk a nemzetek egyre növekvő kölcsönös ökológiai függéséhez. A gazdaság és ökológia mind több szállal szövődik össze – helyileg, országosan és globálisan – az okok és következmények egybefüggő szövetévé.¹⁶

¹⁴ Carbone, F.: Tutto il verde melle tue mani, in: Panorama, 1984. nov. 19. pp. 234-243.

¹⁵ Environmental Policy in Yugoslavia. In: OECD Observer, No. 142. 1986. Jugoszlávia felbomlását követően a törvény is hatályon kívül került.

¹⁶ Láng István: Környezetvédelem problémái korunkban. in: Külpolitika 1988/2.

Dr. Krizsán László

Korai regionalizációs folyamatok és tendenciák történelmi-társadalmi elemei Afrikában a XIX. században

A világgazdaságban végbemenő jelenkori folyamatok – közöttük a regionalizáció – kutatása és elemezhetősége szempontjából nem érdektelen megvizsgálnunk azokat a történelmi eseményeket, amelyek a regionalizáció mai megjelenésekor hasonló módon és arányokban időlegesen meghatározó befolyást gyakoroltak környezetük társadalmi-politikai- és egzisztenciális viszonyaira.

Vizsgálódásunk színtere Afrika, kora a XIX. század. E térségben és korszakban egymásraható gazdasági és politikai tényezők alakíthattak ki valamilyen formában önálló régiókat, elkülönülő, területi, etnikai, vallási, foglalkozási, vagy hatalmi alapon szerveződött, sajátos életmódot folytató embercsoportokat.

Az elkülönülő embercsoportok, vagy régiók létrehozásában két – egymással ellentétes hatású – erő munkált. A kisebb csoportokból, vagy egyedekből – mint például a szökött rabszolgák kevert népességéből – ötvöződés eredményeként képződött egy nagyobb, közös érdekű embercsoport, vagy területi egység, illetve a nagyobb közegből, népcsoportból, területi egységből osztódás útján vált, vagy válhatott ki az emberek olyan csoportja, melynek érdekei és törekvései – gazdasági, vagy gazdaságon kívüli tényezők következtében – eltérően alakultak az anyaközösség, a többség által megvalósított szokásoktól, életmódtól, magatartástól.

1. Korai regionalizációs folyamatok Afrikában

Afrika területén a XIX. században az elkülönülő, régiókat alkotó folyamatok, illetve ilyen tendenciák sokasága figyelhető meg. A kivál-

tó okok ugyancsak sokfélék, különbözőek: eredhettek természeti csapásokból, kiválthatták babonás hiedelmek, vallási-társadalmi-törzsi- és etnikai ellentétek, illetve különbözőségek.

Régiókat a XIX. századi Afrikában elsősorban azok a tényezők voltak képesek létrehozni, amelyek a rabszolga-árut termelő társadalom gazdasági érdekei és az egyes vidékek eltérő gazdasági alakulása és különböző fejlettségi színvonalára nyomán alakultak ki.

A régiók kialakítása és az egyes vidékek közötti különbözőségek életére legközvetlenebb hatást gyakorló erő a rabszolga-kereskedelem volt.

A rabszolga-kereskedelem hatásai kiterjedtek az egész kontinensre, érintettek minden embert és határozottan magosztották a lakosságot a kereskedelemről meggazdagodó és ennek nyomán a szolgaság állapotába kerülő csoportokra. Magyar László a XIX. század nagy magyar Afrika-kutatója ezen állapotot a következőképpen jellemezte: „A nemzetnek csaknem fele a másik fele résznek, mint rabszolga adatik meg.”¹

A lakosság ilyen megoszlásával párhuzamosan, nagyarányú területkülönülések mentek végbe. Azon vidékek, amelyek a rabszolgaszerző vállalkozások célpontjai voltak és ahonnan nagy tömegekben hurcolták el a munkaerőt, szinte lakatlanná válva, gazdaságilag elsorvadva, míg a rabszolga-kereskedelem bonyolításával foglalkozó központok gazdaságilag felvirágoztak. Ilyen központok rendszerint a kikötőkben, a XIX. században végig Afrika dél-nyugati partvonalán és az emberkereskedelemmel foglalkozó szárazföldi, a kontinens belsejében fekvő központokban jöttek létre.

Ezen központok körül kialakult régióban kifejlődött a kézműipar számos ága. Hajóácsok, kovácsok, kötélverők, takácsok és tengerészek biztosították vízi járműveket a Dél-Amerikába irányuló rabszolga-kereskedelemnek. Ezen ipari központokban – amelyek szükségszerűen

azonosak voltak a rabszolga-piacokkal – virágzott a belső és transzkontinentális kereskedelem. A rabszolgákért Európából érkező hajók különféle szövetkezetek, szerszámokat, fegyvereket, égetett szeszt és ékszereket hoztak, a Dél-Amerikából újabb rabszolga-szállítmányért visszatérő hajók pedig az Újvilág kincseit és áruit hozták el a fekete kontinensre.

Ezen áruk értéke és mennyisége egyre nőtt, mert a rabszolgák mennyisége, az európai és tengerentúli áruk ellenértéke is folyamatosan és korlátok nélkül növekedett.

Az afrikai társadalmakban az emberkereskedelem évszázadai folyamán kialakult egy rabszolgatermelő mechanizmus. A bíraskodást, a hadsereget és minden egyéb társadalmi intézményt, a szokásokat, sőt még a vallást is oly módon alakították, hogy azok minél több rabszolgát juttassanak azok tulajdonába, akik kellő hatalommal és befolyással rendelkeztek ahhoz, hogy a társadalmi rabszolgaáru-termelést saját hasznukra kisajátítsák. A korábban tárgyilagos és disztinált ítéletekre törekvő bírósági tanácsok minden bűnt rabszolgasággal büntettek,² és ítéleteikben csupán az jelentett valamiféle motivációt, hogy súlyosabb vétség esetén nemcsak az elkövetőt, hanem családját is rabszolgasággal sújtották. Óriási tömeget taszítottak rabságba a babonák, a rosszindulatú vádaskodás, a határidőre meg nem fizetett adósságok, nem is szólva a rabszolgaszerző, szomszédok ellen viselt háborúkról.

Növelte a rabszolgák számát az a körülmény is, hogy a rabszolgákat összefogdosó ügynökök, attól félve, hogy a hosszú úton betegség, kimerültség, éhség, vagy akár konkurens bandák megtizedelik, esetleg elrabolják szállítmányuk jelentős részét, rabszolgáik számát olyannyira megnövelték, hogy még a legrosszabb körülmények között is haszonnal kecsegtetett vállalkozásuk.

A rabszolgák „termelése” és értékesítése évszázadok során kialakult és megerősödött rendszer szerint ment végbe az afrikai rabszolga-piacokon. Ám a XIX. század elején e harmonikus rendet megzavarták

azok a rendeletek, amelyek az 1815-ös Bécsi Kongresszuson születtek és elsősorban Anglia nagyhatalmi, afrikai gyarmatosítási terveit szolgálták. Anglia – a jövőendő gazda szemével – nem nézhette tovább az afrikai lakosság elhurcolását, noha e kereskedelem egyik kezdeményezője volt. Egy eljövendő gyarmatosítás szempontjából a lakosságot és az afrikai felvevő piacot mindenképpen meg kellett őrizni. Ez a megoldás sugalmazta a rabszolgák Afrikából történő kiviteli tilalmát.

E tiltó rendelkezést a vezető európai nagy- és tengeri hatalmak valamennyien elfogadták, ám nem hivatalosan, tovább folytatták a jól jövedelmező emberkereskedelmet.

A rabszolga-kereskedelemben érdekelt hatalmak elsősorban azt a vezető szerepet kifogásolták, amelyet Anglia igyekezett biztosítani magának a rabszolga-kereskedelem felszámolásában. Vitatták továbbá Anglia jogát a különböző zászlók alatt vitorlázó hajók átkutatására és nézetkülönbségek adódtak a rabszolga-kereskedésben vétkes személyekkel szembeni eljárás módját és illetékességét érintően is.

Anglia is elégedetlen volt a Bécsi Kongresszus társhatalmainak e kettős viselkedésével és radikális, a többi hatalomtól független, önálló intézkedésekre határozta el magát. Angol hadihajók végigvitorláztak Afrika nyugati-délnyugati partjai előtt és sorra felégették a rabszolga-piacokat, lakóikat elkergették és a nemrégben még virágzó városokat visszaadták az őserdőnek.

Az Atlanti-óceánon valóságos blokádot építettek ki az angol hadihajók. Megállítottak és átkutattak minden vízi járművet, s amelyiken rabszolgát találtak, a hajót lefoglalták, legénységét pedig foglyul ejtették. A megszabadított rabszolgákat a legközelebbi parton szárazra tették, de további sorsukkal mit sem törődtek.

Ezek az eljárások fenéig kavarták a rabszolga-kereskedelem háromszáz esztendeje nyugvó posványát és olyan változásokat indítottak

el, amelyek nemcsak e kereskedelem folyamatában, hanem az érintett afrikai népek életében is korszakhatárt jelentettek.

Mindenekelőtt: az „élő-áruval” folytatott kereskedelemben érdekeltek a megváltozott körülmények között is igyekeztek megtartani e kereskedelemből származó hasznukat, vagy legalábbis, annak menthető részét. Viszont: a szigorú parti ellenőrzés nem tette lehetővé a kereskedőtelepek hagyományos módon való működését. Ezért a régi, mindenki által ismert és a tengerpartokon működő kereskedelmi telepeket áthelyezték olyan biztonságot ígérő területekre, amelyek egyrészt természeti környezetüknél fogva jó rejtékhelyet nyújtottak, másrészt amelyeket az ellenőrzést végző hajók sem ismertek. Ilyen biztonságos hely azonban viszonylag kevés akadt a nyugat- és délnyugat-afrikai partvidéken, ezért a megszüntetett rabszolgakereskedő faktoriák egymás mellé kényszerültek települni a védettnek érzett területeken. Helyválasztásukat nagyban nehezítette az a körülmény is, hogy a parti övezetek – a Rabszolgapart és Sierra Leone egyes körzeteinek kivételével – a 19. század első felében már, mint az eljövendő gyarmatosítás hídfői, az európai hatalmak ellenőrzése alatt álltak. Azok a kereskedők, illetve rabszolgakereskedő társaságok, amelyek nem gondoskodtak maguknak kellő időben új telephelyről, az egyre komolyabb part menti ellenőrzés miatt kénytelenek voltak beszüntetni működésüket, vagy, ha mégis próbálkoztak, az ellenőrzést végző hadihajók megsemmisítették kereskedelmi központjaikat.³

Az ideális környezetet az emberkereskedelem folytatására a Kongó torkolatvidékén találták meg. A hajók a nagy folyón mélyen be tudtak hatolni a szárazföldre és a parti növényzet elrejtette járműveiket és a rabszolgaszíneket egyaránt. Ez a hely annyira biztonságosnak látszott, hogy a kereskedők – a Guineai-öböltől a kontinens déli szögletéig – szinte valamennyien a Kongó torkolatához igyekeztek. Ily módon a rabszolgakereskedelem korábbi több ezer kilométeren elnyúló piacai koncentráltak egy igen kis területen.

Jól illusztrálja a különféle nemzetekhez tartozó rabszolga-kereskedők ezen egybecsődülését Magyar László leírása a Kongó alsó folyásánál tapasztalt kereskedelmi viszonyokról:

„Képzeld meg olvasóim állapotomat; én egyedül, nemzetségemre magyar, csak nem egészen ismeretlen utakon keresztül, váratlanul mintegy 30 különféle nemzetből alakult piráta-életmódú rabszolga-kereskedők között...”⁴

A rabszolga-kereskedők által elhagyott telepeken gyors hanyatlás kezdődött. Magyar László forrásértékű leírást közöl a rabszolga-kereskedelemből ily módon kikapcsolt Benguela sorsáról.

...”a városban közönségesen pusztaság uralkodik, s ezt csak időről időre a belföldről érkező kisebb karavánok szakasztják meg, melyek az eladásra magukkal hozott árucikkkel, milyenek az elefántcsont, viasz, kopálmérga és festőmoh, a benguelai külkereskedelmet még némileg fölélesztik. Azelőtt ez a nagy számmal kivitt rabszolgáknál fogva nagy értékű volt, de most már igen csekély és jelentéktelen.

Ha a napközben uralkodó siri csendben a jövevény ... erősen megdöbben ... estve a nyolc és kilenc óra között tökéletes sötétségbe borult városban el fog szörnyülködni: sehol emberi lényt nem lát, mind elhagyta az utcákat, melyeken csak a prédát kereső hiénák és sakálók fülhasító ordításai és a tenger felől fúvó szél üvöltései hangzanak el, azt gondolná: valami egyiptomi nekropoliszba (holtak városa), nem pedig élő emberektől lakott városba érkezett.”⁵

A rabszolgakereskedők távozásával e városokban számos kézműves iparág is, elvesztve megrendelőit, elsorvadt. Hajókat a rabszolga-kereskedelem korában Afrika partvidékén szinte kizárólag a rabszolga-kereskedelem céljaira készítettek. Ugyanígy a hajók javításával foglalkozó ácsoknak, kovácsoknak, takácsoknak stb. ezek a megrendelők biztosították a megélhetést. E kézművesek közül azonban csak kevesen követhették új telepükre a kalmárokat, akiknek addig dolgoztak, mivel

a koncentrált piacot jóval kevesebb kiegészítő és kézműves is képes volt ellátni. A kézművesek mellett létalapjukat veszítették a hivatásos felhajtók, hajcsárok, örök is, akik minden állomáshely körül nagy tömegben települtek és évszázadok óta nem termelőtevékenységből, hanem a rabszolga-kereskedelemben való közreműködésből éltek.

A belső területeket a tengerparttal összekötő utak kivétel nélkül rabszolga-kereskedő utak kivétel nélkül a rabszolga-kereskedő központoknál vezettek ki a tengerhez. Valójában rabszolgák taposta ösvények voltak ezek, de minden egyéb közlekedést itt bonyolítottak le. Miután a rabszolgák nem taposták többé és csak az egyéb árukat szállító, igen ritkán közlekedő belföldi karavánok használták, az utakat visszahódította a természet, benőtte a gyom, elnyelte az őserdő. Ezzel hatalmas területek veszítették el kapcsolatukat a külvilággal, az európai és dél-amerikai árukat is forgalmazó kereskedelemmel.

Afrika fejlett régiói – melyeket a rabszolgakereskedelem hozott létre – e kereskedelemben beállott változás, e kereskedelem koncentrációja következtében, a XIX. század első felében, megszűntek létezni.

Azokon a területeken, ahová az ember-kufárok az angol hadi hajók elől menekültek – hiába gyűlt itt össze az iparosok és kereskedők egy része is – a régihez hasonló fejlett ipari és kereskedelmi központ nem tudott kialakulni. E fejlődésképtelenség oka leginkább abból adódott, hogy e telepök „titokban”, minden kapcsolatot kerülve éltek mindennapjaikat. A kapcsolatok hiánya pedig a széleskörű, fejlődést előmozdító kereskedelem és ipari tevékenység fokozatos elsorvadását jelentti.

E területeken – bár a létező ipari és kereskedelmi tevékenység számottevő hányada a nagy változás után is itt, a már koncentrációzott rabszolga-piacokon ment végbe – nem ipari – kereskedelmi jellegük alakította régióvá, hanem válság övezetként való megjelenésük.

E válság, amely kiterjedt az érintett terület minden lakójáról, ismét szoros összefüggésben állt a rabszolga-kereskedelem megváltozott körülményeivel, azzal, hogy a rabszolgák „előállításának” módja változatlan maradt, értékesítésük lehetőségei viszont megváltoztak.

Hiába hoztak a Bécsi Kongresszuson és az ezt követő egyeztető tárgyalásokon határozatot a rabszolgák Afrikából történő kivitelének tilalmáról, a rabszolgák „termelésére” beállt afrikai társadalmi intézmények éppen olyan intenzitással „termelték” a rabszolgákat, mintha a Bécsi Kongresszus és a tiltó határozatok nem is léteztek volna.

A különbség csupán annyi volt, hogy a rabszolgatömegeket ezután a koncentrálódtatott kereskedelem titkos rabszolga-piacaihoz terelték. Itt elenyésző részüket a gyorsjáratú hajók kockáztatni merész kapitányai kiválogatták, a többit, a „felesleges árut” ugyanazok a hajcsárok kergették szét, akik ide hurcolták őket.

A felesleges, létalappjukat vesztett és ellátatlan emberek óriási tömege halmozódott fel és nőtt minden újabb belföldi rabszolgakraván érkezésével a nyugati partok közelében fekvő rabszolga-centrumok körül. Ezek a feleslegessé váló emberek több ezer kilométerre kerültek el szülőföldjüktől, számos törzsből verbuválódtak,⁶ nem értették sem sorstársaik, sem a helybeli lakosság nyelvét. Idegenek voltak, a megélhetés és a beilleszkedés reménye nélkül.

Hogy mennyire feleslegesek és értéktelenek voltak a rabszolgává tett, de rabszolgaként fel nem használt emberek, azt talán legszemléletesebben a német Afrika-kutató, Hermann Wissmann illusztrálja könyvében. Wissmann egy képet közöl: néger rabszolgakereskedő revolvérrel céllovást gyakorol. Céltáblái eleven emberek, a piacon el nem kelt néger rabszolgák voltak.⁷

Az önellátásra fegyverek és szerszámok híján képtelen tömegek létfenntartásuk érdekében a legkézenfekvőbb megoldást választották: raboltak, loptak, gyilkoltak.

A koncentrált rabszolgapiacok környékéről kiáramló, társadalmon kívüli embertömegek valósággal előzönlöttek az e piacokkal szomszédos, vagy azokhoz közelebb fekvő tartományokat. Számuk növekedésével egyre nagyobb és nagyobb sugarú körben veszélyeztették a lakosságot. Ahol megjelentek, ott elszaporodtak a rablások, bizonytalanná váltak a karavánutak és a közbiztonság egészen megromlott. Nagy tömegekben telepedtek be, befogadottként vagy erőszakkal, olyan tartományok lakói közé, amelyek földrajzi helyzetüknél fogva már korábban is inkább ragadozásból, hajcsárkodásból, semmint munkával szerzett javakból éltek. E betelepülések eredményeként valóságos „rabszolgatartományok” jöttek létre, amelyeknek lakói, keveredve és megerősödve a földönfutókká tett „felesleges” rabszolgákkal, rettegésben tartották messzi területek lakóit. De nemcsak saját tartományukban veszélyeztették az élet és a vagyon biztonságát, hanem idegen tartományokba, országokba is elkalandoztak. Azok a volt rabok viszont, akik nem jutottak kapcsolatba a sarcoló, rabló települések lakóival, vagy ha ezek továbbkergették a hontalanokat, egyénileg vagy kisebb bandákba verődve kóboroltak és alkalmi rablásokból, lopásokból tartották fenn magukat.

A rabszolga-piacok közelsége korábban a fejlett területek régióit, a jólét, az ipar és a kereskedelem központjait teremtette meg, a koncentrált rabszolga-piacok környékén viszont a nyomor és létbizonytalanság vert tanyát.

E régiók tömeges emberi tragédiák színterévé is váltak. A helyi lakosság és az európai kereskedők, hogy elkerüljék a rabszolga-vásáron el nem kelt emberek bűnözéseit, a „feleslegeseket” egyszerűen legyilkolták.

Ezen összehangolt intézkedések csak kegyetlenségük miatt nevezhetők pártatlannak. Valóságos eredményük jóval kisebb és jelentéktelenebb volt, mint hírük. Minden kegyetlen megtorlás ellenére jelentősen megerősödtek a rabló tartományok, amelyek a XIX. század közepétől

egyre meghatározóbban befolyásolták Dél-Nyugat-Afrika tengerparti lakosságának életét. E tartományok erejére jellemző adatot közöl Magyar László:

„... Jose Coelho Rodriquez d' Amaral 1853-ban az ottani kereskedők szorgalmazására s a hadi költségekre bőven tett adakozásai által indítva, meg akará fékezni a zsvány népeket, melyek már több ízben a tengerparti kereskedő telepeket is feldúlták vala. Bailundo harcias népeit is segédre hívá, s ezek csak ugyan Kaluáma vezérlete alatt 10.000 fegyveres embert küldének, kik a Benquelából kiindult portugál hadhoz csatlakozának. Egyesült erővel berontának a rablók tartományába, de több mint 4 hónapig minden siker nélkül harcolának. Végre Kaluáma és hadserege csúfosan megszalasztották s az egész hadjárás eredmény nélkül maradna.”⁸

A rabszolgaságtól oly sokat szenvedett fekete földrészre, a rablótartományokkal, újabb elkülönülő régiókat rajzolt a történelem.

A vázlatosan felsorolt XIX. századi afrikai régiók közös jellemzőjeként említhetjük, hogy valamennyi, különböző okokból elkülönülő régióban nagymértékben megváltozott a társadalom összetétele.

A szabad rabszolga-piacok övezetében a kézműves- és kereskedő elem jelenléte és tevékenysége volt a meghatározó. Ennek megfelelően kézműves, kereskedő szabad közemberek jelentették a számbeli túlsúlyt és belőlük kerültek ki a helyi igazgatás és hatalmi szervezetek előljárói.

Abban a régióban, ahol a rabszolgakereskedelem koncentráldott az értékesítésre át nem vett rabszolgák kerültek szorosan túlsúlyba, még az „igazgatás” feladatait az idegen rabszolgakereskedők sajátították ki.

A rabszolgatartományok régióiban vegyes lakosság létezett, nagyrészt volt rabszolgákból, szökött- és törvényen kívül álló elemekből. E vegyes lakosság vezető elemei nagyrészt erőszakos cselekményekkel

választódtak ki és ugyanilyen eszközökkel igyekeztek vezető helyüket és szerepüket megtartani.

A társadalmi összetételek és struktúrák eltérő volta mellett a rabszolga-kereskedelem által létrehozott régiókban nagy volt a különbség nyelvi vonatkozásban is. Míg a szabad közemberek által működtetett rabszolga-piacok telepein létezett egy nagyjából azonos, közös nyelv, addig a koncentráldott rabszolga-kereskedelem „rejtett” központjaiban sokféle nyelv divott. Elég itt utalnunk arra a már idézett, Magyar Lászlótól származó adatra, mely szerint a bómai emberkereskedők vagy harminc nemzethez tartoztak.

A rabló-tartományok nyelvi sokfélesége csak a kaleidoszkóphoz hasonlítható. A kontinens minden részéből összeszedett, majd feleslegesé váló és rabló életmódra kényszerülő embertömeg nyelvi megjelenése valószínűleg sokban hasonlíthatott a bábeli állapotokhoz.

A legmarkánsabban elkülönülő régiókat a szökött rabszolgák hozták létre rejtekhelyeiken.

Afrika lakosságának jelentős hányada, nép- és törzstörédekre szakadozva, két évszázadon keresztül valóságos titkos történelmet élt meg ezeken a rejtekhelyeken.

A XVII. század közepétől a rabszolgakereskedelem általános létbizonytalanságot idézett elő a fekete kontinensen. E helyzetben a megmaradás egyetlen reményét a rejtőzés ígérte. A rabszolgaság már ismert kínjai elől menekülő rabok és a szolgaság fenyegető réme elől futó szabadok egyénenként, vagy csoportosan, mind nagyobb számban és egymást érő hullámokban igyekeztek oltalmat találni a természet zord, de biztonságot és szabadságot nyújtó vadonjaiban, a „rejtőző falvak” – egy későbbi megjelöléssel – a kilombókban.⁹

A kilombókban az emberek valósággal eltemetkeztek. Az ide menekülők számára megszűnt a külvilág. Elvesztették családi-rokoni-

törzsi kapcsolataikat, kiszakadtak saját népük közösségéből és a jól ismert, korábbi természeti környezetükből. Az izoláltság és rejtőzés megszüntette annak lehetőségét is, hogy a kilombók lakói szomszédaitól tanulják el mindazt, ami életüket elviselhetőbbé teszi, de amelyet saját erejükből nem tudtak elérni. A menekülők addigi életvitelük, szokásaik, termelőtevékenységük és társadalmi törvényeik csaknem teljes feladására kényszerültek. Számukra a rejtőzés szabta meg és alakította ki az életforma tartalmát és kereteit. A rejtőzés, amely egyrésztől megoltalmazta a csupasz emberi életet, másrésztől viszont elzárta ezen véletlenszerűen összeverődött menekülők előtt az anyagi és szellemi kultúra behatolásának elemi lehetőségeit.

E kettősség olyan embercsoportok – a kilombók mikrotársadalmainak – kialakulásához vezetett Afrikában, aminőt addig az emberiség múltjának egyetlen más korszaka és színtere sem ismert.

A kilombók lakossága az egyénileg vagy csoportosan menekülő volt rabszolgákból, vagy a rabszolgaság elől futó emberekből képződött. A szökött rabszolgák szabad szállásain rendszerint az egyénileg, a rabszolgaság állapotából, különböző törzsekből verődtek össze az emberek, jobbra feleség és gyermekek nélkül. Az ilyen telepeken az együttélés kezdetben rendkívüli módon megnehezítette a társadalmi intézmények – ideértve a családot is – valamint a közös nyelv hiánya és a sok néptöredékből verbuválódott közösségben a szokások különbözősége.

A szökött rabszolgák szabad szállásain Afrika etnikai mozaikképe állt össze és e heterogén masszából csirázott ki évtizedek, évszázadok alatt egy kevert eredetű, de nyelvében, szokásaiban és intézményeiben már egységes és genetikai értelemben új embercsoport. Egy olyan mikrotársadalom, amelyben a körülmények szabta hátrányok között, nehezen felismerhető alakban, már a nemzeti összetartozás emberionális vonásai is felfedezhetők.

A szökött rabszolgák szállásai benépesítették Afrika egész vadonvidékét és mindazon helyeken megjelentek, ahol a mostoha természeti adottságok biztonságot, nyugalmat ígértek. A számos kilombóból azonban csak néhányat sikerült az európai kutatóknak, misszionáriusoknak és gyarmati tisztviselőknek megismerniök.¹⁰

A kilombo-települések másik nagy csoportját a „rejtőző népek” falvai alkották. E falvak – ellentétben a szököt rabszolgák szabad szállásainak lakóival – még nem ismerték a rabszolgaság állapotát. Éppen ez elől menekültek, s nem egyéenként, hanem nagyobb összetartozó csoportokban. Gyakran az egész falu vagy a falu lakosságának többsége választotta a rejtőző életmódot. E népcsoportok – egy faluból származván – közös nyelvet beszéltek, rendszerint családjukkal menekültek és normális volt közösségükben a férfiak, nők és gyermekek aránya. Intézményeik, szokásaik, vallásuk és törvényeik azonosak voltak.

A rejtőző falvak lakói a társadalmi létezés közös és megszokott elemeit tekintve, előnyösebb helyzetűeknek tűnnek, mint a szökött rabszolgák szállásainak heterogén tömege, ám ez az előny csak kezdeti és látszólagos volt. Mert, míg a szökött rabszolgák szállásain egységet teremtő, a lakosságot összekovácsoló folyamatok mentek végbe, addig a rejtőző népek falvaiban szekularizációs, osztódó tendenciák hatottak. Elsősorban annak következtében, hogy a rejtekhely nagyszámú közösségnek nem tudott biztonságot nyújtani, ezért a nagyobb tömegben letelepedő „rejtőző néptöredéknek” már a letelepedését követő közeli időben osztódnia kellett. Ki kellett bocsátani lakosságának azt a hányadát, amely tömegével az egész település biztonságát veszélyeztette.

Az elzárttság körülményei között – a nagy tömegben letelepülő népek esetében – az egymásközötti házasságok kényszere a lakosság szellemi és fizikai korcsosulásának veszélyét idézte fel.

Ez a kedvezőtlen hatás nem érvényesült a szökött rabszolgák szabad szállásain élők esetében, mivel ott sok egyéni menekültből képződött a lakosság.

A kilombók helyének kiválasztásakor a legfontosabb kívánalom a zord természeti környezet megléte volt, amely emberi településre alkalmatlannak mutatta a vidéket és elriasztotta az esetleg odamerészkedő rabszolgavadászokat.

Angola céli részén, a Munda-Evambó-Lungó- és Kapota tartományok határövezetében fekvő, Magyar László által a XIX. század közepén felfedezett kilombók népe már több évszázada élt a „Tüzes szél” oltalmában, olyan vidéken, ahová, ha véletlenül rabszolgakereskedő tévedt, riadtan, azonnal visszafordult.

A kelt-afrikai Fuladoyo szabad rabszolga-szállás környékét terméketlen föld övezte, ahol még fű sem nőtt és a folyók vize sós volt.¹¹

Afrika változatos természeti- és terepviszonyai az emberi közösségek fennmaradására alkalmas rejtekek sokaságát kínálták a menekülők számára.

Legtöbb védelmet a sziklás tereptől remélték, s ezért elsősorban a hegyvidékek népesültek be kilombókkal. Gyakran előfordult, hogy a síkvidéki menekülők, a hosszabb vándorlás veszélyeit inkább kockáztatva, a hegyekben kerestek menedéket.

A szikla-kilombók-nak talán legjellemzőbb és példának is tekinthető települését 1883-ben látogatták meg katolikus misszionáriusok, Joruba-földön, Ado sziklarengetegében: „A vidék teli van összevissza hányt gránittömbökkel; néhol keskeny szoros van a sziklák között, másutt hirtelen kapaszkodik az ösvény a gerincre és meredeken száll le.

Éppen az teszi ezt a sziklatengert festőivé, hogy sötét völgyek, molsolygó rónák és lombos csúcsok váltakoznak egymással. Fárasztó

munka után kezdett kibontakozni az Ado hegy óriás méreteivel; északi oldalán testéből levált tömbök szűk és mély völgyeket képeznek, tövében pedig 50-60 gunyhóból álló falucska húzza meg magát, ahol vendégszerető fogadtatásra találtunk. A lakosok itt azt beszélték, hogy az Ado magaslatán emberek laknak, amiben mi kételkedtünk, mert ki menne a magas, terméketlen hegycsúcsra lakni. Meg akarván a dologról győződni, tizenegykor indultunk neki a sziklának. Az ösvény laza gránit törmeléken vezetett föl és ez különösen nehezítené a mászást. El is hagytuk a görelyes ösvényt és ott kúsztunk fel a szikla-falon, hol fényesre csiszolódott út mutatta az irányt. Nem lengett egy csepp szellő, nem volt az égen egy darabka felhő, képzelhető, mibe került a különben is terhes hegymászás. A hegyoldal első síkján megpihenvén és körültekintvén, kúsztunk a meredek oldalon föl. A második fensík éppen olyan rideg, kopár volt, mint az első és szintén lakatlannak tetszett, de egy kanyarodásnál a sziklafal által elfödve, vagy 40 házból álló falucska szerénykedett. Néhány fa is tengődött benne, hogy levelei között a madár, árnyékában az utas megpihenjen; akad bokor, fű és bogáncs is, hogy a birka és juh megélhessen. Érkezésünk nagyon meglepte a népet, a fiú- és leánygyermekek nem győztek eleget bámulni. A király után tudakozódván, a még magasabban fekvő helységbe igazítottak. Az úton nagy víztartóra bukkantunk, melyet sűrű bokrok védnek a napsugarak ellen. Ezt a síkot elég vastag agyagföld borítja, díszlik tehát benne a fa, bokor és fű, él rajta juh, kecske, baromfi, galamb, sőt nagy álmélkodásunkra még egy lovacska is tévedt ide. Megjegyzendő, hogy a felső faluba fölkiért az alsóból mindenki, aki nem volt halálos beteg. Míg a király rendbe szedte magát, hogy illően fogadhasson, hűsítő sörrel kínálgattak emberei. A király ülve fogadott, abban a szobában, hol bálvány-szobrai állanak. Szívélyes volt, legalább erre vallott, hogy egy kosár „kauri” csigát és egy birkát adott ajándékba. Vagdalt húst is főzetett kecskéből, vagy majomból-e, nem tudhattuk meg. Mivel a hegy csúcsáig még nehéz utunk volt, emberei néhány korsó sörrel kísérték. A hegytetőn van a harmadik falu és így ezt a kietlen sziklát körülbelül 1000 ember lakja. A szerencsen lomha és szereti a kényelmet, miért laknak tehát ezek az emberek ily járhatatlan sziklán?

Félnek a rabszolgaságtól és inkább megküzdének itt ezer bajjal, semhogy vásárra kerüljenek”¹²

A kilombók biztonsága nagyban függött attól, hogy lakóik mennyire voltak képesek eltüntetni a szálláshoz vezető nyomokat, az ösvényeket és utakat.

A kilombók helyének megválasztásánál fontos szempont volt, hogy az a forgalmas utaktól, folyótól lehetőleg távol essék. „A főútvonalaktól távol nem akadt elhagyatott zúg, ahová ne húzódtak volna be csoportostul a megtört emberek, akik úgy kapaszkodtak az életbe, mint fuldokló a szalmaszálba.”¹³

A kilombók íratlan törvényei szigorúan megszábták, hogy a lakóhelyet eláruló utat, ösvényt, a rejtőző falu lakója nem taposhat. Magyar László a Mu-kuandó törzs kilombókban élő lakóinak „útszonyáról” az alábbiakat jegyezte fel: „... az idegenekkel a legkisebb érintkezést is minden módon kikerülni igyekeznek és annyira megy náluk ezen óvakodás a külsők iránt, hogy az általok lakott tartományba, a szó teljes értelmében véve semmi utak nem léteznek; mert közös szokás náluk, ritkán vagy soha nem térni vissza az előbbi úton, de mindig ... más utat keresni; ezt pedig csak egyedül azon okból cselekszik, hogy oly móddal nem maradván lábcsapás, az idegenek hozzájuk közelítését könnyebben kikerülhetik.”¹⁴

A sokezer lakossal bíró menekültvárosba, Abeokutába sem vezettek egyenes utak. „Az érkezőnek sűrűség között bújkáló ösvényen kell elérni a sáncokat. Háborús időben ez a sűrűség képezi a védelem első harcvonalát; minden bokor mögött ember áll és a viszonyokkal nem ismerős ellenség drágán fizeti meg tudatlanságát. Erről európai vitézek is meggyőződtek.”¹⁵

A rejtőző falvak többségét szinte csak hasoncsúszva, összeszagga-tott ruházattal és bőrrel lehetett megközelíteni, valahogy úgy, ahogyan Stanley és emberei érkeztek a belső-afrikai Bukanda helységbe: „... le-

hetetlen volt előbbre jutni, mielőtt az áthatolhatatlan sűrűben alagutat nem vágtunk, így magunknak utat nem törtünk a fejünk felett, ágakból és kúszónövényekből, nádból és sásból álló sűrűn összenőtt hálószerű boltív alatt.”¹⁶

Az életet jelentő, megszüntethetetlen utak és ösvények ellenőrzésére a kilombók népe – mint a kelet-afrikai Taveta lakói – nagy figyelmet és energiát fordítottak: „Tisztáikat az erdő közepén csinálták meg; azokat tehát minden oldalról sűrű, csaknem áthatolhatatlan növény-öv környékezi; csak három keskeny, kanyargós gyalog-ösvény vezet rajta keresztül; ezeket a leggondosabban őrzik; naponként megvizsgálják, nem látni-e rajtok emberi nyomokat; éjjel pedig őket elzárják.”¹⁷

2. A kilombók társadalmának működési sajátosságai

A kilombók társadalma, melyet a marxizmus nem tud megmagyarázni

A kilombók – mint a legelterjedtebb és legidőtállóbb régiók – belső életvitelét számos tényező és helyi adottság határozta meg. E meghatározó elemek sorában a legfontosabb az etnikai összetétel állapota volt. Az a körülmény, hogy egy néptöredékhez, törzshöz tartozó nagyobb homogén közösség alkotta-e a kilombó lakosságát, avagy egyénileg menekülő rabszolgák mozaik-társadalma népesítette be azt. Az előbbi esetben – mint már utaltunk rá – a nyelvhasználat és a szokások megőrzése tekintetében az egységes(ebb) etnikai összetételű lakosság előnyösebb helyzetben volt, ugyanakkor veszélyes biológiai korcsosulás körülményei közé került, míg az egyéni menekülőkből képződő lakosság mozaik-társadalma a szökött rabszolgák szabad szállásain nemcsak egy genetikailag új és értékes alapot hozott létre, hanem megteremtette a különböző népcsoportokból egy közösségbe került emberek együvértartozásának tudatát, a sorsközösség érzését, kialakította a közös nyelvet, a kulturális örökségek és hagyományok tarka sokaságától

egységes, közös szellemi kultúrát teremtett és mindezzel a „nemzette válás” csíráit bontakoztatta ki.

Mielőtt részletesebben megvizsgálánk a rejtőzés körülményei között végbemenő társadalmi folyamatokat, utalnunk kell röviden a közmúlt szellemi diktatúrájában elterebéjesedett marxista történelem-szemléletnek a kilombó-jelenséggel kapcsolatos kudarcára.

A marxista teoretikusok számos tételben fejtették ki nézeteiket, melyek szerint a társadalom fejlettségi foka az adott gazdaság közvetlen függvénye, tehát fejlett társadalmi intézmények kizárólag fejlett gazdasági alapon jöhetnek létre.

A kilombó-jelenség viszont ennek ellenkezőjét bizonyítja, azt, hogy a hanyatló gazdasági közegben is kialakulhatnak fejlett társadalmakat jellemző intézmények és általánossá válhat a demokratikus igazgatás gyakorlata.

A menekülő, aki átlépte az általa létrehozott kilombó „küszöbét”, felhagyott minden reménnyel addigi életvitelét és gazdasági tevékenységét illetően. A kovács számára nem álltak rendelkezésre a nyersfémek, a fazekasmesterség folytatásához hiányzott az anyag, a szövéshez a rostnövény. Az egész afrikai kézművesmesterség kívülrekedt a kilombók kapuin. A nyersanyag nélkül maradt mesterek kihalta után, az afrikai kézművesség legtöbb ága, a kilombókban, a feledés hatályába merült.

A földművelést és állattenyésztést a szántó- és legelőterületek szűkössége korlátozta. A létfenntartás a körülmények által meghatározott legkezdetlegesebb termelőtevékenységből, a vegetáció szintjén valósult meg.

Így váltak a kilombók az afrikai elmaradottság történelmi gyökereivé és konzerválóivá!

És ezen a degradálódott szükség-gazdaságon, a fákra visszakergetett közösségekben épült fel az emberiség történelmének egyik legfejlettebb, legdemokratikusabb társadalmi intézményrendszere, amely – az azonos jogok, a választás és választhatóság tekintetében, az általános, minden közösségi tagra kiterjedő munkakötelezettség vonatkozásában és az elosztás rendszerében – felülmúlta a „fejlett” Európa társadalmát is.

A kilombókba település nemcsak a lét pusztja fenntartása tekintetében követelt új életvitelt, hanem a menekülő tömeg együttlétének megszervezésében és főként, fennmaradásának biztosításában.

Az új helyzetben, a hagyományok iránt egyébként is érzékeny afrikaiak, reaktivizáltak olyan társadalmi intézményeket, amelyeket a menekülés előtti, tulajdoni alapon rétegződő társadalom eltorzított, vagy egészen megszüntetett.

Ilyen volt, mindenek előtt, az előljárók választásának rendszere.

E régi, demokratikus társadalmi intézmény a rabszolga-kereskedelem hatására olybá változott, hogy a vezetést a legtöbb rabszolgával, következésképpen a legnagyobb vagyonnal rendelkező személy, vagy családfő sajátította ki, majd az alacsonyabb, ugyancsak választáshoz kötött előljárói méltóságokra családtagjait és rokonait nevezte ki. A rabszolga-kereskedelem előtti korszakban létezett archaikus intézmények demokratikus jellegét a családi dinasztiaiak despotikus uralma váltotta fel. A vezetésre való rátermettség, a bölcsesség, bátorság és igazságosság nagyszerű emberi erényei helyett a rabszolgák száma és a vagyon értéke határozta meg a vezető személyét.

A kilombókban ez a rendszer alap nélkülivé vált. Itt a menekülőknél és a vezetők kiválasztásának egyetlen feltétele lehetett és létezett: a személyi alkalmasság, az átlagon felüli képességek.

A kilombó előljáróinak megválasztása, a menekülő csoport valamennyi tagjának közreműködésével, népgyűlésen történt. A népgyűlés az archaikus kor egyik demokratikus és a közösség véleményét érvényre juttató, számos kérdésben kollektív vezetést biztosító intézménye volt mindaddig, amíg a despotikus, központi irányítás ki nem fejlődött a törzsi közösségekben.

A kilombókat létrehozó menekültek először a tanácsot, a népgyűlést és az ősi, demokratikus igazságszolgáltatási intézményt elevenítették fel, az archaikus társadalmak demokratikus örökségét állították vissza és tették igazgatási rendszerük alapjává, noha ezeket – személyes élmények híján – csak a szájhagyományokból ismerték.

A kilombó közösségének egésze által megválasztott előljáró az újabb választásig irányította a rejtőző falu életét. Legfőbb feladata a biztonság megóvása és a táplálék biztosítása volt. Ez utóbbi érdekében a választott előljáró végezte a termelőmunka szervezését, amely a korábbi élethez viszonyítva teljesen szokatlan és ismeretlen következményekkel terhelte meg a választott előljáró képességeit.

Gondoskodnia kellett a közösség valamennyi tagjára kiterjedő munkakötelezettség elfogadásáról és ellenőriznie kellett a külön munkarend alapján elosztott feladatok teljesítését.

A kilombók vezetőinek a létfenntartás biztosítása mellett az igazgatás és igazságszolgáltatás töltötte ki tevékenységét. A bíraskodási eljárásban – kilombó-keretek között – visszakerült a társadalmi életben egykori megbecsült helyére a tapasztalt öregek testülete. A vének ezen bölcs és igazságra törekvő tanácsa – mint korábban említettük – akkor vált feleslegessé, amikor a rabszolgaáru termelésének folyamatában a bíraskodás szimplifikálódott és a bírói szervek, vagy személyek csak arra törekedtek, hogy ítéleteikkel minél több rabszolgát „dobjanak” az élőáruval folytatott kereskedelem piacaira.

A kilombó-közösségek a visszaállított archaikus intézmények előjáróin és a választott vezetőkön túl, semmiféle további vezető, vagy olyan személyt, akinek működése társadalmi differenciálódást feltételezne, vagy esetleg azt váltana ki, nem választottak és nem tűrtek meg közösségükben.

A kilombók belső életéről mindenkinél jobban tájékozott misszionáriusok például, csodálkozva tapasztalták, hogy a „külső” bennszülött közösségekben oly nagy szerepet játszó és szinte korlátlan hatalommal rendelkező varázslót a kilombókban nem találták.

A kilombó-társadalmak fejlett, demokratikus volta a rabszolgaság elutasításában fejeződött ki leghatározottabban. Magyar László a Munda-Evambó-környéki kilombók lakóinak a rabszolgasággal szembeni társadalmi ellenállásáról az alábbiakat jegyezte fel:

„... a rabszolgaságot, mint az emberiséget legcsúfabb vétkét, lelkökből útálják, azért soha rabszolgákat el nem adnak, vagy vesznek és igazán kimondva, közöttük a rabszolgaságnak még csak legkisebb jelét sem tapasztaltam. A közöttük előforduló pereket váltság útján szokták elintézni, az öregek közbenjártával...

Ámbár e népek is, a többi afrikaiak módja szerint, a halálozás esetét, nem a természeti rendszer következtének, de mindig valamely ellenségétől származó erőszakos tettnek hiszik: annak okául, mindig valamely rég kimúlt és a megholt rokonságához tartozó lelkek valamelyikét szokták kinevezni; melynek következtében elkerülik az úgynevezett boszorkányság vétkét, s mentve vannak ezáltal a sok véres boszúálló scenák ostorától, mely oly iszonyúan dúl és pusztít más afrikai népek között, s amelynek következtében számos család, de egész helységek is, elpusztíttatnak.”¹⁸

A legnemesebb emberi és társadalmi tudat fejeződött ki a kilombó-lakók ama viselkedésében, ahogy „módosították” a sokszázesztendősbabonás hiedelmet és a halál okozójának nem élő, rabszolgaként eladható, vagy halállal büntethető személyt jelöltek meg, hanem régen ha-

lott, rabláncra nem fűzhető és le sem gyilkolható családtagot vagy rokont. A kilombó-társadalom morális önvédelme volt ez a rabszolgaságot, vagy vérbosszút kiváltható helyzettel szemben, amely még a mélyen meggyökeresedett vallási hiedelmeket is képes volt a közösség érdekében átalakítani.

Azok az európai kutatók, elsősorban misszionáriusok, akik valamilyen kapcsolatba kerültek kilombó-lakókkal egybehangzóan elragadtatással írnak a rejtőző emberek magasrendű morális viselkedéséről. Magyar László a Munda-Evambo-Lungo és Kapota tartományokról írott tanulmányában részletesen leírja az itt meghúzódó embercsoportok erkölcsi, morális tulajdonságait:

„A mu-kuándok általában közép termetű, izmos és a fáradságok elviselésére igen alkalmas testalkotással bírnak, békések, de egyszerűsmind átkozott fene gyanakodók, ezért az idegenekkel nemcsak nem társalgók, de még azokkal a legkisebb érintkezést is minden módon kikerülni igyekeznek...

Kimondhatatlan béketűrés kívántatik arra, hogy az idegen, bármely színű legyen is, e népek bizodalmit csak kis mértékben is megnyerhesse; mert a legkecsegtetőbb szavait is annak mint hamisakat és célokra tervezőket becsmériik, valaminél bővebb, vagy szaporább módra tett adakozásait pedig, mint a nekik vetett cslnak tekintik. Azért éppen el nem fogadják, vagy pedig a vett adománnyal eltávozva, nehezen, vagy soha többé nem kerülnek szem elé. Szükség, hogy a velök bizalmas közlekedésbe avatkozni akaró személy erre való célját velök éppen ne tudassa, s csak apránként és mintegy esetleg igyekezék velük találkozni, s őket ezen alkalommal holmi csecse-becséssel, mint dohány, kések és legfeljebb még némely színes üveg vagy porcelán gyöngyökkel ajándékozza meg.

Három egész év óta itt laktom után voltam csak képes nagynehezen az általok elhírelt Kalume-gyivoa (jó ember, vagy jó barát) nevet tőlök elnyerni, melynek következtében bátorkodtam néhány gyermeke-

iket is mind a két nemből hozzám, vagy jobban szólva cselédeimhez, nevelés végett általadni, míg ők magok a felnőttek csak időnként szoktak tanyámra betérni, egypár napra, mely alkalommal némely ajándékokat, mint szárított vadhúst, mézet, vadállatok bőreit, szoktak nékem ajándékolni bemutatni, melyre én is őket viszont megajándékozván, eltávoznak.

Jelenleg már nem vonakodnak nékem, mint útmutatónak a tartomány belsejében szolgálni. Mert valóban egyedül csak a bennszülöttek közbenjártával lehet ezen forró sivatagokat bejárni, hol az ivóvizek helyével ismeretlen idegen csakhamar kínzó szomjúságtól zaklatva, a visszafordulásra lenne kényszerítve, vagy az önfejűség következtében bizonyos halálra tarthatna számot. Valóban csodálatra méltó a csaknem állati ösztön, mellyel ezen emberek tudják, vagy inkább megsza-
 golják a kövek alatt mélyen rejtőző vízforrások ott létét, hol egy európai annak legkisebb külsejét sem volna képes észrevenni, de a melyet ők, már messziről észrevéve, biztos léptekkel tartanak hozzá.

Ezen népek szokástörvényei, melyek által társadalmi létüket igazgatják, a mennyire ismerem, mondhatom szelídek és emberségesek. A gyilkolás és lopás vétkei közöttük igen, de igen ritka esetek. Ez erkölcs még az idegeneket illető javak iránt is ismertetik; huzamos ittlakásom tapasztalatából mondhatom, hogy épen semmi általuk okozott lopásról sem volt alkalmam panaszkodni...¹⁹

A kilombók történelmének tanulmányozása közelebb visz azon kérdés megoldásához is, hogy miért nem voltak Afrikában rabszolgafelke-
 lések?

A történelemtudomány, mindaddig, míg nem jutott el a kilombók társadalmi szerepének felismeréséig és vizsgálatáig, értetlenül állt azon tény előtt, hogy ama kontinensen, ahol a lakosság legtöbbet szenvedett a rabszolgaságtól, ahol ez az intézmény a népesség mintegy fele részének kiirtásával és idegen földrészre hurcolásával megfosztotta Afrikát az alkotó munkáskezekről és a permanens elmaradottság állapotába ta-
 szítva, letarolt földdé silányította csaknem az egész kontinenst, hogy

itt, a sokat szenvedett fekete földrészen nem voltak rabszolga-felkelések!

Afrikában a rabszolga-felkelések eszmei és társadalmi célkitűzését – a rabszolgaság megszüntetését – a kilombók vállalták magukra.

A kilombók a szabad életet tartósan biztosították, míg a rabszolga-felkelések résztvevői csak addig örülhettek szabadságuknak, amíg uraik ismét felül nem kerekedtek.

A kilombókat a rabszolgaság elleni passzív tiltakozás hozta létre, de a rabszolgasággal szembeni aktív ellenállás tartotta életben.

És valamelyest a kontinenst is a kilombók tartották életben, mert e rejtőző falvak gátolták meg Afrika még tragikusabb méretű elnéptelenedését.

Jegyzetek

1. Magyar László: Délafrikai utazásai 1849-57. években. Pest, 1859. A Magy. Tudom. Akadémia megbízásából sajtó alá egyengette és jegyzésekkel ellátta Hunfalvy János M.T. Ak. 1. tag. Első kötet, 280.1.
2. Daniel P. Marnix – Malcolm Cowley: Fekete elefántcsont. Budapest, 1973. Kossuth Könyvkiadó. 104.
3. U.a.o: 323.
4. Magyar László felhajózása a Kongo vagy Zaire délafrikai folyamon a fáró-szongói kataraktáig. (In: Magyar László délafrikai levelei és naplókivonatai. Kiadta Hunfalvy János. Pest, 1857. 30.1.)
5. Magyar L: Délafrikai utazásai... i.m. 8.
6. Allan Burns: History of Nigeria. London, 1955. Longman, 21.; C. Estermann: Clans et alliances entre clans dans le Sud-Ouest de l'Angola. Anthropos, 1952. máj.-aug.; C. Estermann: Etnográfia do Sudoeste de Angola. Vol. 1-2. Lisboa, 1960.

7. Hermann Wissmann: Im Innern Afrikas. Die Erforschung des Kassai während der Jahre 1883, 1884 und 1885. Leipzig, 1888. 117. o.
8. Magyar L: Délafrikai utazásai... i.m. 81. o.
9. „Quilombo”.. Portugál szó a szökött rabszolgák szállásainak megjelölésére. Magyarosított formában „kilombó” alakban használják.
10. The Diaries of Lord Lugard. Edited by Margery Perham. Volume one. East Africa 1889 to December 1890. Evanston, Illinois. é.sz.p. 41. (A továbbiakban: The Diaries of Lord Lugard...)
11. The Diaries of Lord Lugard... Vol.I.P. 214.
12. A Katholikus Hitterjesztés Lapjai. (Nagyvárad) 1887. II. 26-27.o. (A továbbiakban KHL.)
13. Laurens van der Post: A kalahári letűnt világa. Budapest, 1987. 27. o.
14. Magyar László: A délafrikai Munka-Evámbo-Lungo és Kapota tartományok általános földirati vázlata. Magy.Tud.Akadémia, Philosophiai, törvény- és történettud. Közlemények, III. kötet, 1862. 254-268. o. (A továbbiakban: Magyar László: A délafrikai Munda-Evámbo...)
15. KHL. 1886. X. 182. o.
16. Henry Morton Stanley: A legsötétebb Afrikában. I. köt. Budapest, 1891. 186-187. o.
17. Rudolf és Stefánia tavakhoz. Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887-1888-ban. Leírta kísérelője Hohnel Lajos. I. kötet, Budapest, 1892. 143.
18. Magyar László: A délafrikai Munda-Evámbo... 265-267. o.
19. U.o.

Dr. Franz Kerner

Umweltmärkte¹

1. Umweltmarkt nach Regionen

1.1. Umweltmarkt Westeuropa

In ganz Westeuropa besteht ein Trend zu präventivem Umweltschutz; trotzdem sind die sanierungsbedürftigen Altlasten enorm hoch.

Durch das enormen Wachstum des bundesdeutschen Marktes von ca. 62 Mrd. DM auf über 110 Mrd. DM nimmt die BRD eine führende Stellung in der EU ein.¹

Bei Betrachtung der einzelnen Marktsegmente ergeben sich folgende Zuwächse und Gesamtaufwendungen in Mrd. DM:

Jahr	1993	1995	2000	2005
Energieeinsparung	118,6	87,8	64,9	57,9
Abfall	134,9	118,3	80,4	71,0
Luft	85,9	74,3	55,8	46,7
Lärm	15,3	12,8	10,4	9,6
Wasser	33,0	29,9	17,3	15,4
Meß- Regeltechnik	18,0	12,0	8,0	7,0

1.1.1. Spanien

Aufgrund seiner umweltpolitischen Versäumnisse in den 80er Jahren hat Spanien in den nächsten Jahren einen starken Nachholbedarf (in

¹ Ez a tanulmány a szerző „Neue märkte durch Umweltschutz“ (1994) c. habilitációs értekezésének egyik fejezete. (A szerk.)

den nächsten 4 Jahren ca. 21 Mrd. DM) aus privaten, staatlichen und aus EGFördermitteln. Nur so kann nach Eintritt Spaniens in die EG eine Anpassung an die EG-Norm erreicht werden.

1.1.2. Italien

Trotz seiner hohen Industrialisierung hat auch Italien einen hohen Nachholbedarf.

Durch die schwierigen und zeitraubenden Genehmigungsverfahren deckt die Kapazität der Müllverbrennungsanlagen kaum 20% des Bedarfs. Durch industrielle Emissionen, Luftreinhaltung und starke extensive zeitraubende Landwirtschaft ist das Grundwasser bereits erheblich verschmutzt. Der Bedarf an Umweltpolitik in Italien ist hoch, aber andere Probleme sind zur Zeit dringender.

1.1.3. Großbritannien

In GB kommt immer noch der größte Teil des Abfalls auf Deponien und nur ca. 2% der gesammelten Abfälle werden recycelt.

Bis zum Jahr 2000 besteht das Ziel, 25% des recyclebaren Abfalls wiederzuverwenden und die Einführung mehrerer Umweltschutzgesetze und EG-Richtlinien.

Der Trend besteht in einer Zentralisierung in wenige größere Unternehmen welche die notwendige finanzielle Stabilität aufweisen.

Dem Beispiel Frankreichs und Deutschlands folgend, schließen sich die europäischen Länder der Verpackungsordnung für Hausmüll (1. Jan. 1993 in Frankreich entwickelt) an.

Auch in Österreich und in Schweden soll eine Verordnung in Kraft treten, die eine Wiederverwertung von 60-80% anstrebt.

In Schweden ist die Wiederverwendungsrate sehr hoch. Glasflaschen schon ca. 90%.

Auch die Schweiz hat am 1. Feb. 1991 eine Abfallverordnung in Kraft gesetzt, welche die anfallende Menge von 4 Mio. t auf 28 reduzieren soll.

Finnland hat strenge Umweltauflagen durch ein 10-Jahres-Programm verabschiedet, und Schwefelemissionen und NO_x um 15% vermindert.²

Durch die starke Schadstoffbeeinflussung aus den östlichen Nachbarländern hat Finnland ein hohes Interesse an der Verbesserung der Situation dort. Finnland erreicht so eine Ankurbelung der eigenen Industrie, und die Schadstoffe aus den östlichen Ländern werden vennindert.

1.2. Umwelt Osteuropa

Die Probleme der Bürger in den Staaten Mittel- und Osteuropas sind zur Zeit mehr das Funktionieren der Wirtschaft, im Wandel von der ehemaligen sozialistischen Planwirtschaft hin zu einer Demokratie. Die Unsicherheit der politischen Lage und die mangelhafte Infrastruktur sind ein hohes Risiko für westeuropäische Länder.

1.2.1. Polen

Politisch wurden mehrere Umweltgesetze eingeführt, verschärft und die Strafen für Umweltsünder drastisch erhöht. Trotz allen Plänen des Umweltschutzes ist aber nicht mit staatlicher Hilfe zu rechnen. Am dringlichsten in Polen sind die Projekte in der Rauchgasentschwefelung. Die technischen Ausrüstungen für ca. 800 Kläranlagen in Planung und ca. 300 gebaute werden dringend benötigt.

Ebenso wird der Markt in der Verpackungsindustrie gezielt gefördert. Ein Recycling fehlt aber zur Zeit noch gänzlich.

1.2.2. Bulgarien

Setzt verstärkt Akzente in die Aufbereitung von Flußwasser und in die Reinigung der Abwässer.

1.2.3. Tschechien

Die Luftemission (Schwefeldioxid) sind hier wesentlich geringer als bei den anderen östlichen Nachbarn. Ein brauchbares Umweltschutzrecht ist bereits vorhanden.

Die Energieversorgungsstruktur ist zur Zeit noch fest an die Verwendung fester Brennstoffe gebunden. Dies sieht zumindestens die Ausstattung der Kraftwerksblöcke mit Entschwefelungsanlagen vor. Das Braunkohlekraftwerk Prunerov I wird zur Zeit mit deutscher Hilfe (ca. 25 Mio. DM) mit modernster Technologie ausgerüstet.

1.2.4. Slowakien

Der Zustand der Abfallentsorgung ist bedenklich. Fast 50% des Abwassers werden nicht in die Kanalisation geleitet.

Da nur zwei Verbrennungsanlagen existieren, wird der Abfall meist über unkontrollierte, nicht isolierte Deponien gelagert.

Die Luftverschmutzung entsteht durch die Verbrennung heimischer Braunkohle von schlechter Qualität.

Im Jahr 1990 betrug die Emission:

536.000 t SO₂

402.000 t CO

245.000 t NO_x

298.800 t Staub

Für die Kraftwerke ist inzwischen ein Entschwefelungsprogramm angelaufen, es orientiert sich an additive Methoden mit Kalk oder Kalksteinwäsche.

Langfristig ist die Kohlevergasung ins Auge gefaßt worden. Ein Programm zur verstärkten Nutzung der Wasserenergie, mit dem Ziel den Anteil von Wasserkraft an der Energieerzeugung bis zum Jahre 2005 von heute 30% auf 65% zu steigern.

Bis zum Jahre 2000 sollen weitere 300 Mio. KCS zur Lösung ökologischer Probleme investiert werden.³

1.3. Umweltmarkt USA

Das Volumen des Umweltmarktes wächst trotz schlechter Konjunktur stetig. Rund 1 Mio. Arbeitnehmer sind nach Schätzungen in diesem Bereich tätig. Die private Wirtschaft wird in diesen Bereichen immer aktiver.

Aufwendungen in Mrd. DM (Kanada/USA)

	1993	1995	2000
(Ab-)Wasser	63	69	85
Luftreinhaltung	78	92	120
Abfall/Sondermüll	41	45	69
Lärm	8	8	9
Energieeinsparung	11,5	13	18
Gesamtvolumen	203	230	302

Die Aktivitäten der US-Umweltbehörde EPA wurden neuorganisiert. Die während der Reagan-Ära vorhandenen fünf Abteilungen wurden zu einer einzigen zusammengefaßt. Die Behörde soll diejenigen zur Rechenschaft ziehen, die sich nicht an die neuen Gesetze halten und Unternehmen in der Erfüllung ihrer Aufgaben unterstützen.

Die getrennte Behandlung von Verschmutzungen des Bodens, des Wassers und der Luft soll zukünftig Industriezweige und geographische Regionen als ein Ganzes betrachten.

Bei einer Langzeitstudie zur Ermittlung der effektivsten Methode der Abfallbewirtschaftung wurde untersucht, inwieweit die Verbrennung die kommunalen Recyclingsprojekte beeinflußt.

Ergebnis waren im Mittel Recyclingsquoten von 17% und damit weit über dem nationalen Schnitt. Im einzelnen gaben 20% der befragten Kommunen an, spezielle Werkstoffrecyclingsanlagen zu betreiben.

69% führen eine Gartenabfallkompostierung durch.

90% der MVA haben eine Einrichtung zur Rückgewinnung eisenhaltiger Metalle.

1.4. Umweltmarkt Japan

Durch die hohe Siedlungsdichte in Japan gibt es kaum noch Möglichkeiten zur Errichtung von Entsorgungsanlagen in den Ballungszentren. Recycling und Vermeidung ist daher oberstes Gebot. Dadurch, und durch die hohe Bereitschaft der Unternehmer zum Umweltschutz, hat sich eine sehr starke Umwelttechnikindustrie entwickelt. Für Unternehmen ist daher ein Eintritt in den Umweltschutzmarkt sehr schwierig.⁴

Aufwendungen in Mrd. DM Japan

	1993	1995	2000
(Ab-) Wasser	14	17	23
Luftreinhaltung.	19	20	26
Abfall / Sondermüll	18	19	27
Lärminderung	3	3	3,5
Energieeinsparung	3	4	5
Gesamtvolumen	57	63	85

Durch das starke Wachstum Japans in den 60er und 70er Jahren und den immensen technologischen und industriellen Fortschritt zögerte die gewerbliche Wirtschaft, Investitionen in Umweltschutzeinrichtungen zu tätigen. Als Folge dauert die Zerstörung der Umwelt bis zum heutigen Tage an. Rechtzeitig setzte sich die Erkenntnis durch, daß viele dieser Probleme nationale Grenzen überschreiten.

Darauf rief Japan 1989 einen Ministerrat zum weltweiten Schutz der Umwelt ins Leben. Seine Aufgabe bestand darin, folgende Probleme zu untersuchen u. entspr. Gegenmaßnahmen zu vorschlagen:

1. Schädigung der Ozonschicht
2. Erwärmung der Erdatmosphäre
3. Meeresverschmutzung
4. Saurer Regen
5. Vernichtung tropischer Regenwälder

6. Ausbreitung von Wüstenzonen
7. Umweltverschmutzung in den Ländern der dritten Welt

Trotz steigenden Wachstumsraten Japans ist der Staat kaum bereit, das eigene Land finanziell zu unterstützen.

Auf nationaler Ebene verfügt Japan über ein Gesetz zur Erhaltung der Natur und ein Gesetz zur Kontrolle der Umweltverschmutzung .

All die bestehenden Gesetze reichen aber nicht aus, um gegen die bestehenden Umweltprobleme angemessen vorgehen zu können.

Als herausragende Entwicklungen stellt Toshiba ein Verfahren zum chemischen Recycling von chlorhaltigen Kunststoffen vor. Chlorhaltige Kunststoffe werden dadurch zu wiederverwendbarem Benzin umgewandelt. Der Energieaufwand für die Umwandlung beträgt nur ein Drittel des Brennwertes der gewonnenen Kohlenwasserstoffe.

Toshiba plant in zwei Jahren eine Anlage im kommerziellen Maßstab zu errichten.

Fa. Showa entwickelt neue bioabbaubare Kunststoffe. Das entwickelte Produkt Biopol besitzt die physikalischen Eigenschaften von PET (Polyethylenterephthalat). Die Verarbeitung mit herkömmlichen Maschinen für Polyolefine ist möglich.

1.5. Umweltmarkt Ostasien ASIEN – Staaten

Seit ca. 10 Jahren weist der asiatisch-pazifische Raum ein enormes Wirtschaftswachstum mit jährlichen Zuwachsraten von über 7% auf. Durch diesen Wirtschaftsboom wurde alles andere – vor allem der Umweltschutz – total vernachlässigt.

Nur etwa 3-5 % der Bevölkerung sind an Klärwerke angeschlossen, und die Flüsse sind Abwassergruben.

Nur zögernd erkennt die Regierung die kommunalen Folge- und Beseitigungslasten, und zur Beseitigung wird nur wenig getan. Das Beispiel der pro Kopf Umweltschutzausgaben ergibt, daß nur die Städte Singapur und Hongkong größere Investitionen tätigen.

**Ausgaben für den Umweltschutz (1990 in US\$)
pro Einwohner: ⁵**

Süd-Korea	44,00
Taiwan	94,00
Indonesien	0,59
Singapur	205,00
Hongkong	114,00
China	1,35
Thailand	2,69
Malaysia	17,00
Philippinen	3,52

Trotz einer beispiellos starken wirtschaftlichen Entwicklung in China (seit 1970 wächst die chinesische Wirtschaft doppelt so schnell wie in der übrigen Welt) bestehen im Bereich Umweltschutz erhebliche Handlungsdefizite.

Die katastrophalen Zustände bei der Luftreinhaltung sind die Folgen einer übereilten Energiepolitik, die darauf abzielt, die Energieerzeugung schnell dem rapid steigenden Primärenergie-

verbrauch des Landes anzupassen. China bezieht den Strom zu 90% aus Kohlekraftwerken und 5% wird mit Wasserkraft erzeugt. Es verfügt über ein einziges Kernkraftwerk aber bis zum Jahr 2000 sollen 9 Atomkraftwerke in Betrieb genommen werden.

Chinas Umwelttechnikmarkt hat 1990 ein Volumen von US\$ 7,5 Mrd. Bis zum Jahr 2000 wird mit einem Volumen von 33,5 Mrd. US\$ gerechnet. Wichtigster Bereich ist der Grundwasserschutz (Gefährdung durch Pestizide) und die Abfallbehandlung. Der größte Teil wird in unregulierten Deponien entsorgt.

Die asiatischen Länder werden aufgerufen, die massiv zunehmenden Umweltschäden zu bekämpfen. In den Industriestädten nimmt die Wasser- und Luftbelastung unerträgliche Ausmaße an.

Die Weltbank fordert durch Steuern oder die Streichung von Subventionen für Wasser, Elektrizität und Öl zur Sparsamkeit im Umgang mit den natürlichen Ressourcen anzuhalten.

2. Westeuropa nach Segmenten

2.1. Wasserreinhaltung

Der Schutz des Wassers ist eine der wichtigsten internationalen Aufgaben der Regierungen Westeuropas.

Wenn auch in mehreren Ländern Westeuropas die Gewässerverschmutzung abgenommen hat, besteht in den anderen Ländern starker Nachholbedarf.

Die Abnahme der Verschmutzung beruht auf dem Fortschritt beim Bau biologischer Kläranlagen (in den alten Bundesländern der BRD sind 90% der Bevölkerung an Kläranlagen angeschlossen).

Durch wachsenden Anschlußgrad der Bevölkerung an Kläranlagen besteht aber auch die Entsorgung von vermehrtem Anfall von Klärschlamm.

Da ca. 45% des Klärschlammes deponiert wird, aber durch die geringeren Deponievolumen bald keine Kapazitäten vorhanden sind, müssen neue Wege der Entsorgung gefunden werden.

Die Entsorgung durch Verbrennung ist ein relativ teures Verfahren und bei der gemeinsamen Verbrennung mit Müll werden zusätzliche Rauchgasreinigungsmaßnahmen notwendig.

Klärschlamm in Europa

Land	Aufkommen in 1000 t Schlam/Jahr	Entsorgung in %		
		Landw.	Depon.	Verbr.
Belgien	75	31	56	9
Dänemark	130	37	33	28
Deutschland	2500	25	63	12
Frankreich	700	50	50	0
Griechenland	15	3	97	0
Großbritannien	1075	51	16	5
Holland	282	44	53	3
Irland	24	28	18	0
Italien	800	34	55	11
Luxemburg	15	81	18	0
Österreich	320	13	56	31
Portugal	200	80	13	0
Schweiz	215	60	30	20
Spanien	280	10	50	10

2.1.1. Italien

Italien hinkt in der Abwasserreinigung wie auch in anderen Bereichen des Umweltschutzes, hinter den anderen Bereichen des Umweltschutzes, hinter den anderen europäischen Staaten her.

Es wurden zwar entsprechende Richtlinien erlassen, die aber nur in großen Industriebetrieben angewandt wurden. Bei Mittel- und Kleinbetrieben mangelt es aber meistens an den geforderten Anlagen.

Bis zum Jahr 2000 dürfte der Anlagenbestand von Abwasserbehandlungsanlagen von zur Zeit 3000 auf ca. 4000 aufgestockt sein. Alle neuen Anlagen sollen über eine biologische Stufe verfügen.

2.1.2. Großbritannien

Die Wasserwirtschaft wird in diesem Jahrzehnt 28.000 Mio. Pfund investieren. Druck aus Brüssel und die Erhaltung der britischen Umwelt- und Wasserschutzgesetze zwingen die Briten zu vennehrten Investitionen bei der Wasser- und Abwasserbehandlung.

Zur Zeit betreiben 10 private Wasserwerke die Versorgung von etwa 77% der Bevölkerung. 23% werden von großen internationalen Gruppen versorgt.

Leider betreibt GB noch heute die Verklappung von Klärschlamm und Einleitungen von Abwässern in größere Meerestiefen in die Nordsee.

2.2. Abfall

Bis zur Jahrtausendwende wird sich das Marktvolumen der Verbrennungsanlagen nahezu verdoppeln. Da bei wachsender Abfallmenge die Deponiekapazitäten immer knapper werden – müssen immer mehr Abfälle in die Hausmüllverbrennung.

In Schweden, Dänemark und in der Schweiz wird der überwiegende Teil der Hausabfälle verbrannt.

Der deutsche Markt wird in diesem Jahrzehnt der größte westeuropäische Markt auf dem Verbrennungssektor sein. Bis zum Ende des Jahrzehnts werden Großbritannien und Frankreich folgen. Bei der anfallenden Menge von ca. 10 Mio. t Sonderabfall im Jahr werden nur ca. 19% verbrannt.

Bioabbaubare Kunststoffe können in einigen Jahren hohen Marktanteil erhalten. Auf dem Markt sind verschiedene wasserintensive Produkte auf Stärkebasis. Konkurrenzlos ist das unter dem Namen Biopol verwendete PHB β Hydroxybuttersäure. Durch Kontrolle der Fermentationsbedingungen aus Zucker lassen sich unterschiedliche Polymere maßschneidern. Biopol ist für sämtliche Formteile, Behälter, Beschichtungen, Lamine, Folien und Fasern einsetzbar.

Bei diesen vielen ungelösten Entsorgungsproblemen in der Verbrennung und Deponierung ist man an einer weiteren Entwicklung auf dem Gebiet der kompostierbaren Kunststoffe sehr interessiert.⁶

2.2.1. Kunststoffverpackungsmarkt Westeuropa in 1000 t

Europäische Automobilhersteller und Recyclingbetriebe kooperieren bei der Altautoverwertung. Die Automobilhersteller haben die Notwendigkeit erkannt und streben sinnvollere Recyclingverfahren an. Bei dem herkömmlichen Schreddern der Autos bleibt ein Anteil von 25% nichtmetallischen Bestandteilen übrig. Dies erfordert eine Wiederverwertung der Nichtmetalle und NE-Metalle.

In der BRD haben sich Alfa-Romeo, Citroen, Fiat, Lancia, Peugeot, Renault und Volvo zum Herstellerkreis EURHEKAR zusammengeschlossen. Die Rückgabe der Altfahrzeuge sollte dann bei den ca. 6.000 Händlern der Eurhekar-Mitglieder erfolgen.

Die beim Schreddern anfallenden nichtmetallischen Rückstände werden durch das Valerco-Verfahren getrennt. Der Rest wird zu Asche verarbeitet.

2.2.2. Duales System Deutschland

Jährlich werden die deutschen Entsorgungsunternehmen ca. 380.000t Kunststoffabfälle einsammeln. Die Recyclingskapazität in Deutschland beträgt knapp 10.000 t.

Derzeit erhält ein Verwertungsbetrieb 600 DM/Tonne recycelter Altkunststoffe. Im Ausland fallen dagegen an Frachtkosten ca. 200 DM/t und Verarbeitungskosten in Höhe von 100-150 DM/t an.

Von den Auslandsverwertern haben etwa ein Dutzend das TÜVGütesiegel.

Interessenten zur Verwertung kommen aus Indonesien und aus Pakistan.

2.2.3. Thermoselect

Eine Alternative zur Müllverbrennung stellt das von Thermoselect S.A. entwickelte Verfahren dar.

Der nicht sortierte Abfall wird auf ein Zehntel seines Volumens verdichtet und bei 600 °C dann in Kohle umgewandelt. In einem Hochtemperaturofen wird dann die Kohle bei ca. 2000 °C unter Zufuhr von Sauerstoff vergast. Anorganische und mineralische Bestandteile werden verflüssigt und wiederverwertet.

Die Bildung von Dioxinen und Furanen wird durch schockartiges Abkühlen vermieden. Das Synthesegas wird dann als Energieträger genutzt.

Es wird mit einer wesentlich geringeren ökologischen Belastung gerechnet. Bei 100.000 t Müll fallen nur 300 kg toxische Stoffe und deponierbare Schlacke an. Bei der Müllverbrennung waren das 40.000t. Da aber die Umweltverträglichkeit und Funktionstüchtigkeit der Anlage noch nicht erwiesen ist, wird von Gutachtern noch Skepsis geäußert.

TÜV Rheinland und TW Südwest testen zur Zeit eine Anlage im Dauerbetrieb. Die erste Thennoselect-Anlage soll in Berlin oder Brandenburg von dem Entsorgungsunternehmen Alba erstellt werden. Mit einer Inbetriebnahme wird bis Ende 1994 gerechnet.

In Großbritannien wird die Müllverbrennung unter sorgfältigen, kontrollierten Bedingungen als die praktikabelste Entsorgung dargestellt.

2.3. Luftreinhaltung

Für die Umwelttechnik-Industrie ist Deutschland der wichtigste Markt. Seit Anfang der neunziger Jahre beginnt Großbritannien nachzuziehen und wird in 4-5 Jahren den Standard Deutschlands erreicht haben.

Trotzdem bleibt der Nachholbedarf der meisten Länder Westeuropas die Basis des Wachstums im Bereich der Luftreinhaltung.

Da eine Angleichung der Gesetzgebung dringend von Nöten ist, versucht der Gesetzgeber, dies durch länderübergreifende Grenzwerte und Meßmethoden zu erreichen.

Der Katalysatorenmarkt erwartet Konzentrierung. Im Bereich der Luftreinhaltung sind die Japaner die führenden Anbieter.

Die deutschen Hersteller BASF und Hüls erhoffen, über einen neuen Denox-Dioxin-Katalysator Anschluß zu finden.

Der Reduktionskatalysator (vom Tübinger Dioxinspezialisten Hagemaiier entwickelt) besteht zum wesentlichen aus Titan-, Wolfram- und Vanadiumoxiden. Bei dem Abbau werden Stickoxide wie auch Dioxine zerstört. Die Katalysatorenwerke Hüls (KWH) gehen von einer zunehmenden Marktbedeutung aus. Die verschärften Grenzwerte – ab 1994 geltend – tragen viel dazu bei.

Der anstelle von Platin entwickelte neue Palladiumkatalysator des amerikanischen Hersteller Allied Signal soll bei einer Lebensdauer von 130.000 km, 30-50% geringere Materialkosten verursachen. Ein spezielles Beschichtungsverfahren führt zu der hohen Beständigkeit.

2.3.1. Aerosole

Die Aerosolindustrie ist unmittelbar abhängig vom Umweltempfinden der Bevölkerung.

Ende der 80er Jahre mußte sie empfindliche Einbußen hinnehmen. Sie verzichtete weitgehend auf FCKW und verwendet jetzt Flüssiggase. Der Endverbraucher akzeptiert das umweltfreundliche Spray. So kam es ab 1992 wieder zu einem Aufschwung.

Wegen der besseren Sprühergebnisse im Vergleich zu den Pumpflaschen entwickelte sich der Trend wieder zu Aerosolen.

Der Vorteil der treibgasfreien Sprühsysteme ist, daß sie nur das Produkt versprühen und das Produkt nicht mit anderen Substanzen in Berührung kommt.

2.3.2. BRD: Behandlung von Filterstäuben

In Hamburg wurden von den Hamburgischen Elektrizitätswerken gegen den Bau einer Verglasungsanlage Einwände erhoben. Es

existiert keine zufriedenstellende Großanlage. Man einigte sich darauf, ein eigenes Konzept zur Behandlung von Filterstäuben zu erarbeiten.

Eine Neuanlage soll am 1.3.94 in Betrieb gehen. Man rechnet damit, daß der Filterstaubanteil kein PCDD(F und wenig Hg enthält.

Die Verglasung von Rostaschen wird als zu energieintensiv bezeichnet.

2.3.3. NOX-Emissionen

Der Ausstoß ist bundesweit rückläufig.

1986 noch 3,67 Mio. t/a

1990 noch 3,23 Mio. t/a

Durch das wachsende Verkehrsaufkommen steigen hier die NOX-Werte.

Durch den Umbau auf emissionsarme Feuerungssysteme und Verwendung von Brennstoffen mit günstigeren Emissionsverhalten sank die Menge der in die Luft gelangten Stickoxide.

Durch den Einsatz von Methylobakterien in sogenannten Biomembranreaktoren können große Mengen geringfügig belasteter Luft gereinigt werden.

Ein Test soll Mitte des Jahres im Hamburger Elbtunnel durchgeführt werden. Bis zu 3000 m³ Luft sollen pro Stunde gefiltert werden.

Rindenhumus und Wurzelholz haben sich zur Bekämpfung von Geruchsbelästigungen bei Kompostieranlagen, Lackieranlagen, Gemischen aus organischen Lösungsmitteln, Styrol, Ethylacetat Toluol und Aceton bewährt.

Die relativ günstige Errichtung und die geringen Betriebskosten einer Biofilteranlage erlauben es auch einem mittelständischen Betrieb, ausreichende Umweltschutzmaßnahmen durchzuführen.

2.4. Lärmschutz

Bei den verschiedenen Lärmarten ist der Straßenlärm immer noch die größte Belastung. Durch die Zunahme des Verkehrs und eine Absenkung der Geräuschemission wird die Straßenlärmentwicklung bestimmt. Schienenlärm spielt nur nachts eine Bedeutung.

Gewerbe- und Baulärm sind von geringer Bedeutung für die Geräuschbelästigung der Bevölkerung (besonders nachts). Fluglärm belastet meist nur die Anwohner.

Bei dem betrieblichen Lärmschutz wird schon bei der Herstellung und Konstruktion neuer Maschinen darauf geachtet, daß geringe Lärmbelastung entsteht. Bei betrieblichen Einrichtungen wird darauf geachtet, lärmintensive Produktionsstätten getrennt einzurichten.

Die Situation in anderen Ländern Westeuropas ist noch nicht so gut wie in der Bundesrepublik. In Spanien sind zum Beispiel 20 % aller Spanier täglichen Lärmbelastungen von über 65 Dezibel ausgesetzt. In vielen Ländern ist dies die Grenze der zumutbaren Lärmbelastung. In Italien gelten die Gesetze der EU ebenso wie in Frankreich.

Durch das Emissionsgesetz von 01.09.1990 wird die Lärmbelastung der Bevölkerung geregelt.

Von 1987 -1991 beliefen sich die Ausgaben des Bundes für Lärmschutz auf 854 Mio. DM.

Bei dem Bau von Landstraßen wird eine Lärmvorsorgung durchgeführt. Von der Verkehrslärmverordnung wird ein Emissionswert von 62 dB. (A) vorgegeben.

Das würde ein geschätztes Investitionsvolumen in 20 Jahren von etwa 66 Mrd. DM erfordern.

Recycelte Altkunststoffe werden in zunehmenden Maße als Lärmschutzwände (ca. 30.000t) eingesetzt.

2.5. Meß- und Automatisierungstechnik

Da der Markt durch die verschärften Umweltkontrollen und Umweltgesetze ständig im wachsen ist, nimmt auch die Meß- und Regeltechnik konstant zu. Selbst kleinere und mittlere Betriebe kommen heute nicht mehr ohne die Erfassung chemischer Stoffe aus.

Auch die Einleitungsverordnung und Abwasserabgabengesetze erfordern dies. Während die Kommunikation- und Mikrowellenmeßtechnik ein Wachstum aufweist, schrumpft die herkömmliche Meßtechnik. Zu neuen Entwicklungen gehören die Entwicklung von Lasertechnik und die Biosensoren. Der größte Marktanteil gehört bei diesem Gebiet der Luftreinhaltung (50 %).

Im Wasserbereich (ca. 12%) wird sich der Marktanteil bis zum Jahr 2000 fast verdoppeln. Industrieautomatisierung ist immer noch ein wachsender Markt und es wird mit einem jährlichen Gesamtwachstum von 5 % zu rechnen sein. In der Umwelttechnik wird mit 9 % Wachstum zu rechnen sein. Auch hier wird sich der Markt auf wenige Großfirmen konzentrieren (Siemens – AEG – ABB etc.).

Das Gleiche gilt auch für Europa wo 6 Unternehmen je ca. 8% Marktanteil haben (Siemens, ABB, Telemecanique Electrique, GEC Alstom, AEG, Landis & Gyr). Ca. 14 Mittlere Unternehmen halten je bis 4 % der Marktanteile. Wartungs- und Serviceleistungen sind durch die vielen Zweigstellen gewährleistet. Nur auf spezifische Probleme können sie sich schlechter einstellen. Durch die Entwicklung der chemischen Industrie (etwa 70.000 chemische Produkte sind in allg. Verwendung werden neue Mittel gesucht, diese nicht nur durch die

klassische chemische Analytik zu erfassen. Biosensoren, Biotest und Biosonden sind die neuen Meßsysteme.

Diese 3 Systeme unterscheiden sich darin:

Biotests: Es werden lebende Organismen Tiere und Pflanzen als biologischer Meßfehler eingesetzt.

Biosonden: Es werden Gruppen von Zellen eingesetzt

Biosensoren: Bestehen aus biochemischen Molekülen, z.B. Antikörpern, welche das Immunsystem produzierte und Enzymen des Stoffwechsels.

In der BRD wurden die Entwicklung und der Einsatz der Biosensoren mit rund 65 Mio. DM gefördert. Es sollen jährlich 15 Mio. DM bereitgestellt werden. Japan führt vor den USA und Deutschland den Weltmarkt an.

Biotestverfahren sind Summenparameter, welche die biologische Gesamtwirkung einer Probe erfassen.

In der Biosensorik ist es gelungen eine biochemische Verstärkung schwacher chemischer Signale um das 10.000 fache zu erzielen. Das Leuchtbatterieverfahren zum Beispiel ist im Prinzip einfach: Konservierte Leuchtzellen werden mit einer Verdünnungslösung auf 100 % Leuchtkraft aktiviert. Der Ausgangswert wird gemessen. Dann werden die Proben hinzugegeben. Je nach Leuchtkraftverlust ist der Toxizitätsgrad bestimmbar. Mikrosysteme können die Funktionen von vielen verschiedenen Bauteilen substituieren. Auf dem Markt werden aber die Mikrosensoren dominieren. Das Marktvolumen wird weltweit ca. 25 Mrd. DM erreichen.

Nach dem Jahr 1995 kann bei den Mikroaktoren und den Komplettsystemen mit einem Wachstum gerechnet werden.

Mit Verhandlungstechniken mit COS (Chip on Silicon) können MultichipModule auf verschiedene Trägermaterialien günstig realisiert

werden. Die dominierende Basistechnologie ist zur Zeit die Siliziumtechnik.

Folgende Umweltschutzmaßnahmen werden den Bedarf an chemischen Sensoren stimulieren:⁷

- Trinkwasseraufbereitung
- Abfall- und Sondermüll und Bodensanierung
- Kommunale Abwasseraufbereitung
- Sanieren von Deponien, Sickerwasseraufbereitung
- Sicherheit und Qualitätsanforderungen

3. Branchenanalyse

3.1. Gruppe 1

Branchen, die von neuen Technologien, Umweltschutz und hoher Exportorientierung beeinflusst sind, bzw. werden, sind die Wachstumsbranchen bis zum Jahre 2005. Natürlich gibt es Firmenkonjunkturen und Zuwachs durch Verdrängungswettbewerb in den übrigen Branchen.

Wachstumsbranchen/Märkte und Segmente

Fahrzeugbau (PkW)

Elektronik I Elektrotechnik

- EDV/Kommunikation
- Meß- und Regeltechnik
- Medizintechnik
- Optik im Verbund
- Nachrichtentechnik

Chemie

- Pharma (Biotechnik, Gentechnik)
- Chemie-Werkstoffe

- Kunststoffverarbeitung
- Fasern

Papier und Dokumentenmaterial

Dienstleistungen

- produktionsorientierte Dienstleistungen (Information, Reinigung, Wartung, Betreibung, Bewachung, Lagerhaltung, Consulting usw.) – nicht zu verwechseln mit haushaltsorientierten und personenbezogenen Dienstleistungen – diese haben kaum Zuwachs.

Neue Werkstoffe

- Absolute Wachstumsbranchen sind alle neuen Werkstoffe und deren Vernetzung.

Neue Verfahren / Technologien

Umweltechnik

3.2. Gruppe 2

Branchen, die von Ländern mit günstigeren Rahmenbedingungen substituiert werden können, schrumpfen bzw. wachsen nur geringfügig. Ebenso Branchen, die von sozio-ökonomischen Faktoren beeinflusst werden.

Absolut schrumpfende Märkte:

- Stahlindustrie
- Textil und Bekleidung
- Mineralölindustrie
- Bergbau
- Werften
- Bauindustrie
- Energie.

3.3. Gruppe 3

In jeder Branche gibt es Firmenkonjunkturen und Wachstumsraten durch Verdrängungsstrategien sowie Konzentrationen.

3.3.1. Schwerpunkte:

- Roboter-/Sensortechnik
- Faserverbundwerkstoffe
- Recyclingverfahren
- Gentechnologie
- Mikrobielle Insektizide
- Biomassetechnologie
- Telekommunikation
- Energiespeicher-Technologie
- Computer-Aided-Design und Manufacturing
- Mikroprozessoren
- Umwelttechnik-Technologie

Diese Technologien werden im nächsten Jahrzehnt zu nachhaltigen Veränderungen nicht nur unserer Industriestruktur, sondern auch der gesamten Arbeitswelt und des persönlichen Bereichs führen.

3.3.2. Nach Anwendungen:

- Ernährung inkl. Landwirtschaft
- Gentechnologie
(zur Nahrungsmittelproduktion und Futterersatzstoffen)
- Zellfusionstechnologie
- Fermentation
- Nahrungsmittelgewinnung aus dem Meer

Gesundheit und Umwelt

- Medizintechnik
- biomedizinische Geräte
- künstliche Organe
- Biomaterialien und Implantate

- biologische Reinigungsverfahren
(für Abwasser, toxische Substanzen, Ölabbau)

Sicherheit

- Beseitigung von Nuklearabfällen
- Wetterprognosesysteme zum Transport und zur Lagerung gefährlicher Güter

Energie

- Biomassetechnologien
- Photovoltaik
- Photohydrolyse
- Windenergie
- Energiespeicher, -transport und -einsparung
Kohlevergasung /-verflüssigung
- Kernenergie

Materialien

- regenerierbare Materialien „Lightweight Materials“
- Verbundwerkstoffe (composite)
- Halbleiter
- Optoelektronik-Materialien
- Dünnschichtoberflächentechnik

Produktion und Automation

- Mikroprozessoren
- Robotik/Sensortechnik
- Fertigungssteuerung, CAD/CAM
- automatische Transport- und Lagersysteme
- Lasertechnologie
- Hochleistungselektronik

Computer

- Software Engineering
- hochintelligente Schaltkreise
- „Display“
- Datenspeicher
- Sprach- /Bildererkennung

- verteilte Rechnernetze

Kommunikation und Information

- Telekommunikation
- Glasfasertechnik
- Kabelfernsehen
- Weltraumtechnologie

Verkehr

- bodengebundene Massenverkehrssysteme

Bauwesen

- Systembau kostensenkender Techniken zur Altbausanierung

Dienstleistungsbereich

- Büroautomation
- Datenbanken und Informationssysteme
- automatischer Zahlungsverkehr

Erziehung und Bildung

- (Automatische) Lehrmittel

3.3.3. Baunahe Märkte

Die Bauindustrie wird bestenfalls bis zum Jahr 2005 real stagnieren. Nachfolgende Märkte und Segmente sind aus der Ausgangsbasis eines Bauunternehmens relativ erfolgreich zu erreichen und sind neue Märkte für die Bauindustrie

- Umwelttechnik (Systemangebot)
- Kläranlagen
- Deponietechnik
- Recycling
- Wasseraufbereitung
- Meß- und Regeltechnik
- Engineering/Consulting
- Logistik (Sammlung und Transport)
- Betreibung / Betreiber

- Abwasser- und Schlammbehandlung
- Bauengineering
- Sanierung / Renovierung
- Reinigung / Wartung
- Export / Umwelttechnik
- Regenerative Energien (Export)
- Rohrleitungsbau.

3.4. Schlüsseltechnologien

Schlüsseltechnologien werden als Grundlage für Erfolg und als Basis für soziale Veränderungen angesehen. Schlüsseltechnologien sind die Grundlage unserer Studien. Aber für den mittelfristigen Erfolg eines Unternehmens sind die neuen Technologien nur zum Teil relevant, wie die nachfolgende Tabelle zeigt.

Für den langfristigen Erfolg ist die Beherrschung der jeweils relevanten Schlüsseltechnologie Voraussetzung.⁸

Schlüsseltechnologie bis zum Jahr 2010

Art	Technologiedruck
Umwelttechnik	extrem hoch
Informations-/Kommunikationstechnik	sehr hoch
Neue Werkstoffe	hoch
Energietechnik	sehr hoch
Automation	hoch
Optoelektronik	hoch
Biotechnologie/Gentechnik	mittel
Luft- und Raumfahrt	mittel
Sensorik	hoch
Meerestechnik	mittel
Laser	mittel
Robotik	mittel
Medizintechnik	hoch
Orthomolekulare Medizin	hoch

3.5. Globaler Wettlauf: Wer erfindet was ?

Der Wettlauf um Marktanteile wird nicht in den alten Industrien, sondern in Zukunftstechnologien wie Gentechnik und Mikroelektronik, entschieden. Wer sich hier die meisten Patente sichert, hat die Nase vorn. Zwar sind die Deutschen in Europa – gemessen an der Zahl der Patente – führend, Weltspitze sind die deutschen Erfinder aber nur in der Umwelttechnik. Um den Anschluß zu halten, ist Bündelung der Kräfte erforderlich.

4. Organisation

Marketing wird in der Umwelttechnik zum Erfolgsfaktor.

Die Umwelttechnikindustrie steht vor einem schwierigen Jahr, vor strukturellen Problemen bis 1995 und vor einer Revolution der Technologien und des Denkens bis zum Jahr 2005. Trotz aller Schwierigkeiten wird die Umwelttechnik langfristig ein Wachstumsmarkt bleiben.

Gesetze, Verordnungen und Vollzugsanordnungen werden ausgesetzt oder gestreckt aufgrund der konjunkturellen Situation in den Ländern. Zu allem übel gehen wir durch eine Rezession und weltweite strukturelle Veränderungen.

Bei vielen Umwelttechnologien und Dienstleistungen bestehen überkapazitäten. Allein in der BRD bieten über 6.000 Unternehmen ihre Leistungen an. Der Wettbewerb wird weiter zunehmen bei gleichzeitiger Konzentration und Obligopolisierung. Der „integrierte Umweltschutz“ gewinnt an Bedeutung und erreicht bereits ein Volumen von über 3 Mrd. DM.

Marketing wird daher in Umwelttechnik-Unternehmen immer mehr zum entscheidenden Erfolgsfaktor. Dennoch hat Marketing in solchen

Unternehmen oft nicht den Stellenwert, der für den Markterfolg notwendig wäre.

Eine allgemeine Branchenkonjunktur wird es bis 1995 nicht geben. Schon heute gibt es Unternehmen mit hohen Auftragseingängen und Unternehmen mit dramatischen Einbrüchen bis hin zu Konkursen. Diese Entwicklung wird sich fortsetzen und verstärken.

In einzelnen Bereichen werden nach wie vor erhebliche Überkapazitäten aufgebaut, vor allem im Bereich „Recycling“. „Augen zu und durch“ scheint die Devise oder schlecht Unkenntnis der Märkte. Hinzu kommt eine technologische Revolution bis zum Jahre 2005, die fast alles verändern wird, was heute als richtig gilt, besonders bei End-of-the-pipe- Technologien.

Erfolg ist dennoch machbar, eine Gewinnerzielung ist möglich. Zunächst müssen die Unternehmen sich im klaren darüber sein: „Was ist unser Geschäft?“. „Was ist die Umwelttechnik für ein Geschäft?“ und „Wo stehen wir, wo wollen wir hin?“

Nicht zuletzt stellt sich die Frage „Was wird uns daran hindern, bis zum Jahr 2005 unser Ziel zu erreichen?“. Selbst wenn diese Fragen noch einigermaßen fundiert beantwortet werden können, steht die Schlüsselfrage „Wie erzielen wir heute und im Jahr 2005 Gewinne?“ unbefriedigt im Raum und kann sehr häufig von den Unternehmern nicht beantwortet werden.

Um eine Marketingstrategie erfolgreich zu gestalten, kommt es nicht nur auf die Idee und den Inhalt an, sondern auch auf die Vorgehensweise, also den Prozeß der Erarbeitung. Das Umweltmarketing muß selbstverständlich ausgehen von den Technologien und Gesetzen.

Darüber hinaus umfaßt es die Marktforschung, das Marketingmanagement (Systeme für Entscheidungsvorbereitung und -

unterstützung), das strategische Management (Unterstützung der Produkt-, Kommunikations-, Kontrahierungs- und Distributionsspolitik), branchenorientiertes Marketing, Dienstleistungsmarketing und nutzenorientiertes Marketing bis hin zu Betreibungen. Aus der nachstehenden Tabelle wird deutlich, daß sich die Unterschiede vor allem durch die geringe Markttransparenz und die häufig noch nicht vorhandene Erfahrung mit neuen Technologien ergeben.

Umweltgerechte Produktabsicherung wird im ökologischen Marketing immer wichtiger.⁹

Aufgrund der zunehmenden Konsumentenpräferenz für umweltfreundliche Produkte, die mit Prädikaten wie „ökologisch unbedenklich“ oder „leicht biologisch abbaubar“ bzw. mit Umweltzeichen ausgezeichnet sind, wird eine umweltgerechte Produktabsicherung im ökologischen Marketing immer wichtiger. Gerade aber bei solchen Prädikaten stellt die Rechtsprechung sehr hohe Forderungen an das bezeichnete Produkt.

Bei der Auslegung gilt nur, was der Verbraucher unter der Auslobung versteht, und nicht, was der Hersteller aussagen will. Wer sein Produkt z. B. „biologisch abbaubar“ nennt, muß, wenn nicht das gesamte Produkt in einem akzeptablen Zeitraum vollständig biologisch abgebaut wird, u.U. mit kostspieligen Problemen mit Verbraucherschutzverbänden, dem Verein zum Schutz des lautereren Wettbewerbs und Konkurrenzunternehmen rechnen, von einem Imageverlust ganz abgesehen. Die ökologische Produktabsicherung, die die biologische Abbaubarkeit sowie die ökotoxikologischen Eigenschaften der Stoffe und Stoffgemische umfaßt, erlaubt Rückschlüsse auf potentielle Umweltbelastungen.

Dadurch stehen dem Hersteller bereits während der Produktentwicklung effektive Instrumente zur Vermeidung von Fehlentwicklungen und zur Schaffung umweltgerechter Produkte zur Verfügung. Beim ökologischen Marketing muß heute berücksichtigt

werden, daß das eigene Produkt so umfassend wie möglich ökologisch abzusichern ist, so daß man die umweltschonenden Produkteigenschaften offensiv, aber auch wahrheitsgemäß ausloben kann.

Eine ökologische Absicherung von Rohstoffen und Produkten bietet z. B. die Cognisgesellschaft für Bio- und Umwelttechnologie mbH, Düsseldorf, ein Unternehmen der Henkel-Gruppe, an. Dort werden laut Unternehmensleitung alle für das Produkt notwendigen ökologischen Untersuchungen in GLP (Gute-Labor-Praxis) zertifizierten Laboratorien durchgeführt.

Beispielsweise könne mit dem vom Mutterunternehmen Henkel entwickelten Metaboliten- Test experimentell untersucht werden, ob das betreffende Produkt vollständig, d.h. zu Kohlendioxid, Wasser und Biomasse, abbaubar ist. Der Metaboliten-Test, der bereits zur Untersuchung der Endabbaubarkeit von Tensiden genutzt werde, sei das zur Zeit einzige praktische Verfahren für den experimentellen Nachweis der vollständigen biologischen Abbaubarkeit von wasserlöslichen Substanzen, das ohne radioaktive Testsubstanzen auskommt.

Energieversorger mit neuem Schwerpunkt im Entsorgungs -und Dienstleistungsbereich

Über Deutschland rollt eine Kaufwelle, die die Marktstrukturen auf diesem Sektor völlig verändern wird. Gab es in Deutschland 1988 noch in diesem Bereich 30 Übernahmen oder Zusammenschlüsse, so waren es 1992 bereits 140. Noch gibt es in Deutschland etwa 1.000 Entsorger, darunter unzählige Klein- und Kleinstbetriebe mit Jahresumsätzen unter 10 Mio. DM.

Als Einkäufer treten überwiegend die Energiekonzerne auf. Mit hohen Überschüssen aus dem Energiesektor und dicken Kriegskassen mit Rückstellungen für Kernkraftwerke sind Investitionen die logische

Konsequenz für die Konzerne. Der Entsorgungsmarkt dagegen verspricht mit höchsten Zuwachsraten – erwartet werden allgemein 20-30 Mrd. DM in einer Größenordnung, die für die Konzerne interessant ist.

Schon heute decken die 10 größten Entsorger 50% des Marktes ab. Eine weitere Konzentrierung bis zum Jahr 2000 ist mehr als wahrscheinlich. Zählt man die Großen unter den Entsorgern auf, so stehen mit REWEntsorgung, VEW, Veba, Ruhrkohle und Bayernwerke schon jetzt die Energiekonzerne im Vordergrund.

Trienekens ist zu 49% Beteiligungsunternehmen der RWE-Entsorgung, bei der Edelhoff AG hat die VEW mit 24,9% den Fuß in der Tür – eine evtl. Ausweitung der Anteile bis zur Kapitalmehrheit hat das Bundeskartellamt bereits genehmigt. Entsorger mit einem Umsatz unter 100 Mio. DM haben langfristig kaum Überlebenschancen. Trotz hohen cash-flows können kleinere Unternehmen die notwendigen Investitionen nicht mehr alleine tätigen. Allenfalls im regionalen Maßstab haben die Kartellbehörden bereits jetzt ein wachsames Auge auf die sich ausbauenden Verflechtungen.

Zweifellos am zielstrebigsten geht die RWE bei der Eroberung des Entsorgungsmarktes vor. Sie hat allein 1988 über 70 Entsorger aufgekauft. Mit einem für 1993 geplanten Umsatz von 1,8 Mrd. DM und 9.000 Mitarbeitern ist die RWE-Entsorgung inzwischen größter deutscher Entsorger, der überwiegend noch in der Mitte und im Norden Deutschlands tätig ist. Der VKR-Teilkonzern hat 1992 einen Umsatz von 2,4 Mrd. DM erzielt.

Der Ruhrkohle-Konzern ist mit der Steag in die Entsorgung eingestiegen. Die Steag-Entsorgungs-GmbH konnte ihren Umsatz um 15% auf 102 Mio. DM steigern. Sie betreibt u.a. das Rohstoff-Rückgewinnungszentrum Ruhr und ist über die Schwäbische Entsorgungsgesellschaft Augsburg mbH (Steag-Anteil 50%) derzeit am Bau der Abfallverwertungsanlage in Augsburg beteiligt.

Die VIAG hat sich neue Probleme eingehandelt. Die aufgekauften Töchter haben keine Synergien. Zusätzlich hat VIAG bei seiner aggressiven Expansionspolitik versäumt, die aufgekauften Unternehmen zu sanieren. Probleme bereiten vor allem die Bereiche Glas (Gerresheimer Glas AG), Metallverpackungen (Schmalbach-Lubeca AG), feuerfeste und technische Keramik (Didier-Werke AG) und Aluminium (VAW).¹⁰

Jegyzetek

1. Vogel – Verlag: Umwelt – Magazin. 1991.
2. Vogel – Verlag: I. m.
3. Vogel – Verlag: I. m.
4. Vogel – Verlag: I. m.
5. Vogel – Verlag: I. m.
6. Strebel, Heinz: Umwelt und Ökonomie. 1992.
7. Vogel – Verlag: Umwelt – Magazin. 1991.
8. Hopfenbeck, Waldemar: Öko-Controlling 1992.
9. Hopfenbeck, Waldemar: Öko-Controlling 1991.
10. Vogel – Verlag: Umwelt – Magazin. 1991.

VITA

Dr. Szabó István

Az állam gazdasági szerepe Hayek munkásságában

Friedrich August von Hayek osztrák származású közgazdász, s a XX. század egyik nagy gondolkodója. Munkássága nem korlátozódik csupán a közgazdasági diszciplína – amúgy sem túlságosan zárt keretei közé szorított – vizsgálatára. Ő a közgazdasági munkásságát egy teljes érvrendszerbe ágyazva művelte.

Hayek érvrendszerét egy sajátos filozófiai rendszer foglalja keretbe, s azon kevés halandó gondolkodó közé tartozik, akik az átgondolt és felvállalt érvek mellett mindvégig kitarítottak.¹ Aktív részese volt a közgazdaságtan történetének talán egyik legnagyobb horderejű, a mai napig sem megnyugtatóan eldöntött ún. kalkulációs vitájának.

F. A. Hayek munkásságát a harmincas években a közgazdász társadalom nem fogadta kitörő lelkesedéssel, pedig szigorú és következetes érvrendszerének alapjait már ebben az időszakban markánsan körvonalazta. A hívős fogadtatásnak valójában kettős oka van.

Az egyik ok valószínűleg abban az öntudatos nyilatkozatban keresendő, amelyben hangsúlyozza, hogy ő „a jövő század számára ír”^[1] Emögött a kijelentése mögött gyaníthatóan az áll, hogy kritikusan fogadta a korának elméleti megnyilvánulásait, amelyeket racionálisan és kritikusan egybevetett elméleti rendszerével.

¹ Lásd Láncki A.: „Talán Hayek volt az egyedüli gondolkodó, aki a későbbiek folyamán is következetesen fenntartotta azt az álláspontját, hogy a szocializmus és a kapitalizmus, pontosabban a tervezés és a verseny nem kombinálható, nem képzelhető el előnyök egyesítése és hátrányaik nélkül.”

A másik okból talán azt lehetne felhozni, hogy Keynes közgazdasági nézetével nem értett egyet, egy olyan időszakban, amikor a szakmai közvélemény Keynes általános elméletétől volt hangos. Hayek (2; 66. p.) keserűen jegyezte le: „Keynes ... visszautasítva annak beismérlését, hogy a fogyasztási javak csökkenésére van általában szükség ahhoz, hogy lehetővé tegyünk a tőkejavak (azaz a beruházások) termelésének növekedését. Ez azután arra vezette őt..., hogy kifejlessze általános gazdaságelméletét – amelynek köszönhetjük az egészen egyedi, az egész világra kiterjedő inflációt századunk harmadik negyedében és ennek elkerülhetetlen következményeként a későbbi nagyon súlyos munkanélküliséget... Alfred Marchall, aki ehhez igazán értett, nem tudta eléggé megértetni Keynessel azt a fontos igazságot, amelyre John Stuart Mill már kora ifjúságában ráébredt: nevezetesen, hogy „a javak iránti kereslet, nem a munka iránti kereslet”. Sir Leslie Stephen a ... következőképpen írta le ezt a doktrínát 1876-ban: „ezt a doktrínát olyan ritkán értik meg, hogy annak teljes megértése, talán a közgazdász legnagyobb próbája”.

Az előadásunkban arra vállalkozunk – nyilvánvalóan nem érintve minden részletet -, hogy gondosan megvizsgáljuk F. A. Hayek érvrendszerében: milyen gazdasági szerepet vállalhat fel az állam, és ebből az állami szerepből mi hasznosítható a jövő gazdasága számára.

Ha a legutolsó kiadású mára már jócskán idejét múltnak mondható Közgazdasági Kislexikon ^[7] Hayekre vonatkozó leírását vennénk alapul, akkor a felvállalt feladatunk fölöttébb egyszerű lenne. Ugyanis a hivatkozott lexikon szerint F. A. Hayek: „az állam gazdasági beavatkozásának és különösképpen az állami tervezésnek az ellenzője.”²

² Megjegyezzük, hogy értelmezésünk szerint a Közgazdasági Kislexikonban található meghatározás téves következtetésre adhat okot, miszerint az állam gazdasági beavatkozását azonosítja az állami tervezéssel. Véleményünk szerint itt különböző kategóriákról van szó, ahol az állam gazdasági beavatkozása bővebb tevékenységi kört

Vagyis ebben az esetben valójában arról lenne szó, hogy Hayek semmiféle aktív állami magatartást nem engedélyez a felállított érvrendszerében, pontosan a gazdaság hosszútávú kiegyensúlyozott fejlődése végett. Azonban úgy gondoljuk, hogy nála az állami beavatkozás megítélésében nem ez a valós helyzet. Sőt, Hayek érvelésének vannak olyan pontjai, amelyek tanulságul szolgálhatnak a korai gazdasági gondok, feloldására a hosszútávon elvárható állami támogatás kialakításában. A megalapozott következtetések levonása előtt tekintsük át F. A. Hayek érvrendszerének lényegét különös tekintettel az állam gazdasági szerepére.

F. A. Hayek teljes érvrendszere: a tulajdon, a piac és az evolúció pillérén nyugszik. Véleménye szerint a három kategória történelmi fejlődésére volt szükség ahhoz, hogy az emberi tevékenység fokozatosan bővüljön. Az egyéni tulajdonhoz kötődő kereskedelem és termelés tette lehetővé az emberiség számára a szaporodást az emberi faj fenntartását.

Hayek abból indul ki, hogy a tudás többé-kevésbé egyenletesen szétszórta az emberek között. Az emberiség által felismert, de szétszórta tudás a tradíció révén száll nemzedékről-nemzedékre és különbözőképpen hasznosul az embercsoportok között. Azoknál a csoportoknál, akik képesek a szétszórta tudást legteljesebben kihasználni hosszútávon gazdasági fejlődés következik be, ahol a tudás hasznosítása elmarad, elmarad a fejlődés is. Ebből következik, hogy az emberiség egyes csoportjai az evolúció következtében előnyösebb helyzetbe kerülnek, mert esetükben a szétszórta tudás jobban hasznosul, míg a másik oldalon kultúrák, embercsoportok tűnnek el, illetve zsugorodnak össze.

A szétszórt emberi tudás összpontosítása többféle módon képzelhető el. Hayek két fontos kategóriát hangsúlyoz ki érvrendszerében: spontaneitást és a rendet.

Spontaneitáson Hayek azt érti, hogy nem létezik egy olyan központi elme, vagy hatalom, amely képes hosszútávon megfelelő irányba terelni a szétszórt emberi tudás kellően megalapozott összpontosítását, vagyis: „... csak az egyes erőforrások feletti rendelkezés jogának választható megoldása sok olyan egyén között, akik ténylegesen képesek csak felhasználásról dönteni... teszi lehetővé a szétszórt tudás legteljesebb kihasználását” (2; 85.p.) Hayek érvelésének központi elemét, a „szétszórt tudás legteljesebb kihasználását” az evolúció minősíti a már fentebb, igazán vázlatosan leírt módon. Azonban azt világosan látni kell, hogy az evolúciónak nincsenek tervezhető útjai, mert valójában ismeretlen a szétszórt emberi tudás teljessége. Vagyis, ha nem ismerjük a tudás terjedelmét, az evolúció alakulását sem ismerhetjük. Emiatt nem prognosztizálható elvárt alapossággal a jövő sem. Hayek az állami tervezéshez fűzött túlzott reményeket a fenti ugyan egyszerű összefüggés alapján hűti le.

A Hayek-i rend utókorai értékelése ad leginkább teret a gyakori félreértésre, holott a rend, az emberi együttműködés bővített rendje érvelésének másik központi kategóriája.

Úgy gondoljuk, hogy a Hayek-i rend fogalmát tévesen értelmezni Bujalos I. ^[1], aki a rendet magatartási szabályokká azonosítja, sőt olyan formában, hogy „átfogó spontán rendszer alatti nemcsak a termékek, az áruk, a tevékenységek elrendeződését és összhangját kell érteni, hanem a társadalmi intézmények rendszerét is”. Azonban nem érti Kovács M. Mária ^[6] sem a Hayek-i rend fogalmát, mert értelmezése szerint: „... a tudomány egyoldalú bővületében szakemberek³ hiá-

³ Külön említést érdemel Hayek ú.n. „szakember” felfogása, aminek igen tanulságos fordítása a Műhely folyóiratban (4) jelent meg. Tanulságul azonban nem ebből, hanem

nyolják a társadalom életéből a rendet”, vagyis valamiféle összerendező mechanizmust. Pedig nem erről van szó!

F. A. Hayeknél a rend: az elme rendje, vagyis az ész rendszere. Az ész rendszere a történelem folyamán folyamatosan bővül, ismeretekkel gyarapszik, emiatt beszél Hayek „bővített rend”-ről. A bővített rend a mindennapi gyakorlatban úgy nyilvánul meg” ..., hogy állandóan módosítani kell életünket, gondolatainkat, és érzelmeinket annak érdekében, hogy egyszerre tudjunk különféle rendszerekben különféle szabályok szerint élni.” (2; 25)

A különféle rendek alatt Hayek nyilvánvalóan azt érti, hogy az emberi tevékenység összetettsége következtében egy emberben felhalmozott tudás különböző szituációkban érvényesül. Egyszerűbben fogalmazva a szétszórt emberi tudás „legteljesebb kihasználását” más szempontok alapján aktivizálja háztartásában, az üzleti életben vagy éppen a szabad idő eltöltésében. Itt valójában nemcsak arról van szó, hogy az egyes emberek ismeretei szerint meglévő tudást miképpen lehet hasznosítani, hanem arról is, „... felfedezzük mindazt az információt, amit adott körülmények között érdemes felkutatni” (2; 85).

Hayek érvrendszerének pilléréből következik, hogy a bővített rend folyamatának biztosításához a tulajdon deklarálása szükséges. Az egyéni tulajdon működtetése teszi lehetővé az evolúció folyamatát. Emiatt a bővített rend folyamatában az államnak mérsékletet illik tanúsítani. Minthogy az állam a gazdaságba történő beavatkozása során: „... a kiválasztódási folyamatokba többször nyúltak bele, mint bárhol másutt. Az evolúciós kiválasztódást megakadályozták az állami mono-

a Hayek (2; 63 p.) művéből idézünk az ú.n. „szakemberek” – vonatkozásában: „Ők általában az ún. intellektuelek, akiket máshol (1949/1967: 178-94) – nem túl kedvesen – profi „használt-gondolatkereskedőknek” neveztem: tanárok, újságírók és médiaszemélyiségek, „akik miután felszívták a tudomány folyosóin keringő pletykákat, kinevezik magukat a modern gondolkodás képviselőinek”.

póliumok, amelyek a versennyel való kísérletezést lehetetlenné teszik.
(3; 61)

Ha az állam a gazdaságba történő beavatkozása fokozza a monopolisztikus nyomás lehetőségét, akkor az állami beavatkozással, „... legtöbb amit tehetünk a folyamat elősegítése érdekében, csak olyan elemeket bocsátunk be, amelyek engedelmeskednek a megkívánt szabályoknak” (2; 92). Ebből következik, a helyes állami magatartás akkor elfogadható, ha „... csak úgy tudjuk az ismeretlen rendezését létrehozni, ha azt idézzük elő, hogy rendezze önmagát.” (2; 91) mármint a gazdaságot.

Hayek gondolati rendszerében az állam gazdasági szerepvállalása abban az esetben lesz gyümölcsöző, ha olyan általános szabályrendszer alakít ki, amely leginkább elősegíti az ismeretlen – az evolúció révén alakuló jövő – rendezését. Ebben a felfogásban az állam gazdasági magatartásának a spontán megnyilvánuló bővített rend folyamatát célszerű biztosítani.

A fentiekből számunkra egyértelműen következik, hogy Hayek nem az állam tényleges szerepvállalásától irtózott, hanem a gyakorlatban megvalósított formájától. Vagyis élesen bírálta a fiskális és a monetáris felfogás gyakorlati alkalmazását, mert a fiskális és monetáris az elméleti alapon álló állami magatartás olyan elemet mozgat a gazdaságban, amelynek hatása révén monopolisztikus nyomás jelentkezik, a bővített rend spontaneitása fokozatosan sérül, az evolúciós kiválasztódás lefékeződik. Ennélfogva a szétszórt tudás hatékony kihasználása erősen korlátozódik.

Továbbra is nyitott kérdés, hogy Hayek munkássága mennyiben járult ahhoz hozzá, amely a jövő század – így a hazai gazdaság – kedvező alakulását segíthetné elő. A jövővel kapcsolatos elvárások tisztázása érdekében a következőket célszerű alaposan végig gondolni.

Ha elfogadjuk, hogy az emberi tudás szétszórt. Továbbá, hogy a szétszórt tudás spontán módon alakul bővített renddé, hogy a tudás hasznosítását kisebb közösségek végzik. Egy-egy potenciál „tudáshordozó”, egy személy több emberi közösségnek, alrendszernek lehet tagja.

Azonban bármelyik emberi közösséget is veszünk alapul, azt tapasztaljuk, hogy cselekedeteink abban az irányban mozdulnak el, és a szétszórt emberi tudás hasznosítása úgy jelenik, hogy a rendelkezésre álló erőforrásaink felhasználásával legteljesebb mértékben kielégítjük szükségleteinket. A szükségletek kielégítésének viszont az szab határt, hogy milyen nagyságú a valóságban rendelkezésre álló jövedelem. Ebből következik, hogy az emberi közösségek szükséglet kielégítésének kemény korlátja a jövedelem által deklarált erőforrás felhasználás.

Csakhogy az állami magatartással és a szabad piaci verseny mesterseges szűkítésével a jövedelem által determinált erőforrás felhasználás kisebb-nagyobb szabadság fokkal változtatható az emberi közösségekben. Vagyis a monopolisztikus nyomás következtében sérül az az elv, hogy a személyes szükségletek kielégítése az evolúciós folyamatok alárendelten érvényesüljön.

Értelmezésünk szerint a fentiekből a konklúzió vonható le, hogy a monopolisztikus nyomás következtében tartósan berendezkedhet egy emberi csoport anyagi-szellemi stb. szükségleteinek tartós kielégítésére anélkül, hogy a szétszórt emberi tudást hatékonyan kamatoztatná. Érdekeinek érvényesítése végett nem kell mást tennie, mint érvényesíteni a monopolisztikus nyomást.

Ilyen helyzetben számunkra nyilvánvaló, hogy az állam akkor segíti elő leginkább „az ismeretlen elrendezését”, ha olyan általános magatartási szabályt törvényesít és tesz általánosan elfogadottá, hogy csak azoknál az emberi csoportoknál nőhessen a személyes fogyasztásra szánt erőforrás nagysága, ahol a bővített rend a termékek, szolgáltatások bővülését szolgálja. Erre nyilván olyan körülmények között kerül

sor, „egy olyan világban, ahol ... most talán rossz irányban keresik a változást, legalábbis hajlandók kritikusan szemügyre venni a fennállót, s változtatni rajta, ahol csak szükséges”. (5; 23.p.)

Talán az efféle gondolkodás lehet F. A. Hayek munkásságának utóélete.

Jegyzetek

- [1]. Bujalós István: A racionalizmust megmenti a morál. Valóság, 1991/7.
- [2]. Hayek, F. A.: A végzetes önhittség. Tankönyvkiadó, Bp. 1992.
- [3]. Hayek, F. A.: A végzetes eszme.
A kereskedelem és a pénz titokzatos világa. 2000, 1990/12.
- [4]. Hayek, F. A.: Értelmiségiék – szocializmus. Műhely, 1992/2.
- [5]. Hayek, F. A.: Miért nem vagyok konzervatív? 2000, 1993/3.
- [6]. Kovács M. Mária.: A liberalizmus két útja a szakértelmiség körében. Világosság, 1991/6.
- [7]. Közgazdasági Kislexikon. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1987.
- [8]. Láncki András: A racionalitás két útján. Világosság, 1990/11.

Dr. Bognár István

Kell-e nekünk atomerőmű?

Az elmúlt hetekben napirendre került a paksi atomerőmű jövője. Az atomerőmű folyamatos üzeme, a villamos-áram termelése megkívánja, hogy időközönként (háromévente) kicseréljék az elhasználódott (kiégett) fűtőelemeket. A kiégett – 120 kg-os fűtőanyag-csőketegeket egy medencében, víz alatt tárolják 5 évig. Az 5 év letelével a kazettákba rögzített fűtőanyagot (kb. 20 tonnát) kiszállították a Szovjetunióba, illetve Oroszország Cseljabinszki-i üzemébe továbbfeldolgozásra. A kiégett fűtőanyag kezelése és tárolása – világszerte – jelenleg háromféle technológia szerint történhet. A magyar-orosz viszonylatban speciális újrafeldolgozást (reprocesszálást) végeztek és szétválasztották a hasznos (erőműben újrafelhasználható) és nem hasznos anyagokat. A másodiknak nevezhető technológia esetén a kiégett anyagot végleges tárolóba helyezik el. A hazai szakemberek – ha az Oroszországba való kiszállítás és reprocesszálás megghiúsulna – átmeneti tárolóban való elhelyezést tartják szükségesnek és remélik, hogy az idő múlásával, valamilyen alkalmas technológia feltalálásával az újrahatszámítás megoldható, illetve a sugárzás csökkentése elérhető lesz.

A hazai átmeneti (végleges) tároló létesítésének terve megmozgatta a közvélemény kialakítóit, az egyes zöldmozgalmakat és a mi nem meglepő a nehézségek „vámszedőit” is.

A „helyzet” megnyugtató (szakmailag és gazdaságilag is) megoldása csak az európai közösséggel való szorosabb kapcsolódásnak, vagy Oroszországgal (és Ukrajnával) történő – hosszabb távon fenntartható – megegyezéssel lehetséges.

Az atomenergia alkalmazásáról az 1980. évi I. törvény rendelkezik. Az első mondata „A Magyar Köztársaságban az atomenergia felhasználása kizárólag békés célokat szolgálhat” kifejezi és a törvénybe fog-

lalt rendelkezések – kiegészítve az 1993. évi módosítással – biztosítják, hogy az atomenergia békés célú hazai felhasználása ne járulhasson hozzá a nukleáris fegyverek további elterjedéséhez.

A törvény és végrehajtási rendelete szabályozza – többek között – hogy az ionizáló sugárzás, vagy más ok folytán az atomenergia alkalmazása körében foglalkoztatott dolgozókat és a lakosságot, a környezetet, valamint az anyagi javakat a társadalom számára elfogadhatatlan mértékű károsodás ne érhesse, és létesítésre, üzemeltetésre, vagy átalakításra engedély csak akkor adható, ha a létesítményben, vagy berendezésben keletkező rádióaktív hulladék és a kiégett fűtőelemek biztonságos elhelyezéséről gondoskodnak.

A törvény szabályozza továbbá az atomenergia alkalmazásával kapcsolatos felelősség és kártalanítás kérdéseit is. A hazai atomenergia felhasználás további elősegítésére a Magyar Köztársaság csatlakozási szándékát jelentette be a Nemzetközi Energia Ügynökséghez (IEA). Az IEA – az ORCD által kezdeményezett 1991-ben létrejött „Partnerek az Átmenetben” program keretében – felmérést végzett hazánk energetikai helyzetéről és a kialakítás alatt álló energiapolitikáról.

Az OECD kiadásában (Páris, 1982) megjelent „Energiapolitika. Magyarország 1991. évi felmérés.” Az IEA tanulmány részletesen vizsgálta az energia-ágazatot. A főbb megállapítások bemutatása mellett, a jelentés értékeli a hosszú távú energiapolitikát, vizsgálja az energiaellátás és – igény fejlődését, tárgyalja az energia – távlatait, valamint a gazdasági reformok hatását az energia-ágazatra. Sorban áttekinti az energiaellátó iparágakat. Különös figyelmet kap az energia-ágazat iparágainak a szerkezet-átalakítása, valamint a kormányzat és az energiaipar közötti kapcsolatok kereteinek a piaccgazdságnak megfelelő fejlődése. A jelentés ajánlásokat fogalmaz azzal a céllal, hogy rámutasson az energetika kulcskérdésére, amelyeket meg kell oldani az átmenet sikerének biztosítása érdekében.

A jelentés tartalmának, lényegének megőrzése mellett, a következőket emeljük ki:

- A magyarországi energiahordozók – kőolaj, földgáz, nukleáris energia, alacsony kalória értékű szén és lignit termelési mennyisége kb. fele az ország energiaigényének. Magyarország ezért mintegy 50-60%-os arányt képvisel az importfüggőségben. A hazai termelés elérte a csúcst és az energia-fogyasztás a jövőben várhatóan tovább nő, ezért az importfüggőség is várhatóan nőni fog.
- A nukleáris energia hazai termelése is függő helyzetben van, jelenleg Oroszországtól, az urándúsítás és – feldolgozás területén annak ellenére, hogy az ország egészét kielégítő mennyiségű uránércet bányásznak(?) hazánkban.
- Alapvetően a korábbi szövetségi rendszer miatt Magyarország fő szénhidrogén- és villamosenergia-szállítója a korábbi Szovjetunió. Az egyetlen ellátótól származó hatalmas import és a kizárólagos szárazföldi államhatárok kombinációja különleges nehézséget okoz az ország számára.
- Az egyetlen jelentős kapacitású további import energiaszállító kapcsolat a tenger felől az Adria Csővezeték, az Adriai Krk szigeti termináltól.
- Az OECD államokhoz tervezett kapcsolódás kiépítése hosszú időt és jelentős beruházást igényel, úgy a hazai széntermelés stratégiai jelentőségű és a szénhidrogén tárolóterek kapacitásának növelése fontos szerepet játszik az ország ellátás biztonságának javításában.

Az IEA tanulmány a magyar primer energiaellátást, tüzelőanyagok szerinti bontásban összeveti az OECD-országokéval.

A teljes primér energiaellátás szerkezete %-ban (1988)

	Magyarország	OECD Európa
Szén	24	19
Gáz	31	16
Olaj	29	44
Nukleáris	12	15
Egyéb	4	6

Az 1989-90 évi adatok szerint a közlekedési ágazat energiafogyasztásának aránya (15%). Magyarországon jóval kisebb, mint a nyugat-európai országokban (28%), míg az ipari és lakossági fogyasztásé annak megfelelően nagyobb (67%, illetve 56%).

A 2000. év utáni időkre szóló magyar kormányzati előtervekben két alternatíva szerepel:

- új atomerőmű építése, vagy
- új lignittüzelésű alaperőmű.

Az energiafelhasználás tényleges, illetve előre számított adatok szerint, a következő:

1989: 30,4 Mtoe/(PJ), 1985: 28,3 Mtoe/(PJ), 2000: 29,6 Mtoe/(PJ), 2010: 32,8-33,2 Mtoe/(PJ)

Megjegyzés: az IEA jelentés kritikusan vizsgálja és minősíti a fogyasztási előrejelzéseket. Pl.:

- nem tartja elfogadhatónak, hogy a távhőszolgáltatás összfogyasztása és vesztesége növekedést mutat,

- csökkenés lenne a földgáziimport távlati szerződéses biztosítása, ha a jelenleg tervezés alatt álló gázturbinás beruházások megvalósítása reális,
- az esetleges (valószínűleg bekövetkező) olajfogyasztás növekedést jobban figyelembe kellene venni a távlati tervekben,
- az energiatervekben jobban figyelni kell a környezetvédelmi szerződésekben már elfogadott szintekhez tartozó energiafelhasználásokra, illetve tüzelőanyag megválasztásokra (problémát jelenthet, hogy a mélyszinti bányák meddőinek és az erőművi pernyének tárolására bizonyos területeken csak korlátozott lehetőség van és a füstgáz-szüntelenítő berendezések iszapjának elhelyezése újabb gondot jelent majd.)

A villamosenergia-ellátást (1990-évi adatok alapján elemezve) Magyarországon 15 fontosabb erőmű és az import beszerzés biztosítja. Az erőművek közül 5 csak széntermelésű, 7 alternatív (szén, fűtőolaj, vagy földgáz megfelelő párosítással), 1 lignit tüzelésű, 1 nehéz fűtőolaj tüzelésű, 1 nukleáris erőmű.

Az erőművek által felhasznált (PJ-ben számított) tüzelőanyagok %-os aránya 1990-ben

Lignit	9,7
Barnaszén	19,9
Kőszén melléktermék	4,4
Fűtőolaj	5,1
Földgáz	20,2
Atom	40,6
Összesen	100,0%

A Paksi Atomerőmű négy, egyenként 440 MW-os, nyomottvizes, szovjet típusú WER reaktorból áll, 1983-87 közötti fokozatos üzembehelyezéssel.

A magyar villamosenergiarendszer a korábbi KGST-VER-el jár együtt. Az alapterhelést az atomerőmű és a hazai szeneket felhasználó szerves erőművek elégítik ki. A terheléskövetés elsősorban a szénhidrogén tüzelésű erőművekkel és az importtal lesz biztosítva. A teherelosztást az igényeknek megfelelően a gazdasági-energetikai hatékonyság figyelembevételével végzik. A csúcsigények kielégítésére gázturbinás áramtermelő egységek szolgálnak.

A nyugat-európai VCPTE-villamoshálózat-rendszerrel való összekapcsolás lehetőségének kialakítása után, az ország villamosenergia-ellátása biztonságosabb lesz. A villamosenergia-igényt előrejelzések alapján az 1990 évi kb. 40 TWh fogyasztás figyelembevételével 2000-ben 40-44 TWh, illetve 2010-ben 50-60 TWh értékben becsülik.

Az IEA-tanulmány végül is, hosszabb távon egyetért egy új alap-erőmű létesítéssel, éspedig

- az atomerőmű kapacitás bővítésével Pakson,
- egy új lignittüzelésű erőmű telepítése a bükkábrányi lignitre,
- egy erőmű létesítése Komárom mellett, a Duna mentén, amely importált kőszénen tüzelne el.

A nehézségek – a pénzügyi lehetőségek korlátozott igénye mellett – környezetvédelminek (nukleáris biztonság, füstgáz, kén telepítése).

Az előbb vázolt általános energia-helyzet – főbb vonásaiban – közismert, azonban a címben feltett kérdésre, hogy kell-e nekünk atomerőmű, előljáróban szükséges volt felidézni országunk energiaképét. A jelenlegi csökkent ipari- és mezőgazdasági termelés, valamint az egyéb célú kisebb volumenű energia felhasználás – sajnos – lehetővé teszi,

hogy a villamosenergia-rendszer fejlesztésére vonatkozó hosszú távú stratégia igénye nem látszik sürgető feladatnak.

A paksi erőmű biztonságát a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség OSART munkacsoportja 1988-ban megvizsgálta és folytatólagosan ellenőrzi. A NAÖ vizsgálat azzal a következtetéssel zárult, hogy a paksi erőművet biztonságosan üzemeltetik és azt hatékonyan vezetik. A Környezetvédelmi- és Terrületfejlesztési Minisztérium is megerősítette, hogy a normál üzemben a paksi erőműnek a környezetre gyakorolt hatása elhanyagolható.

A magyar energiapolitika az atomenergiát illetően két alapponton nyugszik: a jelenlegi létesítményeket biztonságosan és hatékonyan tovább kell működtetni és a bővítéshez meg kell teremteni a megfelelő környezetet, ha az a döntés születik, hogy a nukleáris villamosenergia-termelés bővítése célszerű.

A paksi telephely mintegy 4000 MW-os összteljesítményre technikailag kiépíthető, mindazonáltal – az IEA szakértői véleménye szerint, kisebb – a jelenlegiekhez közel álló – egységek célszerűbbnek tűnnek a nagyobb (pl. 1000 MW-os) teljesítményűekkel szemben, a hálózat stabilitása csapatjáték.

A Pakson alkalmazott atomenergia-technológia biztonságos kezelése megfelelő és jól összemérhető az OECD tagországokéval. Azonban nincs kellően feltárva egy esetleges beszerelés költsége és technikája, továbbá – a bevezetőben már említett – ideiglenes és végleges hulladéktároló ügye. Probléma a nagy aktivitású, kiégett fűtőanyag végleges tárolása.

Hazai viszonyaink között – bármily ígéretes is az elméleti jövőkép – az új és megújuló energiaforrások (tűzifa, geotermikus hőenergia, biomassza, nap- és szélenergia) egyelőre nem oldhatják meg energia-

problémáinkat! (A becsült források mintegy 1,3 M toe (56 PJ) évi teljesítményre képesek).

Az IEA – előbbre tárgyalt – jelentése és egyéb – szakmai anyagok alapján az Ipari- és Kereskedelmi Minisztérium 1991 júniusában tájékoztatót nyújtott be az Országgyűlés részére a Kormány energiapolitikájáról. Az előterjesztés tükrözi az ipari-kereskedelmi vezetésnek a nukleáris energiával kapcsolatos bizonytalanságát, így a szöveges részben kerüli ezt a témát, a forrásfejlesztés kérdéseknél említi, hogy az alaperőmű kezelését – a társadalmi elfogadtatás után – legkésőbb 1992 év közepén dönteni kell. Továbbá szükségesnek tartja a nyugat-európai villamosenergia-rendszerrel történő egyesítés mielőbbi létrehozását.

Ha az energiapolitikát a „nyitott kérdések koncepciójának” tekintjük, s ezt joggal megtehetjük, akkor mielőbb el kell kezdeni a már kidolgozott fejlesztési tanulmányok alapján, illetve a szükséges kiegészítések figyelembevételével a döntéselőkészítést, a tudomány mai állásának megfelelő szakmai szinten és azt – a nyilvánosság elé tárva – ütköztetni kell a politikai, környezetvédelmi stb. szempontokkal, illetve mozgalmak véleményével. Az importfüggőség, illetve ennek többoldalúvá tétele mellett igen fontos felmérni a várható ipari és infrastrukturális igényeken túlmenően a lakossági (kommunális) fogyasztási szokások alakulását. Igen nehéz megbecsülni az energia-összképét, pl. ha arra gondolunk, hogy a földgáz (és ne adj Isten a PB gáz) elterjedése a gépjárművek üzemeltetésében, vagy a panel-házak rekonstrukciója során a fűtési rendszer (és energia) megváltoztatása, milyen irányú lesz. Az igények prognosztizálásánál az energia hatékonysági és energiatakarékossági javító intézkedéseket is célszerű lenne újból napirendre tűzni, elsősorban a vonatkozó monetáris politika célirányos alakításával együtt.

Az atomerőmű kérdés-komplexumát megfelelő előkészítés után meg kell vitatni a szomszédos országokkal is, miután földrajzi helyze-

tükből adódóan pl. az észak-nyugat irányból érkező légáramlás hozza és a dél-keleti áramlás viszi az esetleges szennyezéseket, a folyóvizek melegedése esetleges sugár terhelése ugyancsak közös veszélyeztetést jelenthet. Ide kívánczok, hogy célszerű lenne megvizsgálni a felső-Tiszán, esetleg más folyó mellett, illetve államhatáron kívül közös beruházásban volna-e lehetősége atomerőmű létesítésére. Szakmai társaságaink, szakértőink rendelkeznek bizonyos adatokkal, azonban az energetikai oldal számszerűsítése szükséges a megfelelő következtetésekhez, illetve a teendők kijelöléséhez. Az Európai Unió csatlakozási feltételeit energetikai szempontból is komolyan szükséges vizsgálni, mind a szakmai kielégíthetőség, mind pedig a pénzügyi lehetőségeink szempontjából.

Összefoglalva a felsorakoztatott tényeket, elgondolásokat és nem felejtve országunk népének a jobb életlehetőség megteremtésére irányuló törekvését, igen nagy nyomás nehezedik az energetikára, amely – bízva a védelmi eszközök továbbfejlődésében és a nukleáris ipar képviselőinek magasfokú etikai és szakmai helytállásában a kiutat, az alagút végén a fényt, leginkább a nukleáris energia jelentheti.

A szedés a Társadalomkutató- és Előrejelző Intézetben készült
A szedést Bosnyákovits Józsefné készítette,
a tördelés Kocsis Gábor munkája.
A nyomtatás 1994. augusztusában készült

Ára: 102.– Ft